T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

Sava Paşa'nın Girit Valiliği (1885-1887)

Cemal ATABAŞ

2501090028

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

İstanbul 2011

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **TARİH ANABİLİM** Dalında ders dönemindeki Eğitim - Öğretim Programını başarı ile tamamlayan **2501090028** numaralı **Cemal ATABAŞ'ın** hazırladığı **"Sava Paşa'nın Girit Valiliği (1885-1887)"** konulu **YÜKSEK LİSANS / ~~DOKTORA~~ TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca **12.07.2011 Salı** günü **saat:11.00'**de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .....'ne (1) **OYBİRLİĞİ /~~OYÇOKLUĞUYLA~~** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF.DR. MEHMET ALİ BEYHAN	Kabul	
PROF.DR. MAHİR AYDIN	Kabul	
PROF.DR. MEHMET CANATAR	Kabuli	
YRD.DOÇ.DR. NERİMAN HACISALİHOĞLU	kabul	
YRD.DOÇ.DR. ŞAMİL MUTLU	Kabul	

Adres: Besim Ömerpaşa Caddesi Kaptan-ı Derya Sokağı 34452 Beyazıt/İstanbul
Tel: 0212 440 00 00 / 14219-14220-14221-14222-14226-14227-14243
Fax: 0212 440 03 40 e-mail: sbe@istanbul.edu.tr

Sava Paşa'nın Girit Valiliği (1885-1887)

Cemal ATABAŞ

ÖZ

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda mutasarrıflık, valilik, nazırlık gibi birçok önemli devlet görevinde bulunmuş olan Yani Sava Paşa devrinin tanınmış gayr-i Müslim devlet adamlarındandır. Doktor olarak başladığı kariyerini devlet adamlığı ile sürdürmüş ve hayatının sonlarında Paris'e çekilerek burada İslam Hukuku alanında Fransızca eserler kaleme almıştır. Bunların yanında Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası olan Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlık çalışmalarında etkin olarak rol alan Sava Paşa, eğitimcilik yönüyle de imparatorluk içerisinde batı tarzında bir yüksek öğretim kurumu oluşturma teşebbüslerinin ikincisinin başında bulunmuştur.

Bu çalışmamızda bu çok yönlü devlet adamına dair genel bir çerçeve çizdikten sonra 1885 Mayıs'ında atandığı Girit valiliği araştırma konusu edilecektir. 1887 Ocak'ına kadar devam eden bu valilik birçok açıdan 'zorakilikler' taşımaktadır. Sava Paşa ve Giritliler bu valiliği istememekte ve Meclis-i Vükelâ Sava Paşa'yı vali olarak atamayı düşünmemektedir. Onun Girit valisi olmasını isteyen tek kişi II. Abdülhamid'dir. Bu çalışma ile bir taraftan 1885'ekadar çeşitli ihtilallerle sarsılmış ve 1878'de özerk denebilecek bir yönetim elde etmiş olan Girit için, diğer taraftan yaşlı ve tecrübeli bir devlet adamı olan Sava Paşa için bu 'zoraki valiliğin' ne anlam ifade ettiği anlaşılmaya çalışılacaktır.

Savvas Pasha's Governorship in Crete (1885-1887)

Cemal ATABAŞ

ABSTRACT

Ioannis Savvas Pasha, who held important offices as a governor and minister in the second half of the nineteenth century Ottoman Empire, was a well-known non-Muslim statesman of his age. He started his career as a doctor of medicine and maintained it as a statesman. In his declining years he retreated to Paris and concerned himself with writing his famous books on Islamic Law. Moreover he took an active role in preparation of Kânûn-ı Esâsî (Basic Law), which is a crucial milestone for Ottoman Empire. Apart from all these he was an educationist and at the head of the second attempt for establishing a modern university in Ottoman Empire.

This study, after drawing a general picture of this multifaceted statesman, deals with his governorship period in Crete which lasted between June of 1885 and January of 1887. This assignment bears 'unwillingness' features in many aspects. Savvas Pasha and Cretans were not desirous of this governorship. The council of ministers did not intend to appoint him. Only one who was willingly participated in this process was Abdul Hamid II himself. In this regard this study aims to describe this 'unwilling' governorship both on the part of Savvas Pasha, who was an old and experienced statesman, and Crete, which had been shaken with a range of insurrections and gained a kind of autonomous government at that time.

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19.yy.'nin ikinci yarısında birçok önemli devlet görevinde bulunmuş olan Sava Paşa günümüzün unutulmaya yüz tutmuş isimleri arasındadır. Devlet adamlığının yanında Sava Paşa'nın bugün hatırlanmasını sağlayan en büyük özelliği İslam Hukuku alanında yetkin eserler vermiş nadir gayr-i Müslimlerden biri olmasıdır. Yazdığı eserlere M.Ignaz Goldziher gibi döneminin ünlü oryantalistleri tarafından cevaplar verilmiş, yarattığı entelektüel hareketlilik için gerek Osmanlı İmparatorluğu'ndan gerek yabancı devletlerden çeşitli nişanlarla mükâfatlandırılmıştır. Ayrıca görevlerindeki başarılarıyla II. Abdülhamid'in güven ve takdirini kazanmış olan Sava Paşa'nın bu özellikleri, onun hayatını ve faaliyetlerini bir çalışmanın konusu olmak için yeterince ilginç kılmaktadır. Biz bu çalışmamızda *meşâhîr-i mechûle*den olduğunu düşündüğümüz bu devlet ve ilim adamının hayatının sonlarında yaşlı ve tecrübeli bir devlet adamı olarak Osmanlı Devleti için döneminin en sıkıntılı ve problemli bölgelerinden biri olan Girit'e vali olarak gidişini ve oradaki faaliyetlerini incelemeye karar verdik.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Yukarıda ehemmiyetinden kısaca bahsettiğimiz Sava Paşa'yla ilgili ayrıntılı çalışmaların olmaması ve mevcut literatürdeki sınırlı bilgilerin bir kısmının eksik bir kısmının yanlış olduğunu görmemiz bizi onun hayatıyla ilgili en azından genel bir bilgi sunmaya itti. Bu şekilde giriş bölümünde bu unutulmuş devlet ve ilim adamının içinde bulunduğu görevler ve her görevindeki faaliyetlerine dair temsil edici örneklerle hem ona hem de içinde bulunduğu olaylara dair genel bir tablo ortaya konulmaya çalışıldı. Bunun yanında Sava Paşa'nın ilmi kişiliği de eserlerine ve eserleri üzerine yapılan değerlendirmelere atıflarla sunularak Sava Paşa'ya dair bütünlüklü bir resmin oluşturulmasına gayret edildi.

Çalışmanın birinci bölümünde ilk olarak Girit'in Sava Paşa'ya kadar olan macerası kısaca sunularak, Osmanlı İmparatorluğu'na kadar her dönemde Girit'i

elinde bulunduran güçlerin Girit'e bakışı ile Osmanlı İmparatorluğu ve Sava Paşa'nın Girit'e bakışı arasında bir paralellik kurulmasını sağlayacak veriler sunulmaya çalışıldı. İkinci olarak bu bölümde Sava Paşa'nın tek başına bir konu olarak incelenecek kadar ilginç olan Girit'e atanış hikâyesi ortaya konulmaya çalışıldı. Karşılıklı isteksizlikler ve zorakiliklerin oluşturduğu bu atamanın izleri gün gün sürülmeye gayret edildi. Çalışmanın ikinci bölümü Sava Paşa döneminde Girit'te yapılan düzenlemelere ve meydana gelen olaylara ayrıldı. Burada mümkün olduğu kadar Sava Paşa eksenindeki anlamlı olaylar seçilmeye çalışılarak Girit'in bu 'ara dönemine' dair bir kanaat oluşturulması hedeflendi. Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde ağırlıklı olarak Sava Paşa'nın biri adaya ulaştığında diğeri adadan ayrılmadan hemen önce kaleme aldığı iki uzun raporuna dayanarak doğrudan onun Girit'e dair gözlem ve değerlendirmelerine yer verildi. Sava Paşa'nın Girit'in jeopolitik konumundan, adadaki Müslüman ve Hıristiyan cemaatlerin beklentilerine, Osmanlı Devleti için Girit'in tarih boyunca ne ifade ettiğinden, Girit'in geleceği için yapılması gerekenlere kadar birçok farklı konudaki kendi ifadeleri onun kaleminden aktarılmaya çalışıldı. Son olarak bir sonuç kısmıyla yaşlı ve tecrübeli bir devlet adamı olarak Sava Paşa'nın İmparatorluğun bu sorunlu ve sıkıntılı bölgesindeki kısa süreli valiliğinin bugün için ifade edebileceği şeylere dair birkaç tespit sıralanmaya çalışıldı.

Bu çalışmada kullanılan kaynakların büyük kısmını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhtelif fonlarda bulunan belgeler teşkil etmektedir. Bu belgelerin yanında doğrudan Sava Paşa'dan bahseden yahut çeşitli vesilelerle onun adının geçtiği literatürden de ulaşılabildiği kadarıyla istifade edilmiştir.

Bu meşakkatli çalışmanın ortaya çıkışında maddi manevi katkıları olan çok sayıda kişi vardır. Bunların başında çalışma konumun fikir babası ve danışmanım Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN gelmektedir. Kendisine, gerek şahsıma ve gerek diğer genç arkadaşlarıma bir akademik danışmanın ötesinde gösterdiği ilgi ve alaka için teşekkür ederim. Ayrıca eşsiz nezaketiyle bir akademisyen yahut hocanın çok ötesinde bizlere hayatın her alanı için örnek olan Prof. Dr. Mahir AYDIN'a, akademik hassasiyeti ve titizliği ile örnek bir akademisyen olan Yard. Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU'na da teşekkürlerimi sunarım.

Araştırmam sırasında bilgi, tecrübe ve dostluklarıyla her daim yanımda olan çalışma arkadaşlarım Araş. Gör. Âdem KORKMAZ'a, Araş. Gör. H.Baha ÖZTUNÇ'a, Araş. Gör. Serdal SOYLUER'e, Araş. Gör. Miraç TOSUN'a ve Araş. Gör. Özgür KOLÇAK'a da teşekkür etmeden geçemeyeceğim.

Bunların yanında böylesi çalışmalar için sağladıkları imkânlar ve hizmetler dolayısıyla İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)'ın bütün personeline, Başkanlık Osmanlı Arşivi'nin sıcak çalışma ortamını oluşturan bütün görevlilerine ve araştırmacılarına da şükranlarımı sunarım. Bunların yanında çalışmamın ve eğitim hayatımın tamamında sonsuz maddi ve manevi destek sağlayan ve ismini burada sayamadığım bütün dostlara, hocalarıma, büyüklerime kendileri ve destekleri olmaksızın asla bu çalışmanın ortaya çıkamayacağını ifade ile sonsuz teşekkür ederim.

Cemal ATABAŞ

İÇİNDEKİLER

ÖZ ……iii
ABSTRACT iv
ÖNSÖZ v
KISALTMALAR xii

GİRİŞ

BİR DEVLET VE İLİM ADAMI OLARAK SAVA PAŞA

1 Bir Devlet Adamı Olarak Sava Paşa 1
1.1 Doktor Olarak Bulunduğu Görevler 2
1.1.1 Âlî Paşa'nın Girit Islahatı ve Sava Efendi 3
1.2 Mutasarrıflıkları 5
1.3 Mekteb-i Sultânî Müdürlüğü 7
1.3.1 Sava Paşa ve Dârülfünûn-ı Sultânî 8
1.4 Kânûn-ı Esâsî Hazırlık Komisyonu Üyeliği 11
1.5 Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Valiliği 12
1.6 Nâfıa Nâzırlığı ve Hâriciye Müsteşarlığı 15
1.7 Hâriciye Nâzırlığı 19
1.8 Nâfıa Komisyonu Üyeliği 24
1.9 Girit Valiliği 25
1.10 Diğer Görevleri ve Son Yılları 25
2 Bir İlim Adamı Olarak Sava Paşa 26
2.1 Eserleri 26
2.2 Kütüphanesi 32

I. BÖLÜM

GİRİT'İN TARİHİ ARKA PLANI VE SAVA PAŞA'NIN GİRİT VALİLİĞİNE ATANIŞI

1 Sava Paşa'nın Valiliğine Kadar Girit 34
1.1 XIX. Yüzyıla Kadar Girit 34
1.2 XIX. Yüzyılda Girit 40
1.2.1 1866 İsyanı ve Âlî Paşa'nın Girit'e Gidişi 42
1.2.2 Girit Meselesi'nin Yeniden Gündeme Gelişi ve Halepa Mukâvelenâmesi 47
2 Sava Paşa'nın Girit Valiliği'ne Atanışı 51
2.1 Fotyadi Paşa'nın Azlinin İstenmesi ve İstifası 51
2.2 Azil ve İstifa Talebinin Doğurduğu Kaygılar ve Yeni Vali Arayışları 52

2.3 Sava Paşa'nın Valiliğe Atanması Kararı 56
2.4 Sava Paşa'nın Mazeret Beyânı ve Yeni Tartışmalar 59
2.5 Geciken Tayinin Doğurduğu Karışıklıklar ve Sava Paşa'nın Tayinine İtirazlar 61
2.6 Sava Paşa'nın Girit'e Ulaşmasına Tepkiler ve Valiliğe Başlaması 64

II. BÖLÜM

SAVA PAŞA DÖNEMİNDE GİRİT'TEKİ GELİŞMELER VE DÜZENLEMELER

1 İdarî Düzenlemeler 67
1.1 Genel Meclis Yazışma Heyetinin Teşkilat Nizamnâmesi 67
1.2 Genel Meclis Azası İçin Yevmiye Talebi 68
1.3 İdare Meclisi Üyelerine Dair Düzenlemeler 70
1.4 Evkâf İdârelerinin Alacağı Vergilerin Belirlenmesi 71
1.5 Zabtiye Askerleri Nizamnâmesinde Yapılan Değişiklik 72
1.6 Vali Müşaviri, Kandiye ve Resmo Mutasarrıfları Tayini 73
1.7 İngiliz Donanması Komutanı'nın Girit'i Ziyareti 74
1.8 Genel Meclisin 1886 Yılı Toplantısının Ertelenmesi 76
2 Mâlî Düzenlemeler 76
2.1 Vakıfların İdaresi İçin Ek Tahsisat Çıkarılması 76
2.2 Zarar Eden Mültezimlerle İlgili Düzenlemeler 78
2.3 İstikraz Akdi Talebi 82
2.4 Bütçe Açığı ve İstikraz Akdi Konularının Görüşülmesi 83
2.5 Vilâyetin Tasarruf Edilen Giderleri Açıklaması ve Yeni İzinler Talebi 87
2.6 İstikrâz Akdi Mukâvelesi 88
2.7 Mukâvele'nin Bâbıâlî'de Görüşülmesi ve Tasdiki 90
3 İmar Faaliyetleri 91
3.1 Yol İnşaatı İçin Tetkik Yapılması ve Bazı Turuk Memuriyetlerinin Lağvı 91
3.2 Vilâyet Matbaası'na Memur Tayini Talebi 92
3.3 Akıl Hastaları İçin Tahsisat Talebi 93
3.4 Karantinalar Hâsılatının Vilâyet Mal Sandığına Bırakılması Talebi 93
3.5 Hanya'da Rumca Bir Gazete Çıkarılması 93
3.6 Hanya İdadi Mektebi İçin Para Talebi 94
3.7 İlkokulların Kapanmaması İçin Para Talebi 96
4 İngiltere ve Yunanistan'ın Adadaki Faaliyetleri 98
4.1 İngiltere'nin Giritlileri Kendi Yanına Çekme Çabaları 98

4.2 Yunanistan'ın Adada Karışıklık Çıkarma Çabaları 99

III. BÖLÜM

SAVA PAŞA'NIN GİRİT'E DAİR GÖZLEM VE DEĞERLENDİRMELERİ

1 Sava Paşa'nın Birinci Raporundaki Gözlem ve Değerlendirmeleri 101

1.1 Müslüman ve Hıristiyan Ahalinin Durumu 101

1.2 Yunanistan'ın Durumu ve Adaya Tesirinin Önlenmesi 102

1.3 Adadaki Asayişsizlik ve Buna Sebep Olan Kişiler 103

1.4 Nahiyelerdeki Durum ve Nahiye Islahatının Lüzumu 104

1.5 Adadaki Yöneticilerin Durumu 105

1.6 İdare Meclislerinin ve Azasının Durumuna Dair Tespitler 106

1.7 Mahkemelerin Durumu 110

1.8 Diğer Konulara Dair Gözlemler 110

2 Sava Paşa'nın Raporuna Verilen Cevap 111

3 Sava Paşa'nın İkinci Raporundaki Görüşleri 111

3.1 Girit'in Jeopolitik Önemi 112

3.2 Tadilat Fermanı'ndan Önceki Mali Durum 113

3.3 Tadilat Fermanı ile Girit Mali İdaresine Getirilen Yeni Kaide 114

3.4 Girit Bütçelerinde Görülecek Açıklar 116

3.5 Girit Mal Sandıklarında Birikmiş Para Olup Olmadığı 118

3.6 Hıristiyan Mebusların Gümrük Gelirlerinin Girit'e Bırakılmasını İstemeleri 120

3.7 Gümrüklerin İdaresi 123

3.8 Gümrükler Hakkındaki Tasavvur ve Niyetler 124

3.9 Takdim Edilen Bütçe Defteri 127

3.10 Adanın Tarihi Durumu 128

3.11 Yunanistan Bakanlarının Girit Hakkındaki Tasavvurları 129

3.12 Girit'te Bulunan Askeri Kuvvet 130

3.13 Sava Paşa'nın Yapılması Gerekenlere Dair Görüşleri 131

4 Sava Paşa'nın Girit'ten Ayrılış Sürecindeki Gelişmeler 135

4.1 Sava Paşa'nın Müslümanların Telgrafına Cevabı 135

4.2 Sava Paşa'nın Tekliflerinin İstanbul'da Görüşülmesi 136

4.3 Girit'teki Daimi Asker Sayısının Artırılması 137

4.4 Sava Paşa'nın İstanbul'a Gelme Talepleri ve İstifası 142

SONUÇ 147

BİBLİYOGRAFYA 150
EK-1 157
EK-2 158
EK-3 159
EK-4 160

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale/Adı geçen madde
A.MKT.MHM.	Sadâret Mektubi Mühimme Kalemi Evrâkı
A.MKT.NZD	Sadâret Mektubi Kalemi Nezâret ve Devâir Evrâkı
A.MTZ. GR	Sadâret Eyâlet-i Mümtâze Girit Evrâkı
bkz.	Bakınız
BEO	Bâb-ı Âlî Evrâk Odası
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	Cilt
çev.	Çeviren
İ.DUİT	Dosya Usulü İrade Tasnifi
ed.	Editör
h.	Hicri
haz.	Hazırlayan
HR.TO.	Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrâkı
İ.DH.	İrade Dâhiliye Evrâkı
İ. MTZ.GR	İrade Eyâlet-i Mümtâze Girid
İ.TAL	İrade Taltifât
km.	Kilometre
MF.MKT	Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi
m.	miladi
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
s.	Sayfa
S.	Sayı
ŞD.	Şûrâ-yı Devlet
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Y.A.HUS.	Yıldız Hususî Maruzatı Evrâkı
Y.A.RES.	Yıldız Resmî Maruzatı Evrâkı
Y.EE.	Yıldız Esas Evrâkı
Y.PRK.AZN.	Yıldız Perakende Adliye ve Mezâhip Nezâreti Maruzatı Evrâkı
Y.PRK.UM.	Yıldız Perakende Umum Vilâyetler Tahriratı Evrâkı
yay.	Yayımlayan
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

BİR DEVLET VE İLİM ADAMI OLARAK SAVA PAŞA

1 Bir Devlet Adamı Olarak Sava Paşa

Yani Sava Paşa, Rum milletinden olup Yanya'lı Doktor Sava Efendi'nin oğludur. 1832'de doğduğu ve 1904'te öldüğü bilinmektedir[1]. Sava Paşa, ilköğreniminin ardından Mekteb-i Tıbbıye'de okumuş[2] ve bundan sonraki bütün hayatını muhtelif devlet vazifelerini ifa ederek ve ilmi çalışmalarını yürüterek geçirmiştir. Bazı kaynaklarda Sava Paşa'nın mesleği olan doktorluk alanında çalışmadığı ifade edilmiş olsa da[3] 1863-64'te Zabtiye hekimliğinde bulunduğu, 1863'te İstanbul'da çıkan büyük kolera salgını sırasında Fuad Paşa tarafından temeyyüz ettirildiği[4] ve 1865 salgını esnasında da Fuad Paşa'nın kurduğu hekimler komisyonunda başkan yardımcısı olarak yer aldığı ayrıca bu görevindeki başarısı üzerine İran Sefarethanesi hekimi olduğu ve bu sıfatla ertesi yıl İstanbul'da toplanan uluslar arası tıp komisyonunda üyelik yaptığı dönemi hakkında bilgi veren eserlerden anlaşılmaktadır[5].

---

[1] Adının 'Yani Sava'(Ioannis Savvas) olduğuna dair bkz. Leonidas Kallivretakis, "A Century of Revolutions: The Cretan Question between European and Near Eastern Politics", *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship* (edited by Paschalis M. Kitromilides) içinde, Edinburgh University Press, Edinburgh 2008, s.24; diğer bilgiler için bkz. M.Macit Kenanoğlu, "Sava Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.36, İstanbul 2009, s.183.

[2] "*Tebaa-i Devlet-i Aliyye'den olan Sava'nın Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne şakirdânı silkine ilhâk kılınması*" hususunda Defterci Necip Efendi'nin istid'ası ve bunun uygun bulunmasına dair bkz. BOA, A.MKT.NZD, 11/56. 1 Ağustos 1850 tarihli bu belge Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Sava Paşa'ya ait olduğunu düşündüğümüz en erken tarihli kayıttır.

[3] Bkz. M.Macit Kenanoğlu, *a.g.m.*, s.183;ayrıca mütercimin İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'dan elde ettiğini söylediği bilgiler içinde Sava Paşa'nın doktorluk yapmadığının ifadesi için bkz. Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, (çev. Baha Arıkan), Diyanet İşleri Reisliği Yay., Ankara 1955, s.V.

[4] Charles Mismer, *Hâtırât-ı Âlem-i İslâm (İstanbul-Girid-Mısır-Cezair),* (çev. Hüdavendigâr Vilayeti Mektupçusu Mehmed Rauf), Matbaa-i Vilayet, Bursa 1327, s.46. Charles Mismer, ileride geleceği üzere Âlî Paşa'nın başkanlığında olan ve içinde Sava Efendi'nin de yer aldığı bir komisyonda Fransızca kâtibi olarak Girit'e gidecek ve her iki devlet adamıyla birlikte çalışıp onları tanıma imkanı bulacaktır.

[5] A.D. Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, (çev. Gertraude Habermann-Songu), Pera Yay., İstanbul 1999, s.125-126. Mordtmann, devrinin bir çok Osmanlı münevveri ile teşrik-i mesaide bulunmuştur. Bunlar arasında en çok bilineni Münif Paşa'yla olan yakınlıklarıdır. Kendisi de birçok

1.1 Doktor Olarak Bulunduğu Görevler

Sava Efendi'nin doktor olarak bulunduğu görevlerine dair ilk kayıt, Ekim 1863'te Bâb-ı Zabtiye hekimi sıfatıyla devrin İngiltere elçisiyle birlikte Sakız'a yapacağı bir yolculuk için kendisine ruhsat verilmesi talebinde görülmektedir[6]. Temmuz 1864'e gelindiğinde Sava Efendi; tevkifhane, hapishane ve imaretler gibi yerlerde tutuklu bulunan kişilerin sağlık kontrollerini yapmak ve onların sağlığını korumak amacıyla yine Bâb-ı Zabtiye bünyesinde kurulan Umûr-ı Sıhhiye müfettişliğine hali hazırdaki maaşı olan iki bin kuruşun üstüne iki bin kuruş zam ile tayin edilmiştir[7]. Mart 1867'de Fuad Paşa'nın hâriciye nâzırı olduğu sıralarda yine bir hâriciye memuru olan Kostaki Efendi ile birlikte acil bir görev ile Girit'e gitmiş ve Server Efendi riyasetindeki bir komisyonda çalışarak Girit isyanı sırasında zarar gören halka yardımlarda bulunmuştur[8]. Resmo'da iane komisyonu başkanı olarak yaptığı bu faaliyetler çerçevesinde ihtilalden zarar görerek bu şehre sığınan Hıristiyan ahaliden dokuz yüz elli kişiyi uygun yerlere iskân etmiş, bölgenin güvenilir kişilerinin marifetiyle ihtiyaç sahibi olduğunu tespit ettiği altı yüz ellisine un, basma ve bez gibi ihtiyaç malzemelerinin ulaşmasını sağlamış, Ustazâde Mehmed Bey adlı bir kişinin deniz gören ve havadar olan konağını kiralayarak burayı hastaneye dönüştürmüştür[9]. Bunların yanında, yine köylerini terk ederek Resmo'ya sığınan Müslüman ahaliden dört bin kadar ihtiyaç sahibine, sayılarının çokluğu ve kurban bayramının araya girmesi nedeniyle gerekli yardımların henüz ulaştırılamadığını, ancak en kısa zamanda gerekli tedbirlerin alınacağını İstanbul'a bildirmiştir[10]. Bu komisyondaki icraatlarına dair yazdığı hayli ilginç bir raporunda Sava Efendi; buradaki görevinin bir parçasının, bulunduğu bölgeyi terk etmek isteyen kişilerin Sakız, İzmir gibi uygun yerlere deniz yoluyla ulaşmalarını sağlamak olduğunu, ancak Hanya'ya ulaştığında yaptığı incelemelerde bu kişilerin nereye

---

lisana vâkıf olan Münif Paşa, onun derin bir lisan bilgisine vakıf olduğunu, onunla şiir ve kelime müsabakaları yaptıklarından bahseder. Ayrıca Mordtmann'ın Mekteb-i Mülkiye'de coğrafya, etnografya ve istatistik dersleri vermesinin uygun görülmesinde Münif Paşa'yla olan bu yakınlığın etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Kayahan Özgül, *Münif Paşa*, Elips Kitap, Ankara 2005, s. 114, 212.

[6] BOA, A.MKT.MHM, 279/51.

[7] BOA, A.MKT.MHM, 308/10; BOA, İ.DH, 527/36405, lef 1 ve 2.

[8] Mehmet Salahi, *Girit Meselesi(1866-1889)*, (haz. Münir Aktepe), Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1967, s.39.

[9] BOA, A.MKT.MHM, 380/60, lef 8.

[10] BOA, A.MKT.MHM, 380/60, lef 6.

olursa olsun naklolunmalarına müsaade edilirse bu durumun ahalinin ve yabancıların gözünde Avrupa'nın zoruyla yapılan bir şey gibi görüleceğini, ayrıca bölgedeki isyancıların kendilerine ayak bağı olan ailelerini bu şekilde güvenli yerlere aktararak daha rahat hareket etme imkânına kavuşacaklarını belirterek bu konuyu Müşir Hüseyin Paşa ve Server Efendi ile de müzakere ile ahaliye nakil konusundaki müsaadeden bahsetmeme kararı aldıklarını ifade etmektedir. Bölgeyi terk etme arzusunda olan halka para ve çeşitli hediyeler dağıtarak onları kalmaya ikna ettikleri, devlete itaat içinde oldukları sürece bu ihsanların devam edeceği vaatlerinde bulundukları, ancak ellerine geçen ve Hanya, Kandiye ve Resmo komisyonları arasında paylaşılan otuz beş bin kuruşun bu işler için yeterli olmadığı, bir an önce yeterli paranın kendilerine ulaştırılmasıyla bu faaliyetlerine devam edecekleri yine aynı rapordan anlaşılmaktadır[11]. Sava Paşa'nın bu talepleri dikkate alınarak kısa bir süre içerisinde değerlendirilmiş ve çekilen darlık nedeniyle istenilen paranın hemen karşılanması mümkün olmasa da un, basma, Amerikan bezi gibi ihtiyaç maddelerinin bir an önce temin edilerek yollanması kararı alınmıştır[12]. İstanbul'a döndükten sonra 18 Haziran 1867'de Sava Efendi Girit'teki bu vazifesinde gösterdiği hüsn-i hizmet ve sadakat nedeniyle Bâb-ı Zabtiye'deki memurluğunda ikinci rütbe birinci sınıftan birinci rütbe ikinci sınıfa terfi etmiş ve bunun yanında kendisine Meclis-i Tahkik âzâlığı görevi verilmiştir[13]. Ağustos 1867'de Sava Efendi'nin, Girit'teki komisyon başkanlığı sırasında refakatinde oraya götürdüğü ve İstanbul'a dönüşünde Girit'te bırakmış olduğu Bâb-ı Zabtiye eczacıbaşısı Osman Efendi'nin, Bâb-ı Zabtiye cerrahbaşısı Mehmed Efendi'nin ve gardiyan onbaşısı İsmail Ağa'nın kendisinin ayrılışından beri hiç maaş alamadıklarını, borçlu ve zor bir durumda olduklarını haber aldığı ve bu kişilerin ya İstanbul'a iadelerini, yahut kendilerine yeterli miktar paranın verilmesini talep eden bir dilekçe kaleme aldığı görülmektedir[14].

1.1.1 Âlî Paşa'nın Girit Islahatı ve Sava Efendi

Girit'teki vazifesi esnasında hem bölgeyi tanımış hem de epey tecrübe kazanmış olan Sava Efendi'nin, 1867 Ekim'inde yeni bir komisyon göreviyle tekrar

[11] BOA, A.MKT.MHM, 380/60, lef 5 (21 Nisan 1867).
[12] BOA, A.MKT.MHM, 382/11 (16 Mayıs 1867).
[13] BOA, A.MKT.MHM, 385/17; BOA, İ.DH., 564/39303.
[14] BOA, A.MKT.MHM, 389/69 (26 Ağustos 1876).

Girit'e gönderilmiş olmasına bakılırsa devletin onun çalışmalarından memnun kaldığı düşünülebilir. Bu seferki komisyon, devrin önde gelen devlet adamlarından Sadrazam Âlî Paşa'nın başkanlığında kurulmuştur. Onun fevkalade memuriyetle Girit'e gönderilmesinin sebebi; Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilan eden âsileri tenkil etmek ve onları İsfakiye dağlarına çekilmeye zorlayarak kuşatma altına almakla görevli olan Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın bölgedeki başarılı harekâtı esnasında Rusya, Prusya, İtalya ve Fransa sefirlerinin araya girerek bölgeye uluslar arası bir komisyon gönderilmesini ve orada plebisit yapılarak yeni idare esaslarının belirlenmesini istemeleridir. İngiltere ve Avusturya'nın bu talebe katılmamalarından güç alan Bâbıâlî, uluslar arası komisyon kurulması isteğini reddetmiş; Avrupa devletlerini işin içine karıştırmamak için bu işi doğrudan doğruya kendisi yapmaya karar vermiş ve Âlî Paşa'nın başkanlığındaki bu komisyonu Girit ıslahatı ile görevlendirmiştir. 3 Ekim 1867'de Sultâniye Vapur-ı Humâyûnu ile yola çıkan Paşa'nın maiyetinde; Mahmud Celaleddin Paşa[15], Nâfia Nâzırı Kabûlî Paşa, padişahın yâver-i harbi ferik Rauf Paşa, Kara Teodori Efendi, her ikisi de daha sonra Girit valiliğinde bulunacak olan Kostaki Adosidi ve Sava Efendiler, Türkçe kâtibi Mahmud Bey, Fransızca kâtibi Charles Mismer, ulemadan Amasyalı Mecid Efendi ve birkaç yaver yer almıştır[16].

Komisyonun üyelerinden Charles Mismer hâtırâtında komisyonun Girit'teki faaliyetleri konusunda çeşitli bilgiler aktarmaktadır. Mismer, Girit hastanelerinde yaralı asker sayısının çok az olduğunu asıl ölümlerin tifodan kaynaklandığını ifade etmektedir. Tifodan ölenlerin sayısı haftada 300'e bazen de 500'e ulaşırken Sava

[15] Âlî Paşa'nın heyetiyle Girit'e giden Mahmud Celaleddin Paşa, beş ay süreyle Girit'te kalacak ve daha sonra *Girit İhtilâli Tarihi* adlı bir eser hazırlayarak II. Abdülmahid'e sunacaktır. Mahmud Celaleddin Paşa bu eserinde Âlî Paşa'nın heyetindeki isimleri ve bu şahısların görevlerini şu şekilde sıralamaktadır: Meclis-i Vâlâ üyelerinden Kâbûlî Paşa, Tercüme Odası memurlarından Kostaki, Ticaret Meclisi Başkanı Aleksandır Efendiler, ahvâl-i mahalliyeye vâkıf Sava Efendi, Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası memurlarından Tevfik Bey. Bkz. Mehmet Ali Beyhan, "Girit'e Dair Önemli Bir Kaynak: Mahmud Celaleddin Paşa'nın Girit İhtilâli Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3.Dizi, S.22 (2011/1), s.136.

[16] İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 223.

Efendi yaptığı bir tahkikatla adadaki zayiatın hıfzısıhha tedbirlerine uyulmaması ve askeri erzak ve ilaçlardaki hırsızlıklardan ileri geldiğini göstermiştir[17].

Âlî Paşa'nın Girit ıslahatı ve adanın yaptığı düzenlemelerle belirlediği yeni idare esasları çalışmamızın II. bölümünün ilgili kısmında izah edilecektir.

1.2 Mutasarrıflıkları

Sava Efendi, Âlî Paşa ile gittiği Girit'ten muhtemelen hiç dönmeden 1867 yılı güzünde Girit'teki birinci daimi görevi olan İsfakiye mutasarrıflığına atanarak idari vazifelerinin ilkine başlamıştır. Âlî Paşa'nın yaptığı yeni düzenlemeler neticesinde ada, 29 Kasım 1867 tarihli kararla; Hanya, Resmo, Kandiye, İsfakiye ve Laşid olmak üzere beş sancak merkezine ayrılmış ve Sava Efendi Rumeli beylerbeyliği payesi ve aylık on yedi bin beş yüz kuruş maaşla İsfakiye mutasarrıfı olarak görevlendirilmiştir[18]. Apokron kazası İsfakiye Mutasarrıflığı'nın idare merkezi olarak seçilmiş ve Sava Paşa buraya yerleşmek üzere Mirliva Mehmet Ali Paşa kumandasındaki bir miktar asker ile birlikte Hanya ordugâhından çıkarak herhangi bir sorunla karşılaşmadan Yeniköy mevkiine varmıştır. Buradan Kayna köyüne geçen Sava Paşa çevre halkının kendilerine gösterdiği kabul üzerine hukukî sorunlara ve idarî işlere bakmak üzere geçici bir livâ meclisi kurmuş ve bu meclisin üyelerini ahaliye seçtirmiştir[19]. Sava Paşa'nın hemen görevine başlaması ve halkın meclis üyesi seçimi ve mahkemelerin görülmesi gibi konularda yeni tesis edilen idareye başvurması bölgedeki isyancıların gücünü ve etkinliğini azaltmış olsa da isyancıların köye yerleşen askeri birliğe saldırılar düzenledikleri ancak başarılı olamadıkları

[17] Charles Mismer, *a.g.e.,* s. 46. Mismer'in hatıratında, başarılı bir asker olan Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa konusunda ilginç bilgiler yer almaktadır. Ömer Paşa'nın görünürde herkesle aynı olduğunu ifaden eden yazar onu ahlaken *şâyân-ı tetkîk* bulmuştur. Hırvat asıllı olup eski adı Mişel Laser olan Ömer Paşa Avusturya ordusundan kaçmış ve ihtida ederek Hüsrev Paşa'nın perde ağalığına kabul edilmiştir. Daha sonra askeri yetenekleri sayesinde hızla yükselen Ömer Paşa'nın ikbali çok sürmemiş Girit'teki görevi esnasında İsfakiyeli bir kadınla yaşadığı bir ilişkinin duyulmasıyla Âlî Paşa tarafından azledilmiş ve İstanbul'a dönmüştür. 1871'deki vefatına kadar burada gözden düşmüş olarak hayatını sürdürmüştür. Ömer Paşa'nın tercümanına nikâhlayıp zifafa kendisinin girme teşebbüsünde bulunduğu bu kadının durumu şâyi olunca Âlî Paşa, kadının pederine 10.000 kuruş tazminat verilmesini uygun görmüş ve bu paranın teslimi işi de Kostaki ve Sava Efendilere düşmüştür. Bkz. Charles Mismer, *a.g.e.,* s. 57-59.

[18] BOA, A.MKT.MHM, 394/91.

[19] Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, (haz. Prof.Dr. Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, c.III, s. 165.

görülmektedir[20]. İsfakiye'deki hizmetlerinin karşılığında 4 Şubat 1869'da ikinci rütbeden bir kıta mecidiye nişanı ile ödüllendirilen Sava Paşa[21], İsfakiye'deki mutasarrıflığının son yılında bir göz hastalığına yakalanmış ve bu hastalığın tedavisi için İstanbul'a gelmesine izin verilmesi konusunda talepte bulunmuştur. Ancak bu sırada Girit valisinin henüz değiştirilmiş olması nedeniyle kendisinden yeni vali görevine intibak edene kadar beklemesi istenmiştir. Güneşin de etkisiyle hastalığının şiddetlendiğini, mutlaka tedavi olması gerektiğini, bu tedavinin adada yapılmasının mümkün olmadığını ve tedavi sonrası istirahat etmesinin de şart olduğunu beyan eden Sava Paşa, iki aylık bir süre için İstanbul'a gelmek ya da doğrudan Avrupa'ya gitmek için tekrar izin talebinde bulunmuştur. Bu talebinin yanında mevcut parasının tamamını yakın zamanda evlendirdiği kız kardeşinin masrafları için kullandığını bildirerek, izinli olacağı iki aydan birinin maaşının da peşin olarak kendisine verilmesi talebini de İstanbul'a iletmiştir[22]. Paşanın bu taleplerine kısa bir süre içinde İstanbul'dan olumlu yanıt verilmiştir[23].

1870'te yine aynı adada yer alan Sultâniye'de sancak mutasarrıfı olarak görevlendirilmiştir[24]. Sultaniye sancağına atanışından itibaren *sâdıkâne ve rü'yet-mendâne hareketle ibrâz-ı hizmet* etmiş olması nedeniyle bu görevi esnasında kendisine ikinci rütbeden bir kıta nişan verilmiştir[25]. Bunun yanında İsfakiye ve Sultaniye sancaklarında bulunduğu görevler esnasındaki sert uygulamaları hakkında kaynaklarda *"...müstakîmâne lakin biraz müstebîdâne hareket ve hattâ rüesâdan bir müfsidi darb ettirdikten maada saçına, sakalına bal sürdürüp sabahtan akşama*

[20] Önce Zambrakaki adlı kişinin önderliğindeki 100-200 kişi civarında olan bir grup Kayna köyü civarındaki karakola saldırmış, bunlar püskürtüldükten iki gün sonra ise 1000 kişiye yakın başka bir grup karakola üç koldan saldırı düzenlemişlerse de arkalarında 20 civarında ölü ve çok sayıda yaralı bırakarak kaçmak zorunda kalmışlardır. Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, c.III, s.169. Bu kişi hakkında bir başka kaynakta yer alan bilgilere göre Zambrakaki, Girit doğumlu bir Rumdur. Fransa'nın Metz şehrinde eğitim görmüştür. Girit'te Yunan Kralı I. George adına yedi üyeli bir hükümet ilan eden grubun içerisinde yer alıp Girit'in Yunanistan'a ilhakının bütün dünyayı ilgilendiren bir mesele olduğuna dair bir bildiri yayımlanmıştır. Bkz. J.H., Freese, *A Short Popular History of Crete*, London 1897, s.93.

[21] BOA, A.MKT.MHM, 429/87.

[22] BOA, İ.DH, 592/41197, lef 2 (11 Mayıs 1869).

[23] BOA, İ.DH, 592/41197, lef 3 (20 Mayıs 1869).

[24] Kenanoğlu, *a.g.m.*, s.183.

[25] BOA, İ.DH, 607/42289 (14 Şubat 1870).

kadar güneşe karşı bulundurmak gibi bir cezâ-yı şedîd ile emsâline irâe-i ibret etmiş…" olduğu şeklinde ifadelere de rastlanmaktadır[26].

1.3 Mekteb-i Sultânî Müdürlüğü

Mayıs 1874'te Mekteb-i Sultani Müdürü Fotyadi Efendi'nin Sisam Beyliği'ne tayin edilmesi üzerine ondan boşalan bu makama İsfakiye mutasarrıflığından ayrılmış olan Sava Paşa tayin edilmiştir[27]. 27 Mayıs 1874'te başladığı bu görevi 8 Şubat 1877'ye kadar devam ettirmiştir[28]. Sava Paşa'nın müdürlüğü döneminde bu okulda kozmografya dersleri ilk defa olarak okutulmaya başlanmış, matematik ve fizik bilimlerinin eğitimi yaygınlaştırılmış ve yabancı dillerin yeni yöntemlerle öğretilmesi için gerekli tertibat sağlanmıştır. Sava Paşa'nın bu gayretleriyle okula yatılı olarak kaydını yaptıran öğrenci sayısı 1875 yılında 102'ye ulaşmış ve öğrenci ücretlerinden elde edilen gelir 8000 lirayı bulmuştur[29]. Sava Paşa bu dönemde Mekteb-i Sultânî içerisinde Hukuk Mektebi ve Mülkiye Mühendis Mektebi'nin açılmasıyla birlikte bu okulların programlarının hazırlanması işini de yürütmüştür[30]. Bu okullardaki faaliyetleri hakkında Sava Paşa, *İslam Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* adıyla Türkçeye tercüme edilen kitabında şunları söylemektedir:

> Fotyadis Bey Sultânî Mektebi'nin başında iken mektebin son sınıfında Osmanlı Medenî Kanunu ile Roma Hukuku derslerini vaz'etmiş idi. Ben bu dersleri Sultânî programından çıkararak, bir hukuk fakültesi, bir de müstakil ilimler fakültesi halinde bir teşkilât kurdum. Bir sene sonra da Edebiyat Fakültesini teşkil ederek Osmanlı Üniversitesi'ni efkâra tanıtmak gayesiyle bir broşür neşrettim[31].

Sava Paşa'nın bu gayretleri Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Dârulfünûn kurulmasına dair teşebbüsler çerçevesinde değerlendirilmekte ve onun eğitim

---

[26] Mehmet Salahi, *a.g.e.*, s.40.
[27] BOA, İ.DH, 648/47801 (7 Mayıs 1874).
[28] *Mekteb-i Sultânî(nin ellinci sene-i devriye-i tesisi münasebetiyle neşr olunmuştur)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1918, s.8.
[29] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcrâât*ı, (haz. Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2001, s. 139-140. Mahmud Cevad bu eserinin 282. dipnotunda Sava Paşa'nın Âlî Paşa maiyetinde Girit'e gidip döndüğünü ve döndükten sonra Mahâkim-i Adliye âzâlığında bulunduğunu ifade etmektedir. Paşa'nın böyle bir görevde bulunup bulunmadığına dair bir veriye ulaşamamışsak da eğer böyle bir görevde bulunduysa bunu Âlî Paşa ile Girit'e gidip geldikten sonra değil İsfakiye ve Sultaniye mutasarrıflıklarını tamamlayıp İstanbul'a döndükten sonra yapmış olması gerektiğini söyleyebiliriz.
[30] Kenanoğlu, *a.g.m.*, s.183.
[31] Sava Paşa, *a.g.e*, s.17.

hayatına yaptığı katkılardan sayılmaktadır. İmparatorluk dâhilinde ilki 1863-65, ikincisi de 1870-73 arasında olmak üzere iki defa medreselerden farklı bir yüksek öğretim kurumu olarak bir 'Dârülfünûn' kurulmasına çalışılmış ancak bu iki teşebbüs de çeşitli nedenlerle başarısızlığa uğramıştır[32]. Bu yoldaki üçüncü teşebbüs Sava Paşa'nın Mekteb-i Sultânî müdürlüğü sırasında onun idaresinde kurulan 'Dârülfünûn-ı Sultânî'dir.

1.3.1 Sava Paşa ve Dârülfünûn-ı Sultânî

Mekteb-i Sultânî, 1873'te Galatasarayı'ndan Gülhane'ye nakledildiğinde dönemin Maârif Nâzırı Ahmed Cevdet Paşa bu mektebin ileri sınıflarında Sava Paşa'nın yukarıda bahsettiği gibi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin ve Roma hukukunun tedrisini sağlamıştır. Bu dönemde ayrıca Mekteb-i Sultânî dâhilinde bir de Mülkiye Mühendis Mektebi kurulması kararlaştırılmıştır. 1874 yazında Maarif Nâzırı Saffet Paşa Mekteb-i Sultâni müdüriyetinden daha önce programa alınan Mecelle, Roma Hukuku ve Hukuk-ı Milel gibi derslerin orta tedrisattan ayrılarak yine mektep dâhilinde olmak üzere mezun olmuş öğrencilere okutturulmasını ve bunun için de bir Hukuk Mektebi'nin kurulmasını talep etmiştir. Bu iki okuldan oluşan yeni müesseseye "Mekâtib-i Âliye-i Sultâniye" adı verilmiş ve böylece Dârülfünûn-ı Sultânî'nin ilk iki fakültesi kurulmuştur[33]. Başlangıçta iki yıl olması tasarlanan Mülkiye Mühendis Mektebi'nin eğitim süresi, bu sürenin mevcut ihtiyaçları karşılamaya yeterli olamayacağı gerekçesiyle dört yıla çıkarılmış ve fakültenin ismi Turuk ve Meâbir Mektebi olarak değiştirilmiştir.

1874-1875 döneminde bu iki fakülte ile öğretime başlayan Dârülfünûn-ı Sultânî'nin mezunları, Sava Paşa'ya göre Avrupa mekteplerinden diploma alanlarla rekabet edecek düzeyde olacaktır. Ona göre hükûmetin özellikle fen alanında yetişmiş memurlara ihtiyacı bulunmaktadır. Demiryolları, maden araştırmaları ve daha birçok sanayi kolunda ihtiyaç duyulan mühendislerin tamamını Avrupa'dan getirmeye kalkmak devlet için büyük bir külfet olacaktır. Açılan bu okullar bu alanlardaki eleman ihtiyacını karşılayacaktır. 1875-76 döneminde öğretmen ve

[32]İlk iki teşebbüs ve bunların başarısızlığa uğramasının nedenlerine dair bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs",*Belleten*, S.210, Ankara 1990, s.699-739.

[33]Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârulfünûn-ı Sultânî",*Belleten*, S.218, Ankara 1993, s.205.

öğrenci sayısı artan Darülfünûn'a bağlı üçüncü bir fakülte olarak Edebiyat Mektebi açılmıştır. Müfredatında Mantık, Arap Edebiyatı, Yunan Edebiyatı, Felsefe, Arkeoloji, Genel Tarih gibi derslerin yer aldığı bu okul diğer fakültelerdeki öğrencilerin de devam etmesi gereken, kültür derslerinin verildiği bir okul olarak tasarlanmıştır[34].

Sava Paşa, gerek Avrupa'daki örnekleri ve gerekse 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre Dârülfünûn'da Tıp, Fen, Edebiyat, İlâhiyat ve Hukuk fakültelerinin bulunması gerektiğinden bahisle, Osmanlı İmparatoluğu'nda tıp eğitimi veren iki kurum bulunduğu için bir tıp fakültesinin kurulmamış olduğunu, mevcut medreseler ile diğer milletlere ait dînî okulların da ilâhiyat fakülteleri olarak addedildiğini, bu nedenle Dârülfünûn'da sadece yukarıda sayılan üç mektebin yer almasının yeterli görüldüğünü ifade etmektedir. Bu şekilde kurulan Dârülfünûn-ı Sultânî'nin idaresi de Mekteb-i Sultânî müdürü olan Sava Paşa'ya bırakılmıştır. Sava Paşa'ya göre Dârülfünûn, imparatorluktaki bütün mekteplerin en son merhalesidir. Ayrıca daha önceki Osmanlı dârülfünûnlarında derslere devam eden talebelerin yoklama ve imtihanlarına riayet edilmemiş, buralarda okutulan dersler muntazam üniversite derslerinden çok, açık konferanslar şeklinde olmuştur. Fakat yeni kurulan dârülfünûn, talebelerin derslere devamı ve okutulan dersler bakımından muntazam bir üniversite olacaktır[35].

Dârülfünûn-ı Sultânî hakkında yapılan en ayrıntılı çalışmalardan birini orijinal kılan temel kaynak, Sava Paşa'nın kaleme aldığı *Universite Imperiale Ottomane, Reglement et Programme* (Constantinople 1876) ve *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârülfünûn-ı Sultânî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesi Dürus Cedveli* (İstanbul 1876) adlı eseridir. Bu çalışmada *Dürus Cedveli*'nden yapılan bir nakil, hem Sava Paşa'nın üslubunun güzel bir örneğini sunmakta hem de karakterine dair önemli ipuçları vermektedir. Dârülfünûn-ı Sultânî'nin 1876'da Gülhane'den

[34] Vahdettin Engin, *1868'den 1923'e Mekteb-i Sultânî*, Galasaraylılar Derneği, İstanul 2003, s.94-96.

[35] İhsanoğlu, *a.g.m*, s.205-206. Sava Paşa'nın bu temennileri kısmen gerçekleşmiş olmakla birlikte bir Osmanlı Üniversitesi kurmaya dair bu üçüncü teşebbüsü de uzun soluklu olmamıştır. 1877'de Osmanlı-Rus savaşının çıkması ve bunun getirdiği zorluklar sebebiyle Darulfünûnda derslere son verilmiş, bu durumun eleştirilere sebebiyet vermesiyle 1878'de Hukuk ve Turuk ve Meabir Mektepleri tekrar açılmıştır.1881 yılından sonra bu iki mektebin faaliyetleri de sona ererek Dârülfünûn-ı Sultânî projesi nihayete ermiştir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.I-II, İstanbul 1977, s.697-708.

Galatasarayı'na nakli gündeme geldiğinde bu duruma Hukuk Mektebi'nde okuyan Bâbıâlî memurları itiraz etmiş, mektebe gidiş gelişin kendileri için zorluğundan bahisle Hukuk Mektebi'nin Galatasarayı'ndan ayrılarak Bâbıâlî civarında bir yere kurulmasını talep etmişlerdir. Bu durumun bazı mevki ve makam sahibi olmak isteyenler tarafından da desteklendiğini iddia eden Sava Paşa, ayrılmanın mahzurlarını şöyle tesipt etmiştir:

> Hukuk Mektebi'nde ders veren muallimlerin bir kısmı Mekteb-i Sultânî hocalarıdır ve bunların maaşlarına yapılan ufak bir zamla bu okulda ders vermeleri sağlanmıştır. Hukuk Mektebi ayrılır ise yapılan bu zamla yetinmeyecekleri gibi ek ders vermek için de vakitleri olmaz. Mektebin taşınmasıyla birlikte okulun idari işlerini yürütecek olan yeni memurlara ihtiyaç duyulacaktır. Bunun da hazineye ek masraflar getirmesi kaçınılmazdır. Avrupa'nın birçok ülkesinde tahsile giden talebeler döndüklerinde Türkçeyi ve ilm-i fıkhı bilemediklerinden mahkemelerde ve diğer hizmetlerde istihdam edilememektedirler. Bunun haricinde tahsil esnasında kazandıkları kötü fikirlerle de devlete ve millete zararları dokunmaktadır. Bu gibilerin İstanbul'a gelip ilm-i hukuku senelik 25-30 liraya yatılı olarak tahsil eylemeleri sağlanmıştır. Zaten bu mektebin tesisinin bir ciheti, bu talebelerin ayağını ecnebi memleketlerinden kesmek olduğundan, eğer Hukuk Mektebi Galatasarayı'ndan ayrılırsa yatılı talebe kabul olunmayacaktır. Hukuk ve Turuk ve Meabir Mektebi'ne devam eden talebeler birinci ve ikinci sene aynı Avrupa üniversitelerinde olduğu gibi, Edebiyat Mektebi'nin derslerine devam etmektedirler. Eğer Hukuk Mektebi naklolursa talebeler Galatasarayı'nda verilmekte olan Edebiyat Mektebi derslerini takipte zorluk çekeceklerdir. Mektebin ayrılmasını gidip gelmenin zorluğundan [dolayı] isteyen memurlar ve diğerleri, *İlim Çin'de bile olsa gidip öğreniniz*, hadis-i şerifine ters düşmektedir[36].

Avrupa'ya giden öğrencilerin devlete ve millete zararlı fikirlerle döndüklerini, Türkçe ve ilm-i fıkıh bilmediklerini ve bu öğrencilerin ayağının ecnebi memleketlerden kesilmesi gerektiğini düşünen Sava Paşa, çoğunluğu Müslüman olan Bâbıâlî kâtiplerine de Ortodoks bir Hıristiyan olarak meşhur bir hadisi hatırlatarak cevap vermiştir. Bu özelliklerine bakıldığında, bütün Osmanlı tebaasını aynı siyasi ve kültürel çatı altında toplamayı tasarlayan döneminin ana fikir akımlarından

[36] Sava Paşa, *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârülfünûn-ı Sultânî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesi Dürus Cedveli,* İstanbul 1876, s.15-17'den naklen İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 213.

Osmanlıcılık[37]ın ideali olan bir "Osmanlı"nın mücessem örneği Paşa'nın şahsında görülebilmektedir.

1.4 Kânûn-ı Esâsî Hazırlık Komisyonu Üyeliği

Geniş bir hukuk bilgisine sahip olan ve Galatasaray Sultânîsi müdürlüğü sırasında İslam hukuku bilgisini de derinleştirmiş olan Sava Paşa, bu okuldaki müdürlük görevi devam ederken, 1876 yılı sonbaharında Midhat Paşa'nın öncülüğünü yaptığı Kânûn-ı Esâsî hazırlıkları içerisinde de yer almıştır. Meşrutiyet ilan edeceği vaadiyle henüz tahta çıkmış olan II. Abdülhamid, 30 Eylül tarihli bir irade ile nâzırlara ve kendisine sunulacak bir anayasa taslağı hazırlamak üzere ulema ve sivil memurlardan oluşan bir komisyon kurulmasını istemiştir. Midhat Paşa'nın başkanlığında yirmi dört üyeli bir komisyon kurulmuş ve 6 Ekim'de bu komisyon ilk toplantısını gerçekleştirmiştir[38]. Bu komisyon çalışmalarının büyük kısmı, Ziya Paşa'nın başkanlık ettiği düzenleme, yani hazırlık komitesi olan alt komitelerde yapılmaktaydı. Kânûn-ı Esâsî'nin ortaya çıkışında önemli katkıları olan bu hazırlık komitesi üyeleri arasında Namık Kemal, Şûrâ-yı Devlet'ten Ermeni Çamiç Ohannes Efendi, Borsa Komiseri Abidin Bey, ulemadan Ramiz Efendi'nin yanında Sava Paşa da yer alıyordu[39].

---

[37] Osmanlıcılık/Osmanlılık: Cins, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı halkların haklar ve ödevler bakımından eşit hale getirilmesiyle bir 'Osmanlı milleti' yaratatılması fikridir. Böylece ortak bir vatan kavramı etrafında Amerikan ulusu gibi bir Osmanlı ulusu oluşturulacaktır. Bkz. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset,* (Enver Ziya Karal'ın Önsöz'ünden), Lotus Yayınevi, Ankara 2005, s.16.

[38] Mithat Cemal Kuntay, 7 Teşrin-i Evvel 1876'da toplandığını söylediği bu komisyonun üyelerini şöyle sıralar: Midhat Paşa (reis), Müşir Namık Paşa, Maarif Nâzırı Cevdet Paşa, Nafia Nâzırı Server Paşa, Sami Paşa, Kâni Paşa, Seyfeddin Efendi, Hilmi Efendi, Üryânizade Ahmet Esad Efendi, Fetva Emini Halil Efendi, Şehremini Kadir Bey, Temyiz Mahkemesi azasından, Ramiz Efendi, Evkaf Müfettişliği Müsteşarı Ömer Efendi, Üsküdar Hukuk Mahkemesi Reisi Yesârizade Hayrullah Efendi, Meclis-i Tetkikat azasından Ömer Efendi, iki ferik, Hâriciye Müsteşarı Aleksandır Efendi, Adliye Müsteşarı Vahan Efendi, Nafia Müsteşarı Odyan Efendi, Altıncı Daire Reisi Kostaki Bey, Maarif Müsteşarı Ziya Bey, Şûrâ-yı Devlet azasından Ohannes Efendi, Mekteb-i Sultani Nâzırı Sava Paşa, Borsa Komiseri Abidin Bey. 1 Teşrin-i Sani 1876'da bu komisyona Namık Kemal, Asım Efendi, Sahib Bey ve Yanko Efendi'lerin de katıldığını ifade eder. Bkz. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c.II, Kısım II, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s.106.

[39] Roderic H.Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876,*(çev. Osman Akınhay), c.II, Papirüs Yay., İstanbul 1997, s. 149-150. Namık Kemal'in ifadesine göre bu alt komitenin üçü Hıristiyan üçü Müslüman olan altı üyesinin isimleri kendisi hariç şöyledir: Ziya, Abidin, Sava Paşa, Ohannes, Odyan. Bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, London, India 1998, s.236.

Mithat Cemal Kuntay'ın, 22 Zilhicce 1293 (8 Ocak 1877) tarihli *İttihâd* gazetesinden naklettiği Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlık çalışmalarıyla ilgili bir haberde, üç komisyon halinde bir teşkilatlanma olduğundan bahsedilmektedir. Komisyonlardan birincisinin başkanı Cevdet Paşa'dır ve vilâyetlere dair bir kanun hazırlamakla görevlidir. İkincisi Server Paşa'nın başkanlığında Matbuât Nizamnâmesi hazırlamakla görevli olan bir komisyondur. Üçüncüsü ise Ziya Paşa'nın başkanlığındaki, yukarıda zikri geçen komisyondur. Bu komisyonun vazifeleri en mühim vazifeler olarak addedilmektedir. Komisyon, Kânûn-ı Esâsî'nin yazılmasının yanında Meclis-i Umûmî'nin iç nizamnâmesini ve seçim nizamnâmesini hazırlamakla görevlidir. Komisyon üyeleri bu haberde şöyle sıralanmıştır: Şûrâ-yı Devlet azasından Kemal Beyefendi, Ohannes Efendi, Mekteb-i Sultânî müdürü Sava Paşa, Ticaret İstinaf Reisi Ramiz Efendi, Borsa Komiseri Abidin Bey. Bunlara daha sonra Mahkeme-i İbtidaiye Reisi Hayrullah Efendi eklenmiştir. Bu komisyondaki vazifelerinin yanında Namık Kemal ayrıca Matbuat Komisyonu'nda; Sava Paşa, Ramiz ve Hayrullah Efendi ise Vilâyet Nizamnâmesi Komisyonu'nda da memur edilmişlerdir[40].

Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası olan Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlık aşamasında hem hukuk bilgisiyle hem de bir Osmanlı gayr-i Müslimi olarak yer alması, Sava Paşa'nın bu sürece yaptığı katkıların önemini ortaya koymaktadır. Bununla beraber, Kânûn-ı Esâsî'nin ilanından 10 gün sonra yani 3 Ocak 1877'de Ziya Paşa'nın Suriye'ye, Sava Paşa'nın Cezâyir-i Bahr-i Sefîd'e vali olarak gönderilmeleri, Midhat Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılması[41] bu süreçte oynadıkları rolün İmparatorluk merkezinde çok hoş karşılanmadığını ve bu kişilerin aktif siyasetten uzak tutulmak istendiğini göstermektedir.

1.5 Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Valiliği

Mekteb-i Sultânî müdürlüğünden sonra Sava Paşa 1877 yılı başında Cezâyir-i Bahr-i Sefîd valiliğine atanarak ilk valilik görevine başlamıştır[42]. 7 Şubat 1877'de

[40] Mithat Cemal Kuntay, *a.g.e*., s.57.
[41] *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları II*, (haz. Fevziye Abdullah Tansel), İstanbul ve Midilli Mektupları-I, TTK Basımevi, Ankara 1969, s. 7.
[42] Ali Fuat Örenç, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s.118.

Sava Paşa'nın rütbesi vezarete yükseltilmiş ve birkaç gün içinde görev mahalline gönderilmesi kararı alınmıştır[43]. Göreve geldikten hemen sonra vilâyet ahalisinin bir kısmının yabancı devlet himayesi arama eğilimde olduğunu görerek bu durumu önlemeye yönelik tedbirler almaya çalışmıştır. Bu eğilimin nedeni olarak, çoğunluğu ticaretle geçinen adalar halkının yabancı devletlerle yoğun ilişkileri bulunmasıyla bu ilişkilerin doğurduğu halledilmesi zor birçok davada Osmanlı Devleti tebaası olan kişilerin gerektiği gibi himaye edilememelerini, bunun da onları yabancı devlet tabiiyeti aramaya itmesini göstermiştir. Özellikle Yunan konsoloslarının "*Yunan pasaportu fabrikası kurmuş gibi*" çalıştıklarını ifade eden Sava Paşa, acilen önlem alınmazsa halkın dörtte üçünün tâbiyet değiştireceğini söyleyerek halkın mahkemelerde gereği gibi korunması için vilâyet merkezinde bir memuriyet ihdas edilmesini talep etmiştir. Bu memuriyet için uzun süre şehbenderhâneler ile Tuna'da ticaret vekâleti memuriyetinde bulunmuş olan, Rumca ve İtalyanca bilmesinin yanında her açıdan bu görev için kifayeti olduğunu düşündüğü Dakis Efendi'nin Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti umûr-ı ecnebiye müdürü olarak atanmasını teklif etmiştir[44].

Adalarda Rumca ve Türkçenin kullanım alanlarına ilişkin Sava Paşa, adalar halkının resmi dil olan Türkçeyi bilmesini gerekli görse de çoğunluk halkın ihtiyaçlarının karşılanabilmesi ve onların mevcut nizamlara ve kanunlara vukûfiyet kazanabilmeleri için resmi dairelerde Rumca'nın da kullanılması gerektiğini ve halkın bu talebinin meşru bir istek olduğunu ifade etmiştir. Onlara Türkçe öğretmenin de, ancak aşina oldukları dil kullanılarak kendilerine hükûmetin ve mahalli memurların sevdirilmesinden geçtiğini düşünmetkedir. Bu çerçevede gündeme getirdiği bir konu vilâyete Rumca yazışma işlerini idare edecek bir müdür atanması talebidir. Sava Paşa, vilâyet merkezi ile perakende adalar arasındaki yazışmaların eskiden beri Rumca yapılıyor olmasına rağmen Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında vilâyette valilik yapmış olan Ahmed Paşa'nın tahrirat kâtiplerinin maaşlarını düşürmüş olduğunu ve bunun yanında birçok memuriyeti de lağvettiğini belirterek bu işlerin diğer memurlara ihale olunduğunu ve mevcut hâlinin

[43] BOA, İ.DH, 740/60526.
[44] BOA, HR.TO, 518/56 (7 Nisan 1877).

çok kötü olduğunu arz etmiş ve vilâyete bir tahrirat-ı rumiye müdürü atanmasını talep etmiştir. Bu iş için uygun gördüğü kişi olarak da Heidelberg Darülfünûnu öğrencilerinden olup hukuk bilmesinin yanında Rumca, Almanca, İtalyanca ve Fransızca dillerini bilen ve Türkçe de konuşabilen Dolaryosi Efendi'yi göstermiştir[45].

Sava Paşa'nın Cezâyir-i Bahr-i Sefîd valiliği esnasındaki dikkat çeken uygulamalarından biri aynı yılın Ekim ayında vilâyetin kuzey bölgesindeki adalarda uzun bir teftiş gezisine çıktığı esnada meydana gelen Kıbrıs mutasarrıfı Ahmed Paşa'nın görevden alınması hadisesinde gösterdiği tutumdur. Sava Paşa, vilâyetin o günkü merkezi olan Rodos'tan uzun süredir ayrı ve Kıbrıs'la[46] haberleşmiyor olmasına rağmen Ahmed Paşa ile ilgili şikâyeti işitir işitmez vilâyet müsteşarı başkanlığında bir heyet oluşturarak bu heyeti durumu soruşturmak üzere hemen Kıbrıs'a göndermiştir[47]. Bu olayda Paşa'nın görev mahallindeki sorunlara anında müdahale etme eğilimde olduğu anlaşılmaktadır.

Sava Paşa'nın imparatorluğun gözlerden ırak bu bölgesindeki valiliği, onu aktif siyasetin dışında tutmuşsa da başka birçok açıdan verimli bir dönem olmuş gibi görünmektedir. İleride isimleri kendisinden çok daha fazla duyulacak olan bazı isimlerle bu süre zarfında birlikte olma şansını elde etmiştir. Bunlardan birincisi olan Namık Kemal, Midilli sürgünü sırasında 1877 sonlarında yazdığı mektuplarında Sava Paşa ile çok sık birlikte olduklarından bahsetmektedir[48]. Namık Kemal'in Sava Paşa ile yakınlığının derecesi ondan *Şark* ve *Envâr-ı Zekâ* isimli dergileri neşreden Edirneli Mustafa Reşid'in bir yere tayini konusunda aracılık etmesi istendiğinde sadece o sırada Hâriciye Nezâreti müsteşarlığına atanmış olan Sava Paşa'ya tavsiye yazmasından ve ondan beklediği cevabı alamadığında başka kimseye tavsiyede

[45] Aynı belge.

[46] Kıbrıs Sancağı, 1877 yılında yapılan düzenleme ile merkez sancak olan Rodos, Midilli, Sakız ve İstanköy sancakları ile birlikte Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti bünyesinde bulunmaktaydı. Kıbrıs'ın vilayet dışına çıkarılması ertesi yıl İngiltere'ye devredilmesi neticesinde gerçekleşecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Fuat Örenç, *a.g.e.*, s. 119-120.

[47] BOA, ŞD., 2449/35, lef 4. Bu heyet 21 Şubat 1878'de adaya varmış, iki aylık bir soruşturma neticesinde 14 Nisan 1878 tarihli mazbatasıyla Ahmed Paşa'nın görevden alınmasına şiddetli lüzum görüldüğünü belirtmiştir. Bunun üzerine görevden alınan Paşa'nın Kıbrıs'taki mahkemesi devam ederken Sava Paşa'nın memuriyet mahalli değiştirilmiş, Ahmed Paşa ise Sava Paşa'dan sonraki Cezâyir-i Bahr-i Sefîd valisi Mehmed Sadık Paşa döneminde Rodos'ta devam eden mahkemesi neticesinde beraat etmiştir. Bkz. BOA, ŞD, 2449/35, lef 3 ve 4.

[48] *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları II*, (haz. Fevziye Abdullah Tansel), İstanbul ve Midilli Mektupları-I, TTK Basımevi, Ankara 1969, s. 101,105.

bulunmasının bir etkisinin olmayacağını söylemesinden anlaşılmaktadır[49]. Sava Paşa'nın birlikte olduğu isimlerden ikincisi *Kâmûsu'l-A'lâm, Kâmûs-ı Türkî* gibi meşhur eserlerin sahibi Şemseddin Sâmi (Fraşeri)'dir. Şemsettin Sâmi 1877 yılı başlarında Sava Paşa'ya mühürdar olarak atanmıştır. Vilâyet merkezi olan Rodos'ta beş ay süreyle Sava Paşa ile teşrik-i mesâiden sonra istifa eden Şemseddin Sâmi buradan Yanya'ya geçmiştir[50]. İlmi konulara düşkünlüğü ile bilinen Sava Paşa'ya mühürdar olarak, İmparatorluğun ilk ansiklopedistlerinden ve en önemli muharrirlerinden biri olan Şemsettin Sami'nin tayin edilmesi, ilginç bir tesadüftür. Her iki ilim adamının birbirinden ne derece etkilenmiş olabileceklerine dair ulaşabildiğimiz bir veri olmamakla birlikte bir etkileşimin olmuş olabileceğini düşünmek uzak bir ihtimal değildir.

1.6 Nâfıa Nâzırlığı ve Hâriciye Müsteşarlığı

Sava Paşa Cezâyir-i Bahr-i Sefîd valiliğinin ardından 13 Haziran 1878'de Nâfıa nâzırlığına getirilmiş[51] ve bu sırada hâriciye nâzırlığına atanan Girit Valisi Aleksandır Paşa göreve başlayana kadar ona vekâleten hâriciye nâzırlığını da yürütmüştür[52]. Aynı ay içerisinde Hâriciye Müsteşarlığının da Sava Paşa'nın uhdesine verildiği görülmektedir[53]. Eylül 1878'de Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin teşkilatına dair esasları belirlemek için kurulacak bir komisyonda Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olarak Sava Paşa'nın Hâriciye Müsteşarı sıfatıyla vazifelendirilmesi düşünülmüşse de daha sonra bundan vazgeçilmiştir[54]. Aynı yılın 14 Kasımında, kâimenin piyasadan çekilmesi için dış borca başvurulmasının gündemde olduğu bir dönemde Sava Paşa, devrin sadrazamı, Mâliye Nâzırı Zühdü Efendi, dâhiliye nâzırı ve Islahat-ı Mâliye Komisyonu Başkanı Hayreddin Paşa ile birlikte hâriciye müsteşarı olarak mali meseleleri görüşmek üzere yapılan bir

[49] *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları II*, İstanbul ve Midilli Mektupları-I, s. 237.
[50] Hikmet Turhan, *Şemsettin Sami Hayatı ve Eserleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1934, s.17; Agâh Sırrı Levend, *Şemsettin Sami*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1969, s.41.
[51] BOA, Y.EE, 43/14.
[52] BOA, Y.EE, 75/24.
[53] *Cerîde-i Havâdîs*, nu 3743, 27 Cemaziyelahir 1295 (28 Haziran 1878)'den naklen *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları II*, İstanbul ve Midilli Mektupları-I, s. 237.
[54] Bu komisyona delege olarak Sava Paşa'nın yerine Şûra-yı Devlet eski başkanı Âsım Paşa tayin edilmiş, daha sonra İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ikişer delege gönderdiğinin anlaşılması üzerine yine Sava Paşa düşünülmeyerek Deâvi-i Hâriciye kâtibi Abro Efendi ikinci delege olarak seçilmiştir. Bkz. Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, TTK Basımevi, Ankara 1992, s.32.

toplantıya katılmıştır[55]. 4 Aralık 1878 tarihli bir hatt-ı hümayunda Sava Paşa'nın hâriciye nezâreti müsteşarlığından munfasıl olduğu ve tekraren nâfıa nâzırlığına atandığı görülmektedir. Bunun yanında hâriciye nâzır vekilliğini de sürdürmektedir[56]. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Henry Layard, İngiltere Hâriciye Nâzırı Salisbury'e gönderdiği 11 Aralık 1878 tarihli bir yazıda Şarkî Rumeli komisyonunda Türk delege Âsım Paşa'nın bazı Türk ailelerinin Filibe'den Edirne'ye göç ettirilmesi konusunda Rus yetkililere karşı gereken rolü oynamakta gönülsüz davrandığını haber aldığını ve bunu öğrenir öğrenmez, Kara Teodori Paşa gelene kadar Hâriciye Nâzırlığı'nı yürüten Sava Paşa'ya giderek durumu ona arz ettiğini ifade etmektedir. Sava Paşa ise Âsım Paşa'ya gereken emirlerin verilerek Türk göçmenleri konusunda ve diğer meselelerde İngiliz delege Sir Henry Drummond Wolff ile iş birliği yapmasının sağlanacağı konusunda Layard'ı temin etmiştir[57]. Ocak 1879'da Sava Paşa'nın 1295(1879/1880) yılı bütçesinin hazırlanması çalışmalarında yer aldığı görülmektedir. Bâbıâlî, üyelerinin bir kısmı yabancı olan ve bu yabancı üyelerin bütçede borçlara ilişkin köklü düzenlemeler yapılmadığından şikâyet ettiği Maliye Komisyonu'nun haricinde bütçe ile ilgili çalışmalar yaptırmış ve bu konuda Sadâret'in talimatıyla, Maârif Nezâreti'nde Adliye Nâzırı Said Paşa'nın başkanlığında Mâliye Nâzırı Zühdü, Maârif Nâzırı Tâhir Münîf, Şûrâ-yı Devlet azasından Edip ve Sava Paşalar bütçeyle ilgili haftada üç gece olmak üzere çalışmışlar yapmışlardır[58]. Yine aynı dönemde Meclis-i Vükelâ; emlak ve temettü gibi vergilerin tarhı, tahsili ve bu vergileri ödemeyenler hakkında yapılacak muameleye ilişkin bazı çalışmalar yapmak üzere özel bir komisyon kurulmasını kararlaştırmış ve bu komisyon, Nâfıa Nâzırı Sava Paşa'nın riyasetinde, Kâni Paşa ve Şûrâ-yı Devlet'ten Mikail Efendi ile taşra mali muamelatına vakıf üç kişinin daha katılımıyla kurulmuştur[59]. 1879 Mart'ına gelindiğinde Sava Paşa'nın Nâfıa Nâzırı sıfatıyla Ohannes Sakızyan, Mihail Portakal gibi tanınmış simalarla devrin

[55] Ö. Faruk Bölükbaşı,*Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II.Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2005, s. 24.
[56] Nakleden; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, IV. Cüz, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 900.
[57] Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler I (1877-1878), TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 724, belge no:450.
[58] Ö. Faruk Bölükbaşı, *a.g.e.*, s. 29.
[59] Ö. Faruk Bölükbaşı, *a.g.e.*, s. 43.

Sadrazamı huzurunda dönemin kritik konularından biri olan demiryolları meselesi ile ilgili bir toplantı yaptığı dikkati çekmektedir[60].

Sava Paşa'nın nâfıa nâzırlığı devam ederken 29 Temmuz 1879'da tekrar hâriciye nezâreti müsteşarlığı ile görevlendirildiği görülmektedir[61]. Kıbrıs Meselesi sırasında onun adına hâriciye nezâreti müsteşarı olarak rastlanılmaktadır. Ayastefanos Muâhedesi'nin yeniden görüşülmesi için Berlin'de bir kongre toplanıp da bu kongrede İngiltere, Rusya karşısında Anadolu topraklarının bütünlüğünü savunmak için Osmanlı Devleti'nden kendisine bir üs olarak Kıbrıs'ı vermesini talep edince, Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ı teslim şartlarını içeren mukâvelenâmenin padişahın *hukûk-ı hükümdârîlerine halel gelmemek* şartıyla tasdik edileceğine dair İngiltere elçisi Layard'dan bir teminat alınması düşünülmüş ve bu iş Sava Paşa marifetiyle yapılmıştır[62]. Hâriciye nezâreti müsteşarlığının yanında ayrıca hâriciye nâzırlığına atanan Paris Sefiri Safvet Paşa görev yerine gelene kadar Sava Paşa'ya ikinci bir kez daha hâriciye nâzır vekilliğini yürütme görevi verilmiştir[63].

Hâriciye nâzırı vekili olarak Sava Paşa'nın ilk icraatlarından birisi bir ay sonra Beşike Körfezi'ne geleceği söylentileri ortalıkta dolaşan ve hangi devlete ait olduğu bilinmeyen donanmanın durumunu araştırması olmuştur. Bu konuyu

---

[60] BOA, MF. MKT, 60/143.

[61] BOA, Y.EE, 75/25.

[62] Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, c.II, s. 93-96. İngilizler hem Kıbrıs'a yerleşerek kendilerine Akdeniz'de bir hareket üssü edinemeye hem de İngiliz ticareti için büyük önem taşıyan Dicle ve Fırat vadisindeki ticaret yollarını Rusların tehdidinden korumaya çalışırken aynı zamanda büyük bir gizlilik içinde Ruslarla da pazarlığa oturmuş ve Ayastefanos Antlaşması'nda kendi menfaatlerine aykırı buldukları maddeler üzerinde istedikleri değişiklilikleri yaptırmışlardı. Bu nedenle Rusların Kıbrıs antlaşmasından haberdar olmalarından çekinmekteydiler. İngiliz elçisi Layard ile müzakerlede bulunmakla görevlendirilen Başvekil Sadık Paşa elçi ile birlikte bir antlaşma metni hazırlamış ancak II. Abdülhamid bu antlaşmayı Osmanlı Devleti'nin menfaatlerine aykırı bularak imzalamak istememişti. Sadık Paşa'nın antlaşmanın olduğu gibi bırakılmasındaki ısrarı onu makamından etmiş, yerine atanan Rüşdü Paşa da bir hafta gibi çok kısa bir müddet devam eden sadaretinin son gününde (4 Haziran 1878) Layard'ın tehditlerine dayanamayarak antlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştı. Ancak Layard'ın istediği yine olmamış ve II. Abdülhamid antlaşmayı imzalamamaktaki ısrarını sürdürmüştü. Hâriciye nâzırlığı da uhdesinde kalmak üzere sadârete atanan Safvet Paşa 15 Temmuz sabahı Hâriciye Müsteşarı Sava Paşa'yı Layard'a göndererek padişahın antlaşmaya özel bir kayıt eklemek konusunda kararlı olduğunu, şayet kendisi bunu kabul etmezse istifa etmek zorunda kalacağını bildirmiş bunun üzerine Layard durumu kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu şekilde antlaşmaya II. Abdülhamid'in kendi el yazısı ile " *hukûk-ı şâhâneme asla halel gelmemek şartıyla muâhedeyi imza ederim*" ibaresi eklenmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1986, s.5-11; Mehmet Hocaoğlu, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1989, s.165-169.

[63] BOA, İ.DUİT, 190/49. (27 Temmuz 1879)

soruşturduğu Alman elçisi ona, böyle bir donanmanın gelişinden haberi olmadığını, bölge sularında devletine ait donanma ya da filonun bulunmadığını söylemiştir. Fransız elçisi ise söylentileri gazetelerden işittiğini ve bunların ciddiye alınacak bir tarafı olmadığını ona ifade etmiştir[64]. Bu sıralarda devam eden Yunan hududunun tashihi meselesinde de Sava Paşa'nın adının geçtiği görülmektedir. Konunun İstanbul'da yapılacak görüşmeleri için Yunan Devleti'nin gönderdiği delegelerin karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nu temsilen iki komiser ve iki yardımcıdan oluşan bir heyetin oluşturulması düşünülmüş, bu komiserlerden birinin Tophane Müşiri Ali Sâib Paşa, diğerinin Hâriciye Nezâreti Müsteşarı sıfatıyla Sava Paşa olması kararlaştırılmıştır[65]. Ancak padişahın, hâriciye nâzırının da bu komisyonda yer almasını şifahen emir buyurması[66] neticesinde Sava Paşa'nın komisyonda yer almasının Ali Sâib Paşa'nın Rumca bilmemesi nedeniyle müzakereyi kolaylaştırmak maksadına müstenit olduğu, hâriciye nâzırının heyete katılmasıyla da bu ihtiyacın ortadan kalktığı belirtilerek Sava Paşa'nın ya komisyona katılmaması ya da diğer iki yardımcı görevli gibi gerektiğinde komisyonda yer almak şartıyla memur edilmesi kararı alınmıştır[67].

Görüldüğü üzere Sava Paşa'nın Rumca bilmesi ona verilen görevlerde belirleyici bir etken olarak yerini alırken bu örnekte Yunan Devleti'yle yapılacak bir pazarlıkta, her ne kadar devlete sadakati ve güvenilirliği ile bilinse de Rum kökenli bir memurun mümkün mertebe yer almamasının tercih edildiği dikkatlerden kaçmamaktadır.

[64] BOA, Y.A.HUS., 161/85, lef 2 (29 Temmuz 1879). Bu donanmanın durumuyla ilgili soruşturmalar neticesinde İngiliz elçisi Sir Henry Layard'dan alınan bilgi ile bölgeye gelecek olan donanmanın İngiltere Devleti'ne ait olduğu anlaşılmıştır. Elçi, donanmanın bu gezilerinin mutad olduğunu, Beşike'ye uğrama nedeninin ise buradan yiyecek ve içecek teminin kolay olması nedeniyle olduğu belirterek donanmanın burada kısa bir süre kaldıktan sonra ayrılacağını beyan etmiştir. Ancak Osmanlı hükümet görevlileri bu durumun gazetelerde dedikodulara meydan vereceğini ve başka yabancı devlet gemilerinin de buraya gelmesine yol açabileceğini söyleyerek bunun uygun olmadığını ifade etmişlerdir. Bunun üzerine İngiliz elçisi durumu ertesi gün devletine yazacağını ve bu plandan vazgeçilmesini talep edeceğini söylemiş, Osmanlı görevlileri ise hemen aynı gün Londra'ya telgraf çekerek durumu bildirmesini isteyince elçi sefarethaneye döner dönmez taleplerini yerine getireceğini vaat etmiştir (BOA, Y.A.HUS., 161/85, lef 1).

[65] BOA, İ.DUİT, 144/36, lef 1 (10 Eylül 1879).

[66] BOA, İ.DUİT, 144/37 (11 Eylül 1879) .

[67] BOA, İ.DUİT, 144/38, lef 1 (13 Eylül 1879).

1.7 Hâriciye Nâzırlığı

Sava Paşa, kısa bir müddet hâriciye nezâreti müsteşarlığını sürdürmesinin ardından 19 Ekim 1879'da birkaç defa vekâleten yürütmüş olduğu hâriciye nâzırlığına asaleten atanmıştır[68]. Sava Paşa'nın hâriciye nâzırlığına atanışında Kıbrıs antlaşmasının imzalanması sırasındaki çalışma ve çabalarının etkili olduğu düşünülmektedir[69].

Sava Paşa'nın hâriciye nâzırı olmasının Avrupa'da farklı yankılar uyandırdığı *İngiliz Tıp Mecmuası (The British Medical Journal)*'daki ilginç bir haberden anlaşılmaktadır. Bu haberde Osmanlı İmparatorluğu'nın yeni kabinesinde hâriciye nâzırı olan Sava Paşa'nın birkaç sene önce İstanbul'da devlet hizmetinde bir tıp doktoru olduğu, daha sonra H. Lytton Bulwer'in sefareti sırasında onun hizmetinde bulunup güçlü bir organizasyon kâbiliyeti sergilediği ve başarılı bir valiliği takiben de büyük sorumluluk isteyen mevcut pozisyonuna yükseltildiğinden bahsedilmektedir[70].

Hâriciye nâzırlığına gelir gelmez Sava Paşa, Bulgaristan Müslümanlarının askerlik meselesiyle ilgilenmiş, onların en azından iki yıl süreyle askerlikten muaf tutulmaları için yazışmalarda bulunmuştur[71]. Aynı yılın Aralık ayında İstanbul'daki büyük devletlerin temsilcilerine gönderdiği bir genelgede Bulgaristan'a dönen Müslüman göçmenlerin kabul edilmeyerek mağdur edildiklerini, Bulgaristan'ın tek taraflı olarak kış boyunca göçmenleri kabul etmeme kararı aldığını ve alınan bu kararın Berlin Antlaşması'na aykırı görüldüğünü belirtmiştir. Aynı zamanda insanlık

[68] BOA, Y.EE, 75/26; ayrıca II. Abdülhamid'in kendi el yazısı ile atama emri için bkz. BOA, İ.DUİT, 190/50. Sava Paşa'nın hâriciye nâzırlığına atanışı İngiliz elçisi Layard'ı hiç memnun etmemişti. O, Sava Paşa'yı padişaha ve Müslüman nâzırlara aşırı yaltaklanmalarda bulunmakla itham ediyordu. Yeni kabineye yaptığı tebrik ziyaretleri sırasında sadarete atanan Küçük Said Paşa'ya; çok kritik bir dönemde göreve geldiğini, anarşi hakkında çok enerjik tedbirler alınmadığını ve Avrupa'ya vaat edilen reformlar tatbik edilmediği takdirde padişahın hukukunun hatta imparatorluğun bütününün tehlikeye gireceğini söylemişti. Said Paşa'dan İmparatorluğun mühim konularının çözümünde kendisinin de fikrini alacağı sözünü alan Layard, Sava Paşa'ya da aynı dili kullanmış ondan da İngiltere'nin yapmış olduğu tavsiyelere harfiyen uyulacağına dair bir teminat aldığını İngiliz Hâriciye Nâzırı Salisburry'e yazmıştır. Bkz. Cevdet Küçük, *a.g.e.*, s.49-51.

[69] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 169.

[70] Ayrıca bu haberde Sava Paşa'nın bu makama getirilmiş olması Osmanlı İmparatorluğu'nda bir insanın herhangi bir yerden ne kadar yüksek olursa olsun her devlet makamına gelebildiğinin göstergesi olarak alınmış ve İngiliz doktorlarına çarpıcı bir örnek olarak sunulmuştur. Bkz. *The British Medical Journal,* Nov. 22, 1879, s.826.

[71] Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler II (1879), TTK Basımevi, Ankara 1989, s.67 (23 Ekim 1879 tarihli belge).

dışı olan bu uygulama yüzünden binlerce göçmenin açlık ve soğuğa terk edilmesinin Bâbıâlî tarafından kabul edilemeyeceğini, büyük devletlerden bu konuda insaniyet namına yardımcı olmalarının istendiğini ve Berlin Antlaşması'nı uygulamak için birçok fedakârlıkta bulunmuş olan Osmanlı Devleti'nin şimdi aynı şeyi diğer devletlerden de beklediğini ifade etmiştir[72]. Ne yazık ki Paşa'nın bu çabalarının sonuç vermediği görülmektedir. 3 Nisan 1880'de Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki temsilciliklerine yazdığı yeni bir genelgede Bulgaristan Müslümanlarının acıklı durumu ve Bulgar Hükûmeti'nin onların geri dönmesi konusunda çıkardığı engellere dair Bâbıâlî'nin büyük devletlere defalarca başvuruda bulunduğunu ancak devletlerin Sofya'ya tavsiyelerinin olumlu bir netice doğurmadığını, Bulgaristan Türklerinin kafileler halinde İstanbul'a göçe devam ettiklerini bildirmekte ve büyük devletler nezdinde yeni teşebbüslerde bulunulmasını, sınırdaki göçmenlerin kabul edilmesini talep etmektedir[73].

Hâriciye nâzırlığı sırasında Sava Paşa'nın kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili bir girişimde bulunduğundan söz edilmektedir[74]. Bu iddiaya kaynak olarak gösterilen satırlar Cemil Bilsel'in *Lozan* adlı eserinde şu şekilde yer almaktadır:

> "Sava Paşa'nın Avrupa devletleri elçilerine 'yarım asırdan beri süren denemelerden sonra Avrupa kanunlarını ve bunların icap ettirdiği kazâî müesseseleri kabul eden Osmanlı hükûmetinin, münevver Avrupa hükûmetlerinin ve onların mümessillerinin methine ve tebrikine elbette hak kazandığını' ifade etmesi üzerine Avrupa devletleri, Osmanlı kânunlarını tetkik için tercümanlardan oluşan bir komisyon kurmuş ve Osmanlı Devleti'nden bu komisyona delege göndermesini istemişlerdir. Sava Paşa ise 25 Şubat 1880 tarihli bir nota ile elçilere her devletin kanun yapma hakkının hâkimiyet hassalarından olduğunu, istediği gibi kanun yapmanın, kanunları kendi takdirine göre değiştirmenin, gerekli gördüğü müesseseleri oluşturmanın devletlerin hakları cümlesinde yer aldığını, bu kanunların ve müesseselerin devletler hukukuna ve diğer devletlerle akdedilmiş antlaşmalara aykırı olmadıkça bunlara karşı diğer devletlerin söz söyleme hakkının olamayacağını ifade etmiştir. Bu suretle elçilerin kanunları tetkik etme yetkisine sahip olmadığı ifade edilmişse de kanunların antlaşmalara uygun olup olmadığının tercümanlar komisyonu tarafından araştırılmasına engel olunamamıştır. Bunun üzerine hükûmet Parnis ve Ali Şehbaz Efendileri delege olarak tayin

[72] Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, s.89 (9 Aralık 1879 tarihli belge)
[73] Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler III (1880-1885), TTK Basımevi, Ankara 1989, s. XXXVII.
[74] Taha Akyol, *Medine'den Lozan'a*, Milliyet Yay., İstanbul 1996, s. 144.

etmiş ve komisyon Fransa elçiliği baş tercümanı tarafından yazılan üç rapor ile fikrini beyan etmiştir. 2 Nisan 1880 tarihli rapor ceza mahkemeleri usulüne, 25 Mayıs tarihli rapor, ilamların icrasına ve 30 Haziran tarihli rapor ise hukuk mahkemeleri usulüne dairdir. Bu raporlarda ceza mahkemeleri usulüne kısas ve ecnebilerin tevkifi ve muhakemesi hakkındaki usule aykırı olması nedeniyle itiraz edilmiş bunun yanında jüri olmamasından dolayı cinayet davalarında iki dereceli bir muhakeme yapılması konusunda, tercümanların yerli yabancı bütün zanlı ve şahitlerin sorgulamalarında bulunmaları gereğinden dolayı celp, ihzar ve tevkif müzekkerelerinin konsoloshaneler vasıtasıyla tebliği gibi konulardan bahisle çeşitli itirazlarda bulunulmuştur"[75].

Bilsel'in aktardıkları burada sona ermektedir. Olayın geçtiği zaman, mekân ve olay örgüsündeki eksikliklerin yanında ifadeleri için herhangi bir kaynak göstermemesi nedeniyle Bilsel'in verdiği bilgiler tarafımızdan ne doğrulanabilmiş ne de yanlış kabul edilmiştir. Ancak Sava Paşa'nın içinde yer aldığı olaylara ve Sava Paşa'nın bu olaylardaki rolüne dair bir fikir vermesi bakımından bu bilgiler burada zikredilmiştir.

Nisan 1880'de Sava Paşa, siyaset literatüründe *Corti Mukâvelesi* olarak bilinen belgeye Osmanlı Devleti adına Hâriciye Nâzırı sıfatıyla imza atarken karşımıza çıkmaktadır. Bu belge Berlin Muâhedesiyle Karadağ Prensliği'ne bırakılmış olan ve Arnavutluk'un asli unsurlarından sayılan Gosine ve Palava nahiyelerinin boşaltılamaması ve bölge halkının bu karara şiddetli direnişi neticesinde Karadağ'a bu iki bölgeye bedel olarak Hot, Grode ve Klemend'in bırakılmasının kabulüne dair bir memorandumdur. Dersaâdet İtalya sefiri Kont Corti'nin delâletiyle Hâriciye Nâzırı Sava Paşa ve Karadağ maslahatgüzarı arasında 12 Nisan 1880'de imzalanmıştır. Antlaşmada zikredilen bölgelerin güvenli bir şekilde boşaltılarak Karadağ'a terki Osmanlı kuvvetlerinin sorumluğuna verilmiş olmasına rağmen, Osmanlı askerinin zamanından evvel bölgeden çekilmesi ve Karadağ kumandanlarının durumdan geç haberdar olmaları mezkûr bölgeleri Arnavutların işgal etmesine neden olmuştur. Bu durumu protesto eden büyük devletler ve Karadağ, Bâbıâlî'den tahliyeden önceki hale dönülmesi içi bölgeyi tekrar işgal etmesini ve antlaşmadaki şartlarla Karadağ'a iade etmesini talep etmişlerdir.

[75] M. Cemil Bilsel, *Lozan*, c. II, Ahmed İhsan Matbaası Ltd., İstanbul 1933, s. 57-58. Bilsel'in aktardığı olayın Akyol'un iddiasına destek olup olamayacağı burada tartışma konusu edilmemiştir.

Sava Paşa ise 28 Nisan 1880'de elçilere hitaben yazdığı cevapta durumun bölgedeki memurlar arasındaki haberleşmelerin zamanında yapılamamasından ve memorandum şartlarının bölgede duyulmasından kaynaklanan *zârûriyü'l-vuku' bir hâl* olduğunu ifade ile Osmanlı Devleti'nin mukâvele ahkâmını kasten uygulamadığı ithamını reddetmiştir[76].

Sava Paşa'nın hâriciye nâzırlığı esnasındaki ilginç girişimlerinden biri Rumca basılan *Bizantinis* adlı bir gazeteyi, nezâret örtülü bütçesinden para vermek suretiyle *ele alma* teşebbüsüdür[77]. Paşa, yirmi beş yıllık bir gazete olan *Bizantinis*'in hiçbir zaman devlet aleyhinde bulunmadığını, Rum tebaa arasında *efkâr-ı selîme ve sahîha neşr ve ilcâ* etmesiyle kendisinden önceki devlet adamlarının da hürmet ve saygısını kazandığını ayrıca Girit ihtilali esnasında büyük hizmetlerinin görüldüğünü ve Âlî ve Fuad Paşaların bu gazeteye çok ihtimam gösterdiklerini ifade ile böyle bir teşebbüste bulunduğunu söylemiştir. Sava Paşa'nın gazetenin müdürü Agustin Efendi ile yaptığı antlaşmaya göre Agustin Efendi, Hâriciye Nezâreti'nin göndereceği Rumca, İngilizce ve Fransızca evrakı gazetede yayımlamasının yanında *Rumca olarak neşredilecek makâlât-ı hasmâneyi evvelce nezârete arz ve istîzân etmek* şartıyla gazetesine alacaktı. Sava Paşa, Agustin Efendi ile bu şartlarla bir akit imzalamak üzere iken banka muamelelerinde bir kesintinin olması işi geciktirmiş, bu sorun çözüldükten sonra da Agustin Efendi'nin sunduğu yeni bir mukâvele üzerinde müzakereler devam ederken Sava Paşa nâzırlıktan ayrılmıştır. Nâzırlık görevini bırakmış olmasıyla birlikte Paşa, devletin Rum tebaası için bir gazetenin şart olduğunu, bu konuda en iyi seçeneğin *Bizantinis* gazetesi olacağını ve her ne kadar Agustin Efendi bu iş için aylık 50 Osmanlı lirası ücret talep etmiş olsa da kendisinin *munsîf bir adam olması nedeniyle arzû-yı âlîlerine muvâfakat edeceği* zannında olduğunu ifade etmekten geri durmamıştır[78].

Hâriciye nâzırlığının son günlerinde Sava Paşa'nın önemli rol oynadığı olaylardan birisi İngiliz parlamento âzâsı olan ve fevkalâde elçilik ile İstanbul'a tayin edilen Goschen'in II. Abdülhamid'in huzurunda bir konuşma yapmak istemesiyle

[76] Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, c. II, s.140-142.
[77] BOA, HR.TO, 524/62 (Sava Paşa'nın Hâriciye Nezâreti'ne gönderdiği 17 Temmuz 1880 tarihli mektubu).
[78] Aynı belge.

ortaya çıkmıştır. 28 Mayıs 1880'de İstanbul'a ulaşan fevkalâde elçi Goschen hemen ertesi gün padişahla görüşmek için Hâriciye Nezâreti'nden randevu istemiştir. Padişah, elçinin gelişini hoş karşılamadığının ifadesi olarak onu bir süre huzura kabul etmemiştir. Goschen ise İngiliz kraliçesinden getirdiği mektubu ve huzurda yapacağı konuşmanın metnini Bâbıâlî'ye iletmiştir. Ancak Goschen'in konuşma metninin dostça ifadeler taşımamasının yanında bu gibi resm-i kabullerde yapılması adet olan konuşmalardan da farklı olduğu anlaşılmıştır. Elçinin bu konuşma metninde; çözümü hem padişahın hem de Avrupa'nın menfaatleri için gerekli olan bazı meseleleri Berlin Antlaşması'nı imza eden diğer devletlerin sefirlerinin de yardımlarıyla halletmek ümidinde olmasa, bu zor görevi kabul etmeyeceğinden, bu göreve İngiltere Başvekili Gladstone ve Hâriciye Nâzırı Granville ile olan samimi ilişkilerinden dolayı ve İngiliz hükûmetinin Bâbıâlî'ye vermek istediği nasihatleri daha kati ve kesin olarak tebliğ edebileceği düşünüldüğünden getirildiği gibi konulardan bahsettiği görülmüştür. Hâriciye Nâzırı Sava Paşa, İngiliz Sefâret Baş tercümanı Sandison'u çağırarak sefirin verdiği konuşma metninin resmi mülakatlarda yapılan konuşmalara uygun olmadığını ifade etmiştir. Antlaşmalardan doğan meselelerin halledilmesinin Osmanlı Devleti'nin de menfaati icabı olduğunu, antlaşmaya imza atmış devletlerin konu hakkında hâlisâne ihtarda bulunmalarının normal olduğunu ancak sefirlerin itimadnâmelerini takdim ederken bu meselelerden bahsetmesinin uygun olamayacağını ve görüşmenin gerçekleşmesi için konuşmanın emsaline uygun olarak düzeltilmesi gerektiğini belirtmiştir. 3 Haziran'da huzura kabul edilen Goschen bahsi geçen metni okumayarak konuşmasını şifahen yapmıştır. Padişah uzun süren bu konuşmayı dinledikten sonra Goschen'den kendisinden talep edilen şeyleri bilmek ve söylenen sözleri hatırlamak için konuşmasını yazılı olarak da sunmasını istemiştir. Elçi bu görüşmeden amacının özel bir program vermek değil sadece hükûmetinin politikasını arz etmek olduğunu söylemişse de padişahın konuşulan konuların yazılı olarak verilmesi konusundaki ısrarı üzerine İngilizce bir metin kaleme almış ve bunu Fransızca tercümesi ile birlikte Sandison vasıtasıyla 4 Haziran'da Sava Paşa'ya iletmiştir[79].

[79] Cevdet Küçük, *a.g.e.*, s. 64-66.

İngiltere'de Gladstone kabinesi iş başına geldiğinde padişah onlara Musurus Paşa vasıtasıyla tebriklerini iletmiş onlar da bu tebligattan dolayı memnuniyetlerini ve bazı görüşlerini padişaha ulaştırması için elçiye ifade etmişlerdi. Goschen, padişahla yaptığı görüşme esnasında, kendi sözlerine mesnet olarak onların bu sözlerini padişahın huzurunda aynen tekrarlamıştı. Bu sözler arasında padişahın itiraz ettiği birkaç hususta birisi *"Eğer İngiliz hükûmetinin tavsiyeleri kabul edilmezse bu konuda mesuliyet tamamen Padişaha ait ve râci olacaktır"* şeklindeki ifadedir. Padişah, Osmanlı Devleti'nin Kânûn-ı Esâsî'sinin böyle bir mesuliyeti kabul edemeyeceğini belirterek elçiden bu sözlerini açıklamasını isteyince Goschen, "*mesuliyet padişaha aittir*" şeklinde bir ifade kullanmadığını ancak tavsiyelerinin padişah tarafından kabul edilmemesi durumunda İngiliz hükûmetinin üzüntü duyacağını söylediğini iddia etmiştir. Hâriciye Nâzırı Sava Paşa ise bahsedilen fıkranın kendisinin tercüme ettiği şekilde olduğunu, ne "*mesuliyet*" kelimesinin ne de bu manayı içeren başka bir kelimenin orada bulunmadığını beyan etmiştir[80].

Bu olayda hâriciye nâzırlığı makamında bulunmasına rağmen Sava Paşa'nın böylesi önemli metinlerin tercümesiyle bizzat ilgilendiğinin örneği görülmektedir. Daha önce geçtiği üzere Rumca bilgisi sebebiyle bazı görevlerde yer almasının uygun görülmesi gibi hâriciye nâzırlığı makamında bulunmasında ve bu makamdaki faaliyetlerinde Fransızcaya vukûfiyetinin etkileri olduğu anlaşılmaktadır.

Sava Paşa, yaptığı hizmetlerden dolayı Hariciye Nezâreti sırasında birinci rütbeden Osmânî nişânı ile taltif edilmiştir[81] ve 9 Haziran 1880'deki kabine değişikliği ile hâriciye nâzırlığından ayrılmıştır[82]. Buradan ayrıldığında kendisine beş bin kuruş mazuliyet maaşı bağlanmıştır[83].

1.8 Nâfıa Komisyonu Üyeliği

1883 yılına gelindiğinde Sava Paşa'nın ismine Nâfıa Komisyonu üyesi olarak rastlanmaktadır. Komisyon oluşturulurken tayin edilen âzânın bir kısmının başka

[80] Cevdet Küçük, *a.g.e.*, s. 67-69.
[81] BOA, İ.DH., 799/64773 (9 Şubat 1880).
[82] *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları III*, (haz. Fevziye Abdullah Tansel), VI. Midilli Mektupları-II, TTK Basımevi, Ankara 1973, s.16; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, c.2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2005, s. 1033.
[83] BOA, İ.DH., 813/65635 (17 Ağustos 1880).

yerlerde görevlendirilmesi bir kısmının da asli meşguliyetleri dolayısıyla komisyona devam edememeleri nedeniyle komisyonda sadece bir daimi üyenin kalması yeni üye tayinini zorunlu kılmış, bunun neticesinde Sava Paşa 7 Kasım 1883'te Aleksandır Paşa ile birlikte on bin kuruş maaşla Nâfıa Komisyonu'na âzâ olarak atanmıştır[84].

1.9 Girit Valiliği

Haziran 1885'te Girit Valiliğine atanan Sava Paşa, ileride tafsilatı geleceği üzere bir buçuk yıl süren bu görevini Ocak 1887'ye kadar sürdürmüş ve kalp rahatsızlığını gerekçe göstererek 19 Ocak 1887'de bu görevden istifa etmiştir[85]. Girit valiliğinden ayrılışından sonra Sava Paşa'ya on bin kuruş mazuliyet maaşı bağlanmıştır[86].

1.10 Diğer Görevleri ve Son Yılları

Haziran 1890'a gelindiğinde Sava Paşa, Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin Osmanlı Devleti'nden bazı taleplerde bulunmalarıyla bu talepleri incelemek üzere kurulan bir komisyonda görev yaparken karşımıza çıkar. Sava Paşa, Rum Patrikhanesi Rûhânî Meclisi'nin mevcut icraatlarına ve bazı nizamnâmelerde geçen *mecâlis-i rûhâniyede ru'yet olunacak deâvi-i mahsûsa* ifadesine dayanarak bu meclislerin mahkeme salâhiyetinde olduğu kanaatine varmış ve patrikhanenin bazı davalara bakma konusundaki talebini haklı bulmuştur. Ancak dönemin Adliye Nâzırı Hüseyin Rıza Paşa, ruhâni meclislerin nasıl teşkil edileceğini ve görevlerinin neler olacağını açıklayan patrikhane nizamnâmesinde bu meclisler için nasıl bir tabir kullanılmış ise onun esas alınması gerektiğini, başka nizamnâmelerdeki ifadeler delil gösterilerek bu nizamnâmenin açık hükümlerinin değiştirilmesinin ve bu şekilde ruhânî meclislere mahkeme salâhiyetinin verilmesinin mümkün olmadığı söyleyerek Sava Paşa'nın bu değerlendirmesine karşı çıkmış ve bu talebi reddetmiştir[87].

---

[84] BOA, İ.DH, 899/71528. 1301 (1885/1886) yılı Devlet Salnâmesine bakıldığında Sava ve Aleksandır Paşaların bu tarihte komisyondaki görevlerine devam ettikleri görülmektedir. Onların dışında komisyonda başkan olarak Namık Paşa, üyeler olarak da Rüsûmât Emîni Edib Efendi, Mâliye Müsteşarı Vatindrof Bey, Şûrâ-yı Bahriye Reisi Süleyman Paşa, Mahmud Mesud Paşa, Veli Rıza Paşa, Cevad Bey ve Başkâtip Şakir Efendi bulunmaktadır. Bkz. *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, Otuz Dokuzuncu Def'a, (1301 Sene-i Hicriyesine Mahsus), Matbaa-i Osmâniyede Tab' Olunmuştur, 1301, s.132.

[85] Kenanoğlu, *a.g.m.*, s.183.

[86] BOA, İ.DH., 1119/87469 (19 Ocak 1889).

[87] BOA, Y.PRK.AZN, 4/53, lef 3.

Rıza Paşa ile olan anlaşmazlığın Sava Paşa'yı gücendirdiği ve Sava Paşa'nın bunun üzerine İstanbul'dan ayrılarak Paris yakınlarındaki Neuilly kasabasına yerleştiği çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir[88]. Hayatının geriye kalan kısmını Paris'te geçirdiği anlaşılan Sava Paşa'ya dair ulaşabildiğimiz bir sonraki kayıt Mart 1902 tarihlidir. Devrin Sadrazamı Said Paşa'ya hitaben Fransızca olarak yazdığı mektubunda Sava Paşa, altı aylık maaşını alamadığı için yüzüğünü yirmi sekiz kuruşa kırdırmak zorunda kaldığını, bunun yanında ramazan bayramında umuma verilen maaşın da henüz eline geçmediğini ifade ederek bu paraların kendisine ulaştırılmasını talep etmektedir[89].

Sava Paşa'yla ilgili ulaşılabilen en geç tarihli kaydın 4 Temmuz 1904'te murassa' Mecîdî nişanı ile taltif edilmesine dair bir belgede[90] yer aldığı göz önüne alındığında bu tarihte epey yaşlı bulunan Paşa'nın, bu tarihten sonraki yakın bir zamanda vefat etmiş olabileceği çıkarımı yapılabilir.

2 Bir İlim Adamı Olarak Sava Paşa

2.1 Eserleri

1. *Etude sur la Théorie du Droit Musulman,* I-II, (Paris, 1892, 1902, Marchal et Billard Editeurs). Sava Paşa'nın bu eseri 1955 yılında o sıralarda Temyiz Mahkemesi Üçüncü Ceza Dairesi başkanı olan Baha Arıkan tarafından *İslam Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* adıyla Fransızca aslından Türkçeye tercüme edilmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları arasında neşredilmiştir.

2. *Le Droit Musulman Expliqué*, (Paris 1896, Marchal et Billard Editeurs). İslam hukukunun orijinalitesini savunan *Etude sur la Théorie du Droit Musulman*'ın Batı dünyasında uyandırdığı yankıların bir neticesi olarak ünlü oryantalist M.Ignaz Goldziher bu eseri eleştiren bir makale kaleme almıştır[91]. Sava Paşa'nın bu eseri ise Goldziher'in makalesine cevap olarak yazılmıştır.

---

[88] Bedri Gencer, "Osmanlı Kozmopolitanizmi için Tabiî Hukuk Teorisi", *Bilimnâme*, XIII (2007/2), s.22; Sava Paşa, *a.g.e,* IV; Kenanoğlu, *a.g.m.*, s.183; Ergin, *a.g.e.*, s.698.
[89] BOA, BEO., 1818/136282 (30 Mart 1902).
[90] BOA, İ.TAL, 335/1322R-28.
[91] Bu makale için bkz. *Byzantinische Zeitschrift,* II/2, 1893, 317-325.

3. *Le Tribunal Musulman*, (Paris 1902, XII+180 sayfa, Marchal et Billard Editeurs). İslam yargı teşkilatına dair bir eserdir[92].

4. *Universite Imperiale Ottomane, Reglement et Programme* (Constantinople 1876) ve *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârülfünûn-ı Sultânî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesi Dürus Cedveli* (İstanbul 1876). Sava Paşa' nın Mekteb-i Sultânî ve Darülfünûn-ı Sultânî müdürlüğü yaptığı sırada yayımladığı kitapçıklardır[93].

Etude sur la Théorie du Droit Musulman'ın mütercimi olan Baha Arıkan tercümesine yazdığı önsözde Sava Paşa'ya dair bilgi edinme çabaları içerisinde İbnü'l-Emin Mahmut Kemal'e başvurduğunu, onun da Pertev Paşa'nın torunlarından Nurullah Bey adlı bir kişiden kendisine bir takım malumat naklettiğini söylemektedir[94]. Bu bilgiler içerisinde Sava Paşa'nın eserleri arasında *Methode de Droit Musulman* adlı bir kitaptan daha söz edilmekte ve bu kitabın birinci cildinin Selanikli Abdurrahman Adil Bey tarafından tercüme edildiği, daha sonra Maârif İdaresi'nin tetkikinden geçerek Tetkîk-i Müellefât-ı Şer'iye Riyaseti'ne gönderildiği, ancak Reis Halis Efendi'nin *"Nakilleri görülmeden ve kütüb-ü fıkhıyede mahalleri tetkik edilmeden neşrine müsaade olunamaz*" şeklindeki kanaati neticesi yayımlanamadığı aktarılmaktadır[95]. Sava Paşa'ya dair yakın tarihli ender araştırmalardan birinde, bu eserin ayrı bir kitap olmadığı, Baha Arıkan'ın tercüme ettiği *Etude sur la Théorie du Droit Musulman* olduğunu belirtilmiştir[96]. Ayrıca "19. yy. Osmanlı Bürokrasisinin Kozmopolit Yapısı ve Rum Devlet Adamları" adlı makalesinde Abdülhamit Kırmızı da *İslam Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* adlı tercümeyi *Methode de droit musulman* adlı eserin tercümesi olarak zikretmiştir[97]. Bu iki araştırmacıyı haklı çıkarır mahiyette bazı bilgiler Osman Ergin'in *Türkiye Maarif Tarihi* adlı hacimli eserindeki bir dipnotta yer almaktadır. Ergin; İstanbul'da yedi sene yaşayan, bir Darülfünûn açan ve Türk kültürüne özellikle İslam hukukuna dair

[92] Ferhat Koca, "Osmanlılar Döneminde Gayr-i Müslim Bir İslam Hukukçusu: Sava Paşa (Ö.1901), Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Dair Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.6, (2005), s.95.
[93] İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.202.
[94] Sava Paşa, *a.g.e.*, s. V.
[95] Sava Paşa, *a.g.e.*, s. VI.
[96] Koca, *a.g.m.*, s.95.
[97] Abdülhamit Kırmızı, "19.yy. Osmanlı Bürokrasisinin Kozmopolit Yapısı ve Rum Devlet Adamları", *Türkiye Günlüğü*, S.42, (Eylül-Ekim 1996), s.123.

eserleriyle katkılar yapan Sava Paşa'nın Türk Maarif tarihinde birkaç satırlık bir yeri hak ettiğini düşünerek onunla ilgili Abdurrahman Adil Eren'in *Hadisât-ı Hukûkiye ve Târihiye* (s.147-149)'deki yazısını aynen naklettiğini söylemektedir. Burada Sava Paşa'nın İslam ilimlerine pek meraklı olduğundan bahisle II. Abdulhamid devrinin ortalarında Paris'e çekilerek orada *Hukuk-u İslam'da Usûl = Méethode du droit musulman* adlı iki ciltlik bir eser neşrettiği ifade edilmektedir[98]. Bu bilgiler, isimlerindeki küçük farklılıklarla zikredilen bu iki eserin aynı kitap olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Bununla birlikte yukarıda Nurullah Bey'in aktardığı ve büyük oranda Ergin'deki dipnottan alıntı olduğunu düşündüğümüz bilgiler içinde bahsedildiği gibi Abdurrahman Adil Eren'in, bu kitabın birinci cildini tercüme ederek ruhsat alabilmek için Maarif Nezaretine takdim ettiğini, burada Encümen-i Teftiş ve Muayenece uzun bir tetkikten sonra kitabın Bâb-ı Meşîhate gönderildiğini, buradan da Halis Efendi'nin reisi olduğu Tetkîk-i Müellefât-i Şer'iyye isimli meclise gönderilerek bir buçuk sene süren bir tahkikat ve takibattan sonra Halis Efendi'nin kendisine kitabın nakilleri görülmeden, fıkıh kitaplarındaki mahalleri tespit edilmeden neşrine ruhsat verilemeyeceği cevabını verdiğini söylemesi[99] *Etude sur la Théorie du Droit Musulman*'ın mütercimi Baha Arıkan'ın bu iki eserin aynı olduğunu düşünmediği, dolayısıyla da bu tercümeden haberdar bulunmadığı anlamına gelmektedir.

Yukarıda sayılanların dışında Sava Paşa'nın birkaç eseri daha olduğundan bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi Baha Arıkan'ın sözünü ettiği *İslam Hukuku Tatbikatı* adlı bir eserdir. Arıkan, bu eseri çok aradığını, Fransız Millî Kütüphanesi'nden dahi sorduğunu ancak basılıp basılmadığına dair bir bilgi edinemediğini söylemektedir[100]. İkinci olarak Ergin'in alıntıladığı Abdurrahman Adil Eren'in yazısında Sava Paşa'nın "*mehâkim-i şer'iyye-i Osmâniyenin vech-i teşekkülüne dair*" bir eser kaleme aldığından söz edilmektedir ki bu 1902'de Paris'te basılan *Le Tribunal Musulman*'ı hatırlatmaktadır. Bunun yanında Sava Paşa'nın

[98] Ergin, *a.g.e.*, s. 697.

[99] Abdurrahman Adil Eren burada senelerce emek harcadığı bir işin heba olduğundan, bir lahzada bütün ümitlerinin yok olduğundan yakınarak, o gün Paris'te yaşayan Sava Paşa'ya mektup yazamanın ya da onunla haberleşmenin de tehlikeli bir iş olduğunu ifade etmekte ve bunun göze alsa dahi bu işe ayıracak yeterli vakti olmadığını söylemektedir. Bkz. Ergin, *a.g.e.*, s.698.

[100] Sava Paşa, *a.g.e.*, s.VI-VII.

eserleri arasında *Kânunnâme-i Âl-i Osman* tedvin ve tercümesinden bahsedilmekte ve Eren bu kitabı görmenin kendisine nasip olmadığını söylemektedir[101]. Osman Nuri Ergin ise Sava Paşa'nın eserleri bibliyografyası olarak yukarıda maddeler halinde saydığımız kitaplardan ilk üçünün isimlerini zikretmekte ve bunların Belediyenin İnkılâp Müzesi kütüphanesinde bulunduğu söylemektedir. Bunların yanında (muhtemelen *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârülfünûn-ı Sultânî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesi Dürus Cedveli*ni kastederek) Paşa'nın Darülfünûna dair Türkçe bir risalesi ile Girit'in idaresine dair bir başka risalesini daha gördüğünü ifade etmektedir[102].

Sava Paşa'nın halen hatırlanmasında şüphesiz en büyük payı Türkçeye *İslam Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* adıyla tercüme edilmiş olan *Etude sur la Théorie du Droit Musulman* adlı eseri hak etmektedir. Paşa'nın bugün adının anıldığı araştırmaların tamamına yakını ya onun bu eserinin çeşitli açılardan incelemeleri ya da bu eserine farklı bağlamlardaki değinilerden oluşmaktadır[103]. Bu eserin Molla Hüsrev'in *Mir'ât* adlı eserinin takip edilmesiyle meydana getirilen bir tanıtım kitabı, bu nedenle de bu kitabın tercüme şeklindeki bir tekrarı olduğu söylenmiş olsa da Sava Paşa'nın bu eseriyle hitap ettiği kitlenin Batı dünyası olduğu göz önüne alındığında onun hakkı teslim edilmeden geçilmemiş, fıkıh usulü kavramlarının batı hukukundaki karşılıklarını büyük ölçüde Sava Paşa'nın bu eseriyle bulduğu ifade edilmiştir[104]. Sava Paşa'nın bu eseri hakkındaki en ayrıntılı analizlerden birini yapmış olan Bedri Gencer makalesinde, Sava Paşa'nın bu eserinin yazıldığı dönem itibariyle önemi üzerinde durur. Osmanlı-İslam dünyasının içinde bulunduğu kritik konjonktür göz önüne alındığında İslam tarihinde yazılan benzer eserlerden ayrıldığından bahisle bu eserin siyasi ve kültürel arka planını aydınlatarak entelektüel

---

[101] Ergin, *a.g.e.*, s. 697.
[102] Ergin, *a.g.e.*, s. 699.
[103] Bir inceleme örneği için bkz. A.Refik Gür, "İslam Hukuku Üzerine Düşünceler ve Sava Paşa", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.VI, Cüz 1-2 (1975), İstanbul, (1-35); İslam'da zekat ve sosyalizm bağlamında Sava Paşa'ya atıf için bkz. Kerim Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İletişim yay., İstanbul 1994, s.113-117. İsmail Kara'nın hazırladığı *Hilafet Risaleleri* içerisinde Roma Üniversitesi Tarih ve İslam Kurumları Profesörü Carlo Alfonso Nallıno'nun, Sava Paşa'nın bu eserini "talihsiz ve zararlı, Arap araştırmaları uzmanı olmayan çok sayıda Avrupalının kafasını karıştırmış" olarak nitelediği satırlar için bkz. İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, c.VI, Klasik Yay., İstanbul 2004, s. 271.
[104] Hasan Özket, *Sanayileşen Fıkıh: XIX. Asır İslam Hukuk Usûlü Çalışmaları (1800-1923)*, Medhal Bilimsel Araştırma Merkezi Yay.,İstanbul 2006, s.69.

değerini tespit etmek amacında olduğunu söyler[105]. Bu eseri, Osmanlı İmparatorluğu'nu siyasi ve kültürel boyutlarıyla konu almış olan 19.yy.'nin Şark Meselesi'nin bir ürünü olarak görür. Gencer; Türklerin "hukuksuzluk" anlamında bir "despotizmle" itham edildiği, Türklerin eseri fıkıh ile özdeşleştirilen İslam dininin ilerlemeye engel olduğu, aşağılığı bilimsel olarak "temellendirilen" iki ırkın, Sâmi ve Turanlı Arap ve Türklerin elinde ilerleme karşıtı olduğu tescillenen bu dinin ayrıca uydurma hadislere dayalı, Yahudi-Hıristiyan dininin yoz bir kopyası olduğu, insanlığa sunacak orijinal bir kurtuluş mesajının olmadığı iddialarının temellerini oluşturduğu Türk ve İslam karşıtı bir kültür savaşı içerisinde, Sava Paşa'nın eserini bu ithamlara doğrudan bir cevap olarak değerlendirir[106]. Şark Meselesi sürecinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve Müslüman kimliğini korumak için siyasi ve kültürel anlamda büyük mücadeleler vermiş olduğunu belirttiği II. Abdülhamid'in; İmparatoluğun hâriciye nâzırlığını yapmış, doğulu ve batılı kültürün birleştiği ender şahsiyetlerden birisi olan Sava Paşa'yı batıya karşı böyle bir eserle "kültürel cihad"a teşvik ettiğini düşünür[107]. Bu konudaki tek ipucunu ise "sürpriz" olarak nitelediği bir isimden, Cemaleddin Afgânî'den getirir. Afgânî'nin Sava Paşa'nın eserinin neşredildiği yıl olan 1892'de Londra bulunduğunu ve bu eser hakkında yazdığı değinide Sava Paşa'nın İslam'ın bütün güzelliklerini toplayan bir kitap telif ettiğini söyleyerek *"Kuşku yok ki o, asrın halifesinin en büyük iyiliklerinden biridir."* sözüyle Sava Paşa'yı bu eseri yazmaya II. Abdülhamid'in teşvik ettiği imasında bulunduğunu nakleder[108]. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde tesadüf ettiğimiz ve Yıldız Sarayı Başkitabet Dairesi'nden başkâtip imzasıyla yazılmış olan bir belgedeki bilgiler Gencer'in, Afgânî'deki imaya atıfla ortaya attığı bu düşüncesini zayıflatacak mahiyettedir. Önemine binaen belgenin transkripsiyonunu aynen aktarıyoruz:

> Fıkh-ı Şerîfin Roma hukukundan me'hûz olduğu ve noksanı cihetiyle bir cemiyet-i mütemeddineye gayr-i kâfi ve mâni'-i terakki bir kânûn bulunduğunu iddia eden Avrupa hükemâsını redd ve cerh için te'lif eylemiş olduğu kitap şeriat-ı garrâ-yı Muhammedî

[105] Gencer, *a.g.m. ,s.7-8.*
[106] Gencer, *a.g.m., s.9-11.*
[107] Gencer, *a.g.m., s.11-12.*
[108] Cemâleddin el-Afgânî, *Silsiletü'l-A'mâli'l-Mechûle*, Ali Şeleş (yay.), London: Riad Al-Rayyes, s.129-131'den naklen Gencer, *a.g.m.,* s.12.

aleyhinde harf-i vâhidi muhtevi olmayıp bilakis â'la-yı şânına hâdim bulunmuş ve Avrupa'nın her tarafınca takdir edilmiş iken mezkûr kitabın memâlik-i şâhâneye idhâl edilen nüshaları toplattırıldığı gibi duhûlü dahi men' edilmiş olmasıyla bundan dolayı mütezarrır olduğundan bahisle isti'tâfi hâvi Sava Paşa hazretlerinin tezkire ve arizası lede't-takdim manzur-ı hümayun-ı mülükâne olduktan sonra takımıyla leffen sû-yi sâmi-i Sadâret-penahilerine irsal kılınmasına ve iş bu kitapta müsta'mel ta'biratın bazıları pek münâsebetsiz idiği mesmu'-ı âlî olduğundan mezkûr kitâbın tercüme ve tetkîk ettirilerek muhteviyâtına ve sûret-i istid'âya nazaran îcâb-ı keyfiyetin arz-ı atabe-i ulyâ kılınması şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhi mantûk-ı celîlinden bulunmuş olmakla ol babta emrü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 21Ramazan sene 1309 - 6 Nisan 1308 (19 Nisan 1892)[109]

Anlaşıldığı üzere Sava Paşa'nın eseri Avrupa'da büyük yankı uyandırmasına ve takdir görmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki nüshaları toplattırıldığı gibi yasak kitaplar listesine de alınmıştır. Paşa'nın eserini; İslam fıkhının Roma hukukundan alındığı, medeni bir topluma yetersiz ve terakkiye engel olduğu gibi iddialara karşı cevap olarak yazdığını söylemesi Gencer'in analizinin birinci kısmını yani Sava Paşa'nın bir "kültürel cihad" gayretinde olduğu iddiasını desteklemekle beraber analizin ikinci kısmında yer alan II. Abdülhamid'in onu buna teşvik ettiği iddiasını destekler görünmemektedir.

Sava Paşa'nın kitabına getirilen yasaktan duyduğu rahatsızlığı dile getirmesinin hemen ardından toplattırılan kitaptan birkaç nüshasının postaneden getirttirilmesi kararı alınmış[110] ancak Paşa'nın eserine gereken taltif ve takdir çok daha uzun bir zaman sonra, eser piyasaya çıktıktan on bir yıl sonra gelmiştir. Haziran 1903'te Paris sefiri, o dönemde emekli olan ve tedavi amacıyla Fransa'da yaşadığını söylediği Sava Paşa'nın yazmış olduğu *Usul-i Fıkh* ve *Tarih-i Fıkh* adlı eselerinin Avrupa ilim çevrelerinde çok iyi tesirler uyandırdığından ve İslamiyet aleyhindeki yanlış kanaatleri ikna edici delillerde ortadan kaldırdığından bahisle Paşa'nın murassa Osmanlı nişanı ile taltif edilmesinin uygun olacağını belirten bir mektup kaleme almış olması bu eserlere gereken kıymetin geç de olsa verildiğini göstermiştir[111].

[109] BOA, İ.DH, 1271/99938, lef 2.
[110] BOA, İ.DH, 1271/99938, lef 1 (22 Nisan 1892).
[111] BOA, Y.A.RES, 121/10, lef 1 (1 Haziran 1903).

2.2 Kütüphanesi

İlmi konulara düşkünlüğü ile bilinen ve Girit valiliği sırasında her akşam İslam âlimlerini meclisine davet edip onlarda sohbet etmekten büyük zevk duyduğu rivayet edilen[112] Sava Paşa'nın zengin ve Osmanlı tarihi için büyük kıymeti haiz bir kütüphanesi olduğu farklı kaynaklarda zikredilmektedir[113]. Sava Paşa'nın ölümünden sonra kütüphanesinin âkıbetinin ne olduğu hakkında değişik rivayetler bulunduğundan bahseden Kenanoğlu, bu rivayetlerden birine göre kitapların Sava Paşa'nın kız kardeşinin kızı ile evli olan Hoci Efendi'nin Büyükada'daki evindeki iken Berlin İmparatorluk Kütüphanesi tarafından satın alındığını ve Felemenk Sefâreti vasıtasıyla Almanya'ya nakledildiğini söylemekte; bir diğer rivayete göre ise Paşa'nın kütüphanesini beraberinde Fransa'ya götürdüğünü ve ölümünden sonra kütüphanenin bir Fransız'a kaldığını ifade etmektedir[114]. Ayrınca Mehmed Zeki Pakalın'ın *Sicill-i Osmanî Zeyli'*nde de Sava Paşa'nın kitaplarının Büyükada'da Hoci Efendi'nin köşkünde bulunduğu sıralar Berlin İmparatorluk Kütüphanesi tarafından satın alınıp Almanya'ya götürüldüğü bilgisi yer almaktadır[115]. Ancak Ergin'in Abdurrahman Adil Eren'den naklettiği ve dağınık halde verilen bilgiler dikkatli okunduğunda durum açıklığa kavuşmaktadır. Bu bilgilere göre; Sava Paşa'nın Edirne Vali yardımcısı Papadopulos Efendi ile evli olan kız kardeşinin kızı, İskender Hoci Efendi ile evlenmiş ve Hoci Efendi bu suretle Sava Paşa'ya damat olmuştur. Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda neşriyatta da bulunmuş olan bu zât da Sava Paşa gibi ilme düşkün olduğundan Sava Paşa'dan ayrı olarak o da zengin bir kütüphane teşkil etmiştir. Kütüphanesinin cesameti Büyükada'da Bahçıvanoğulları'ndan satın alınan eve ayrıca kârgir bir daire yaptırarak burayı kütüphane olarak kullanmasından anlaşılmaktadır. Kenanoğlu'nun Berlin İmparatorluk Kütüphanesi'nin satın aldığını söylediği kitaplar bunlardır. Bu kitaplar Almanya sefaretine nakledilmiş, ancak mütarekenin araya girmesiyle Berlin'e sevk olunamamışsa da daha sonraki bir dönemde Felemenk sefareti vasıtasıyla bu nakil gerçekleştirilmiştir[116]. Ergin, Hoci Efendi'nin Arapça, Rumca, Latince ve başka dillerde birçok kıymetli eseri ihtiva

[112] Ergin, *a.g.e.*, s.697.
[113] Sava Paşa, *a.g.e.*, s. VI; Kenanoğlu, *a.,g.m.*, s. 183.
[114] Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.183.
[115] Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli,* (haz. Serdar Sakin), C. XVI, TTK Yay., Ankara 2008, s. 135.
[116] Ergin, *a.g.e.*, s.698.

eden kütüphanesinden İstanbul'da kalan 2000 kadarının İnkılâp Müzesi için satın alındığını belirtmektedir. Sava Paşa'nın Kütüphanesi ile ilgili Baha Arıkan'ın aktardığı bilgiler içinde kitaplarını Paris'e giderken beraberinde oraya naklettirdiği ve vefatından sonra vasiyeti gereği bu kitapların hususî kâtipliğini yapan bir Fransız'a kaldığı ifade edilmektedir. Bu bilgileri aktaran Nurullah Bey, üstünde Sava Paşa'nın temellük kaydı bulunan Fransızca bir kitabı zamanında Paris'te bir hurdacıdan satın almış olduğunu ifade etmektedir. Bu da kitapların geriye kalanın da aynı akıbeti uğramış olabileceği düşüncesini akla getirmektedir[117]. Abdurrahman Adil Eren de Sava Paşa'nın kütüphanesine dair aynı minval üzere bazı malumat nakletmektedir. Kitapların, diğer bütün evrak ve muharrerât ile beraber Sava Paşa'nın hususî kâtibi olan Fransız'a kaldığını, 1910-1911'de Paris'e yaptığı seyahatinde bu kâtibi ve Sava Paşa'nın kitaplarını çok aramışsa da bulamadığını belirtmektedir[118]. Eren'i en çok ilgilendiren ise Sava Paşa'nın İslamî ilimler üzerine kaleme aldığı eserlerinde kullanmış olduğu kaynakları tespit edebilmekti. Çünkü daha önce geçtiği üzere bu eserlerden birinin birinci cildini tercüme etmiş, ancak kaynaklarının tespit edilememesi nedeniyle bu kitabın neşrine müsaade alamamıştı.

Hayatını, idarî görevler ve ilmî faaliyetlerle meşgul olarak geçiren Sava Paşa hiç evlenmemiştir. İsimleri bilinen yegâne akrabaları ise yukarıda bahsedilen kız kardeşinin kocası Edirne vali yardımcısı Papadopulos Efendi ile onun damadı İskender Hoci Efendi'dir.

[117] Sava Paşa, *a.g.e.*, s. VI.
[118] Ergin, *a.g.e.*, s.698.

I. BÖLÜM

GİRİT'İN TARİHİ ARKA PLANI VE SAVA PAŞA'NIN GİRİT VALİLİĞİNE ATANIŞI

1 Sava Paşa'nın Valiliğine Kadar Girit

1.1 XIX. Yüzyıla Kadar Girit

Girit Adası Akdeniz'i Ege denizinden ayıran bir konumda olup 8259 km^2 büyüklüğündedir. Adanın batı-doğu istikametinde uzunluğu yaklaşık 260 km. iken genişliği 15-50 km. arasında değişmektedir. Kuzey ve güney kıyıları hem fiziki coğrafya açısından hem de beşeri ve iktisadi coğrafya açısından birbirinden epey farklılık gösterir. Güneyde dağlar denize dik bir biçimde inerken kuzeyde kademeli olarak iner ve dağlık kesimle kıyı kesimi arasında ziraata elverişli bazı küçük ovalar bulunur. Bunun bir sonucu olarak kuzey kıyıları ulaşıma daha elverişli olup Suda Limanı gibi tabii limanların yanında Hanya, Kandiye ve Resmo gibi başlıca şehir yerleşmeleri de kuzey kıyılarında yer almaktadır. Kıyılarda zeytin ve keçiboynuzu ağaçları yoğunlaşırken alüvyonlarla kaplı olan ovalarda buğday, mısır, tütün, pamuk, turunçgiller ve muz yetiştirilir[119].

Girit'te ilk yerleşim izleri Neolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Knossos ve Phaistos sarayları Neolitik bir yerleşimin üzerine inşa edilmişlerdir. Ayrıca adanın Neolitik kültürünün Batı Anadolu ve Konya Ovası yerleşmeleri ile benzerlik göstermesi o dönemde adaya Anadolu'dan bir göç olduğu fikrini doğurmuştur[120]. Ege havzasının girişinde yer almasının adaya sağladığı avantajla Giritliler en erken dönemlerden itibaren ticaretten büyük gelirler elde etmişler ve bu durum adada iktidarın büyük toprak sahiplerinin elinde toplanmasına engel teşkil etmiştir[121]. Bu şartlar adada M.Ö. 3000 ile 1400 yılları arasında devam eden yüksek bir uygarlığın, Minos Uygarlığı'nın kurulmasına uygun zemini hazırlamıştır. Bu uygarlık

[119] Cemal Tukin, "Girit", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c.XIV, İstanbul 1996, s. 85.
[120] Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yay., İstanbul 2008, s.36-37.
[121] George Thomson, *Tarih Öncesi Ege*, (çev. Celâl Üster), Homer Kitapevi, İstanbul 2007, s.22.

Avrupa'nın en erken uygarlıklarından biri addedilmektedir[122]. M.Ö. 1400'lü yıllarda Girit adası önce Peloponnes'ten gelerek Akalarla başlayan ve sonra da Dorların akınları ile sona eren Yunanlıların istila hareketlerine maruz kalmıştır. Bu akınlarla Girit'teki bu yüksek kültürün kurucuları olan halk ve onların devleti sona ermiş, ancak bu durum Yunanistan'da bugünkü Avrupa'nın ilham aldığı eski Yunan kültürünün oluşmasına zemin hazırlamıştır[123].

Yunanistan, Roma egemenliğine girdikten sonra da Girit bir süre bağımsızlığını korumuş ancak adanın korsan yatağı konumunda olması Akdeniz'de güvenliği sağlamak isteyen Roma'nın M.Ö. 69'da adaya bir sefer düzenlemesi sonucunu doğurmuştur. Adaya yapılan ilk seferlerden 2 yıl sonra ise Romalılar Girit'i tamamen zapt etmeyi başarmışlardır. Adada cari olan Minos kanunlarını kaldırarak kendi kanunlarını yerleştiren Romalılar burayı bir iskân bölgesinden çok askeri ve iktisadi bir üs olarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Mısır, Roma hâkimiyetine girince Girit, Berka ve Bingazi ile birlikte bir Roma eyaletini oluşturmuş daha sonra ise Büyük Konstantin tarafından Illyrie (Selanik) eyaletine bağlanmıştır. 395'te Roma İmparatorluğu bölününce Girit, Doğu Roma'da kalmış ve Bizans imparatorları zamanında sakin bir hayat geçirmiştir[124].

İslamiyet'in doğuşundan sonra Girit'in durumunu Müslüman orduları ile Bizans İmparatorluğu arasındaki çekişme belirler hale gelmiştir. Girit'e ilk Müslüman akınları I. Muaviye döneminde başlamış olup h.54'te (m.673-674) Cünade bin Ebu Ümeyye el-Ezdî kumandasındaki bir ordu ile Girit'e bir sefer düzenlenmiştir. Halife Velid bin Abdülmelik zamanında (705-715) Girit'in bir kısmı ele geçirilse de bu kalıcı bir fetih olmamıştır. Emeviler dönemindeki bu akınları Abbasiler devam ettirmiş, Halife Harunu'r-Reşid zamanında (786-809), Humeyd bin

[122] Stylianos Alexiou, *Minos Uygarlığı*, (çev. Dr. Elif Tül Tulunay), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1991, s. 7-11.
[123] Cemal Tukin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları", *Belleten*, c.IX, S.34, (Nisan 1945), s.165.
[124] Cemal Tukin, "Girit İsyanları", s. 165-167.

Ma'yuf el-Hemdânî'nin komutasında Girit'e bir sefer yapılmış ancak adanın bütünüyle fethi Halife el-Me'mûn döneminde (813-833) gerçekleşmiştir[125].

Girit'in (yaklaşık 824'te)Müslümanlar tarafından fethi, o günün uluslar arası güç dengelerinde büyük bir değişimin işaretçisi olmuştur. Bizans ve İslam arasındaki bu denge İslam lehine dönmüş, 902'de Sicilya'nın da Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Bizans İmparatorluğu ağır bir darbe daha almıştır. Bizans varlığını tehdit eden bu güçlü rakiple baş edebilmek için IX. yy.'de donanmasını yeniden organize etmek ve donanma stratejisini devrin şartlarına uydurmak zorunda kalmıştır[126].

Bizans imparatoru II. Romanus zamanında Nikeforus Fokas kumandasındaki büyük bir ordu ve donanma Girit'i tekrar almak için bir sefere çıkmmıştır. 961 kışının zorlu koşullarına direnen Kandiye kalesinin sağlam surları 6 Mart'ta aşılmış ve kale teslim olmuştur. Böylece Girit yeniden Bizans'ın eline geçmiş ve 1204'te IV. Haçlı seferiyle İstanbul işgal edilene kadar Girit Bizans hâkimiyetinde kalmıştır. Haçlılar tarafından Bizans toprakları paylaşılınca Girit, Monferrat Kontu Boniface'nin payına düşmüştür[127]. O da ada üzerindeki haklarını 12 Ağustos 1204'te yapılan antlaşma ile 100.000 gümüş mark karşılığında Venediklilere satmıştır. Ancak bu durum Venediklilerin Akdeniz'deki rakibi olan Cenevizlilerin hoşuna gitmemiştir. Cenevizliler adadaki memnuniyetsiz grupları isyana teşvik ve tahrik etmişler ve bu şekilde adada çıkan yirmiyi aşkın isyan Vedenik için sayısız can ve mal kaybına neden olmuştur[128]. Venedik'in bu ayaklanmalara karşın adayı güçlü bir şekilde tahkim edip düzenlemeyi başarmasıyla ada, 13.yy. sonunda bir ara Bizans tarafından yeniden ele geçirilme tehlikesiyle karşı karşıya kalsa da, Osmanlı İmparatorluğu

[125] M.Canard-R.Mantran, "Ikritish", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, c. III, E.J.Brill, Leiden 1971, s. 1082.

[126] Vassilios Christides, *The Conquest Of Crete By The Arabs (Ca. 824) A Turning Point in The Struggle Between Byzantium And Islam,* Akademia Athenon, Athens 1984, s. ix. Christides bu çalışmasında, devrin Bizans ve Müslüman donanmalarını karşılaştırmakta ve Müslüman donanmalarının teknik üstünlüğünden bahsetmektedir. Bunun yanında Girit'te bir yüzyıldan uzun süre devam eden Müslüman idaresini medeni bir Müslüman emirlik olarak incelemekte ve Girit'in bu dönemde "kana susamış korsanların yatağı" olarak görülmesini Bizans tarihçilerinin abartılarına dayalı haksız bir yargı olarak nitelemektedir. Bu anlamda Christides'in çalışması dönemin Arap ve Bizans kroniklerinin incelenmesinin yanında tarihçilerin söylem biçiminin sorgulanmasına da dayandığı için önem arz etmektedir.

[127] M.Canard-R.Mantran, *a.g.m.*, s. 1084-1085.

[128] Cemal Tukin, "Girit İsyanları", s. 172-174.

tarafından fethine kadar Doğu Venedik'in hem ticari hem askeri açıdan önemli bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür[129].

Girit, Venedik'in Anadolu'daki Türkmen beylikleriyle ilişki kurmasında rol oynayan önemli bir bölge olmuştur. 1331'de Venedik Cumhuriyeti, Menteşeoğulları ile Menteşe limanlarının ticarete açılmasını sağmak üzere bir antlaşma imzalamak istemiş ve bu iş için Kandiye Dukası Marino Morosini'yi görevlendirmiştir. Girit Dukasının gönderdiği elçiler Orhan Bey'in temsilcileri ile buluşmuş ve 13 Nisan 1331'de bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Venedik Cumhuriyeti ve Menteşe Beyliği arasındaki ilişkiler ticaret dışındaki alanlarda da gelişme göstermiştir. 1337'de yine Girit Dukası Giovanni Sanudo aracılığıyla önce Aydın oğlu Hızır Bey ile 9 Mart'ta daha sonra da Menteşeoğlu İbrahim Bey'le Nisan başında bir ahidnâme imzalanmıştır. Bu ahidnâmenin ilginç noktalarından birisi Girit Dukası'nın Menteşe'nin düşmanlarıyla dost olmayacağını ve onlara yardım etmeyeceğine ilişkin olan maddedir. 1358 Eylül'ünde Girit'e gönderilen Menteşe elçisi Milaslı Halil, Menteşeoğlu Musa Bey'in önceki antlaşmaları yenilemek istediğini bildirmiş ve 13 Ekim'de yeni bir antlaşma daha yapılmıştır. Venedik Cumhuriyeti'nin ve dolayısıyla Girit'in bu beyliklerle ilişkisi 1389'da Yıldırım Beyazıt'ın bunların topraklarını Osmanlı egemenliği altına alana kadar devam etmiştir[130].

Yıldırım Beyazıt'ın, Menteşe ve Aydın'a oğlu Şehzade Süleyman'ı sancak beyi olarak atamasıyla Girit Dukalığı ile Süleyman Bey arasında ticari ve siyasi ilişkiler başlamış ve Girit, Osmanlı-Venedik çekişmelerinin merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1430'da yapılan bir antlaşma kısmi bir sükûnet sağlamış, ancak Venedik'i Ege ve Akdeniz'de ticari açıdan güçlendirmiştir. Fatih Sultan Mehmet devrinde ilişkilerin bozulmasıyla Girit 1469'da çeşitli Osmanlı hücumlarına maruz kalmıştır. Kânûnî Sultan Süleyman devrinde Venedik ile Osmanlılar arasında çıkan 1538 savaşında en çok zarar gören yerlerden birisi Girit olmuştur[131]. 1538 Haziran'ında İstanbul'dan çıkan Barbaros Hayreddin Paşa donanması ile 3 Temmuz

[129] *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, "Girit", c. VIII, Gelişim Yay., 1986, (yayın yeri yok), s.4584.
[130] Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, Metis Yay., İstanbul 1990, s. 144-150.
[131] Cemal Tukin, "Girit", s. 86.

1538'de Girit'e gelmiştir. Önce Milapotamo'da karaya çıkan kuvvetler civardaki yirmi köyü yakmışlar daha sonra Apokoron üzerine yürümüşler ve bölge halkını tutsak etmelerinin yanında altmış civarında köyü de yağmalamışlardır. Oradan Hanya'ya gelmişler ancak kalenin tahkim edilmiş bir yer olmasını göz önüne alarak kaleye saldırmaktan vazgeçmişler ve çevresindeki evleri yakıp yıkmışlardır. Oradan Resmo ve Menolilo'ya gelerek yağma hareketlerini sürdürmüşlerdir. Kâtip Çelebi o yıl Girit'e büyük zarar verildiğini ifadeyle on beş binden fazla esir alındığını ve bunların bir kısmının İstanbul'a gönderildiğini kaydeder[132].

Her ikisi de Akdeniz'de korsanlık faaliyetlerine devam eden Osmanlı ve Venedik Devletlerinin ilişkileri IV. Murad döneminde ortaya çıkan Avlonya hadisesinde epey gerilmiştir. Cezayir ve Tunus korsanları Girit'i yağlamayıp aldıkları mal ve esirlerle dönerken körfezde bulunan Venedik donanmasının taarruzuna uğramış ve Avlonya limanına sığınmak zorunda kalmıştır. Venedik donanması bu korsan gemilerine el koymuş bunun yanında limanı topa tutarak kalenin minare ve bazı mevzilerini tahrip etmiştir. IV. Murad durumu öğrenir öğrenmez İstanbul'daki Venedik balyosunu hapsettirmiş ve Venedik ile ticari ilişkilerin kesilmesini ve harp hazırlıklarına başlanılmasını emretmiştir. Ancak Venedik bu sırada Osmanlılar ile bir harbe girişmenin Girit'in elden çıkması demek olacağını düşünerek antlaşma teklif etmiş ve 45 bin flori tazminat ödemeyi kabul etmiştir[133]. Sultan İbrahim zamanında ortaya çıkan Sünbül Ağa hadisesi ise iki devlet arasında savaşı ateşleyen kıvılcım olmuştur. Sultan İbrahim Darüssaâde Ağası Sünbül Ağa'yı azlederek Mısır'a sürmüştü. Epey serveti olan Ağa'nın malına bir misli de padişah tarafından ihsan edilerek eklenmiş ayrıca Mekke-i Mükerreme kadısı tayin edilen Bursevî Mehmed Efendi ve 3000 kadar hacı adayı da onunla beraber İbrahim Reis kalyonuna binmişti. Kalyon acele hareket ettiğinden dört top haricinde savaş malzemesi alınamamıştı. Savunmasız bir geminin bu kadar kıymetli yüklerle Mısır'a doğru hareket ettiğini öğrenen korsanlar Kerpe Adası'nda demirleyerek beklemeye başlamışlar ve burada kalyonun önüne çıkarak Sünbül Ağa ile birlikte birçok insanı öldürmüş, diğerlerini esir etmişlerdi. Alınan esirler ve

[132] Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar fî Esfâri'l-Bihâr,*(haz. Orhan Şaik Gökyay), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 75-77.
[133] Cemal Tukin, "Girit İsyanı", s. 189.

ganimet Girit'in Kandiye limanına götürülmüş ve korsanlar Girit valisine ganimetin bir miktarını hediye olarak sunmuşlardı. Bu hadise karşısında Venedik'e yirmi altı yıl sürecek bir harp ilan edilmiştir[134]. Silahdarlıktan kaptan-ı deryalığa terfi ettirilen Yusuf Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Girit'te Hanya civarında karaya çıkmış elli dört gün süren bir kuşatmadan sonra kaleyi teslim almışlardı. Ancak Venedik'in deniz yoluyla Girit'e kuvvet gönderilmesine engel olması savaşı uzatmıştı. Yusuf Paşa'dan sonra Girit'teki kuvvetlerin başına getirilen Deli Hüseyin Paşa kendi gayret ve teşebbüsleriyle giriştiği harekât sonucunda Kisamo, Apokorono, Granbosa ve Resmo gibi önemli kaleleri ele geçirmişti. Fakat savaş Kandiye Kuşatması ile kilitlenmişti. Uzayan ve maddi ve manevi birçok kayıplara yol açan Girit savaşına kesin bir çözüm ancak 1666'da Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa komutasında büyük bir ordunun adaya gönderilmesiyle ortaya çıkacaktı. Fazıl Ahmed Paşa'nın iki buçuk yıl süren sıkı kuşatması neticesi 6 Eylül 1669'da bir antlaşma imzalanmış ve kale teslim olmuştu. Bu şekilde Osmanlı hâkimiyetine giren Girit merkezi Kandiye olmak üzere imtiyazlı bir eyalet haline getirildi. Kandiye, Hanya ve Resmo sancaklarına ayrıldı. Adada can, namus ve mal güvence altına alındı ve yerli ahalinin cemaat işlerine karışılmadı. Her üç sancağa birer kadı ve nâib tayin edildi[135].

Girit'in Osmanlılar tarafından fethinin getirdiği önemli değişimlerden birisi Girit'te dini hayat üzerinde yarım bin yıla yakın devam eden Latin-Katolik hâkimiyetinin son bulması oldu. Venediklilerin kaldırdığı Ortodoks piskoposluğu yeniden kurularak Kandiye'nin düşmesinden çok önce Hanyalı Neofytos Patelaros, beraberindeki yedi Ortodoks piskopos ile Girit başpiskoposu olarak atanmıştı[136].

---

[134] Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670),* Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2004, s. 26; Sünbül Ağa hadisesi için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme (Akdeniz Adaları ve Girit Fethi),* (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s. 94-96.

[135] Cemal Tukin, "Girit", s. 87.

[136] Venedik yönetimi boyunca hiçbir Ortodoks piskoposun Girit'e girmesine izin verilmemişti. Adadaki idareciler her ne kadar yerli halkı doğrudan karşılarına almak istememiş ve Katolik kilisenin vaizleri aracılığıyla Ortodos inancını tahkir etmesine izin vermemiş olsalar da bir Ortodoks piskoposun olmaması bazı ayinlerin yapılmasında büyük zorluk demekti. 1653'te Patelaros'un Hüseyin Paşa'ya Girit'te bir başpiskoposluk kurulmasını teklif etmesiyle durum İstanbul'a yazılmış ve Patrik'in onayıyla Patelaros Girit Başpiskoposu olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Molly Greene, *A Shared World Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean,* Princeton Univercity Press, New Jersey 2000, s. 175-178.

1.2 XIX. Yüzyılda Girit

Girit'te yumuşak bir siyaset gütmüş olan Osmanlı idaresi 1821 Rum İsyanına kadar ciddi bir sorunla karşılaşmadı. Bu tarihe kadar Girit halkının nüfusu üçte iki oranında artmıştı. Uzun süren bu sükûnet devresi XIX. yy.'nin getirdiği yeni şartlarla ortadan kalktı. Büyük Petro ile başlayıp gittikçe artan Rus tahrikleri, Fransız devriminin getirdiği milliyetçilik hisleri ve bunlara ek olarak Osmanlı idaresinin günden güne bozulması ve zayıflaması neticesinde Rumlar arasında baş gösteren ayrılma arzusu ve bu arzuyu gerçekleştirmek üzere kurulmuş olan *Filiki Eterya* cemiyetinin propagandaları ile 1821 isyanının etkileri Girit'e kadar ulaşmıştı[137].

Tepedelenli Ali Paşa isyanını fırsat bilen Rumlar Mora'da ayaklanmış ve bu ayaklanmaya İsfakiyelilerin öncülüğünde Girit Adası da katılmıştı[138]. Rumlar'ın niyeti adayı kurulacak olan Hellas devletine ilhak etmekti[139]. Osmanlı Hükûmeti bu isyanı bastırmakta yetersiz kalınca o dönemde Avrupa usulünde yetiştirilmiş bir ordusu ve yine Avrupa usulünde kurulmuş bir donanması bulunan Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istedi. Mehmet Ali Paşa, Girit ve Mora valiliklerinin kendisine bırakılması şartıyla yardım etmeyi kabul etti. Şartları kabul edilince oğlu İbrahim Paşa; 54 harp gemisi, 16.000 asker ve 150 sahra topu taşıyan 400 ticaret gemisi ile Temmuz 1824'te İskenderiye'den hareket etti ve Rodos'ta Osmalı filosu

---

[137] Cemal Tukin, "Girit İsyanı", s. 205-206; Ayşe Nükhet Adıyeke, 1814'te Odessa'da kurulan derneğin çoğunlukla yanlış kullanıldığı gibi *Etniki Eterya* değil *Filiki Eterya* olduğunu söylemektedir. Bkz. Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908),* TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 15-18.

[138] Mithat Işın, *Tarihte Girit ve Türkler,* Askeri Deniz Matbaası, 1945, (yayın yeri yok), s.50.

[139] Tarihçi Yorga, bu isyana "bazı Müslüman Rumların" da iştirak ettiğini ve bir fetva çıkarılarak Hıristiyan ahalinin öldürülmesine müsaade edildiğini kaydeder. A. Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke imzasıyla çıkan "Yunan İsyanı Sırasında Girit'te İrtidad Olayları" adlı hayli ilginç makalede araştırmacılar; Girit'teki Müslüman unsur ile yerli Rumların hayli kaynaşmış olması neticesi Müslümanların kullandıkları isimlerin Rumlarınkiyle birleştiğini, belgelerde Yanni Hasan, Hasan Nikolaki, Molla Mehmetaki gibi isimlere rastlanılmasının yanında sadece Rumca isimlerle anılan Müslümanların da bulunduğunu belirtmektedirler. Yunan ayaklanması sırasında Girit'teki isyanı Rumların yanında bazı Müslümanların da destek verdiğini hatta bunlardan bazılarının sadece destek vermeyip Hıristiyanlığı kabul ederek *mürtedd* olduklarını yine bu makaleden öğrenmekteyiz. Bilindiği üzere İslam Hukukunda irtidadın cezası erkekler için ölüm, kadınlar içinse dinine dönene kadar hapistir. Yorga'nın "bazı Müslüman Rumlar" olarak bahsettiği kişilerin bunlar olması ve Hıristiyan ahalinin öldürülmesine dair çıkarılan fetvanın bu kişileri kastetmesi ihtimali birlikte düşünüldüğünde anlamlı görünmektedir. Bkz. Yorga, *Osmanlı Tarihi,* (çev.B.Sıtkı Baykal), C.V, Ankara Üniversitesi Yayımları, Ankara 1948, s. 255; A. Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, "Yunan İsyanı Sırasında Girit'te İrtidad Olayları", *Fethinden Kaybına Girit,* Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006, s.125-132.

ile birleşti[140]. Önce Girit'e uğrayıp buradaki isyanı bastıran İbrahim Paşa, kışı Suda'da geçirdi ve ilkbaharda Mora'ya yöneldi. İbrahim Paşa isyanı bastırmak üzereyken Avrupa devletleri araya girdi[141]. 1825'te tahta geçen Rus Çarı I. Nikola, Yunan âsîlerine sempati duyuyordu ve Mehmet Ali Paşa'nın Mora ve Girit'e yerleşmesini istemiyordu. İngiltere'nin ise Doğu Akdeniz'de ne kuvvetli bir Mısır valisi ne de kuvvetli bir Rusya işine gelirdi. Bunun üzerine Ruslar ve İngilizler St Petersburg'da görüşmeler yaparak 4 Nisan 1827'de St Petersburg Protokolünü imzaladılar. Bu protokolle Yunanistan'ın Osmanlıya vergi ile bağlı muhtar bir devlet haline gelmesi kabul edildi. Fransa'nın da protokole katılmak istemesiyle Londra'da İngiltere, Rusya ve Fransa arasında Londra Muahedesi (6 Temmuz 1827) imzalandı. Bu muâhede ile âsîlerle Osmanlı hükûmeti arasında bir mütareke yapılması ve Yunanistan Devleti'nin kurulması istendi. Osmanlı Hükûmetinin şartları kabul etmemesi üzerine müttefik filoları Navarin'deki Osmanlı ve Mısır savaş gemilerini batırdılar (20 Kasım 1827)[142].

1830 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya himayesinde Yunanistan bağımsız bir devlet olarak kurulup Girit, bu krallığa ilhak edilmeyince adada yeni bir isyan çıktı. Bunun üzerine Osmanlı Hükûmeti bu isyanı bastırmak için tekrar Mehmet Ali Paşa'yı görevlendirdi. Mehmet Ali Paşa'nın gözü olduğu düşünülen Suriye toprakları yerine ona isyanı bastırması şartıyla Girit valiliği teklif edilmişti. 1831'de isyanı bastırmış olan Mehmet Ali Paşa, adada Yunanistan'ın kışkırtmalarının ve dolayısıyla ihtilalların eksik olmayacağını fark etmişti. 1833 Kütahya Antlaşması'ndan sonra adaya bizzat gittiyse de 15 Temmuz 1840 tarihindeki Londra Antlaşması ile ada üzerindeki bütün haklarını kaybetti. Girit Eyaleti, o zaman Mehmet Ali Paşa'nın Girit'teki muhafızı bulunan Mustafa Nâilî Paşa'ya kayd-ı hayat şartıyla verildi[143]. 1841'de çıkan ayaklanmayı bastıran Nâilî Paşa'nın valiliği 1852'de Sadrazamlığa getirilene kadar devam etti[144]. Onun valilik dönemi Osmanlı idaresinin adada

[140] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* C. V, TTK Basımevi, Ankara 1983, s.115.
[141] Mithat Işın, *a.g.e.,* s. 50.
[142] Enver Ziya Karal, *a.g.e.,* s. 116-118.
[143] Cemal Tukin, "Girit", s. 89; A. Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, "Girit'in Mehmet Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor", *a.g.e*., s. 136.
[144] Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* (çev. Nilüfer Epçeli), C.5, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 458.

yeniden tesisi açısından verimli bir dönem oldu[145]. Nâilî Paşa'nın Girit'te doğan oğlu Veli de Girit valisi olarak babasının izinden gitti. Veli Paşa 1858'de ada sakinlerinin kiliseler inşa etmesine izin vermişti. Ancak aynı yılın yazında yeni bir isyan çıkınca İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Sami ve Hüseyin Paşaların valilik dönemlerinden sonra valiliğe gelen İsmail Paşa da 1862'de dağlarda çıkan bir isyanı bastırmakla uğraştı[146].

1.2.1 1866 İsyanı ve Âlî Paşa'nın Girit'e Gidişi

1864 yılında İngiltere'nin Yedi Ada'yı Yunanistan'a terk etmesiyle Rumlar ile meskûn bütün adaları elde ederek büyük bir Yunanistan kurmak isteyen Yunanlılar harekete geçti. Onların Girit'e gönderdikleri papaz ve öğretmenler tahrikleriyle 1866'da Girit'te geniş çaplı bir isyan çıktı. Ayaklanmayı teşkilatlandıranlar arasında Rusların Hanya konsolosu da bulunmaktaydı. Girit Rumları bu defa adada okullar açılması, yeni limanlar yapılması, ziraat bankası kurulması gibi taleplerde bulunuyorlardı. 1866 Mayıs'ında, Paris'te yaşayan Kallergis'in kışkırtması ile de çok ağır olduğunu düşündükleri vergilerden şikâyet için Sultan Abdülaziz'e başvurdular. Onların bu taleplerini bazı Avrupa devletleri de desteklemişti. Bâbıâlî bu talepleri reddedince 2 Eylül'de İsfakiye'de Osmanlı Devleti'nden ayrılışı ve Yunanistan ile "ayrılmaz ve ebedi birleşmeyi" ilan eden ihtilalcı bir milli meclis kurulmuştu. Asiler arasında geleceğin "valisi" olarak isimlendirilen Flourens de vardı. Himayeci güçler olan İngiltere ve Fransa duruma müdahale edince Bâbıâlî temsilcisi olarak bazı kolaylıklar sağlamak ve İstanbul'a bir elçi heyeti davet etmek üzere Mustafa Nâilî Paşa Girit'e gönderildi ancak onun gelişi bir yarar sağlamadı. Bunun üzerine devletinin o zamanki en iyi generallerinden Ömer Lütfi Paşa'ya adada huzuru sağlama görevi verildi[147]. Ömer Lütfi Paşa âsîlerin tenkili ile uğraşırken konsoloslar, Yunanlıların tahrikiyle adayı tamamıyla terk etmek için sahillere gelen köylü Hıristiyan ailelerini Osmanlı Devleti'nin müdahalesini fırsat bilerek kendi beylik gemileriyle Yunanistan'a taşımaya başlamışlardı. Aynı zamanda âsîlere her taraftan ve bilhassa Yunanistan'dan yardım gelmekteydi. Hobart Paşa kumandasındaki Osmanlı filosunun Yunan gemilerinin Girit'e gönüllü, erzak ve

[145] A. Nükhet Adıyeke, *a.g.e,* s. 20.
[146] Nicolae Jorga, *a.g.e,* s. 458.
[147] Mehmet Salâhî, *a.g.e.,* Aktepe'nin Önsözünden, s. 4-5 ve Nicolae Jorga, *a.g.e,* s. 458-459.

cephane çıkarmasının önlemeye çalışması pek fayda vermiyordu[148]. Hobart Paşa'nın uyguladığı bu abluka sırasında 20 Kasım 1866'da Yunanistan'a mülteci götürmek üzere yola çıkan ve abluka hattını bölmeye çalışan "Arkadi" adlı Yunan gemisinin batırılması Girit ihtilalcıları üzerinde derin bir manevi etki yaratmıştı ve bu tarihten itibaren Arkadi adı adada çıkan her ihtilalın bayrağı haline geldi[149].

Osmanlı Hükûmeti bir taraftan isyanı bastırmaya çalışırken bir taraftan da isyan sırasında zarar gören halka yardım için tedbirler almaya çalışıyordu. Bu tedbirler bünyesinde Fuad Paşa; 11 Mart 1867'de Londra, Paris ve Petersburg elçilerine gönderilmek üzere yazdığı bir telgrafta Server Efendi riyasetinde bir iane komisyonu kurularak Girit'e gönderildiğinden bahsediyordu. Bu komisyonda hâriciye nezâreti memurlarından Kostaki Efendi ile Doktor Sava Efendi görevli idi. Komisyon adaya zahire, yiyecek ve çeşitli ihtiyaç malzemeleri götürmüştü[150].

Yunanistan'ın yardım ve himayesiyle gittikçe genişleyen ihtilal büyük devletlerin Osmanlı devletinin iç işlerine yeniden karışmasına fırsat verdi. 1867 Mayısında Rusya'nın da muvafakatini alan Fransa, Girit halkının şikâyet ve isteklerinin neler olduğunu anlamak üzere adaya milletlerarası bir komisyon gönderilmesini teklif etti. Osmanlı Devleti'nin yanında İngiltere ve Avusturya'nın da bu teklife karşı çıkmasıyla Fransa teklifini Bâbıâlî'nin yollayacağı bir komisyon şeklinde düzelterek buna bir de mütareke talebini ekledi. Bu şekilde Rusya, İtalya ve Prusya ile birlikte Osmanlı Devleti nezdinde yeni bir teşebbüste bulundu. Bâbıâlî onlara verdiği cevapta kısa süreli bir mütarekeyi uygun bulduğunu ancak Girit'teki ıslahat konusunda tamamen müstakil kalmak istediğini belirtti. Nihayet Sultan Abdülaziz bu huzursuzluklara bir son vermek üzere Sadrazam Âlî Paşa'yı 2 Ekim 1867'de ıslahat yapmak üzere Girit'e gönderdi[151]. 4 Ekim'de Hanya'ya ulaşan Âlî

[148] Cemal Tukin, "Girit", s. 89.
[149] A. Nükhet Adıyeke, *a.g.e,* s. 21-22. Arkadi'yi batıran Gamsız Hasan Bey komutasındaki İzzettin vapurudur. Gamsız Hasan Bey, bu başarısı üzerine kolağalığından miralaylığa yükseltilerek taltif edilmiştir. Bkz. *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c.VI, Güven Basımevi, İstanbul 1972, s. 3149. Ayrıca Arkadi'nin 20 Ağustos 1867 Salı gecesi taşıdığı savaş malzemesini indirmek üzere Girit'in Ayırumeli sahiline yaklaştığı sırada İzzettin Vapuru Süvarisi Hasan Bey tarafından fark edilerek kovalandığı, Lakvince sahilinde ele geçirildiği ve İstanbul'a gönderildiğine dair ifadeler için Bkz. Mehmet Ali Beyhan, *a.g.m.*, s. 152.
[150] *Girid*, İstanbul 1328, s. 42-43.
[151] Cemal Tukin, "Girit", s. 89.

Paşa, önce genel bir af ilan etti. Bunun yanında Girit'te uygulanacak yeni idarenin esaslarını belirlemek, şikâyetleri ve ayaklanma nedenlerini dinlemek için isyancıların elebaşlarıyla müzakerelere girişti. Genel af ve isyancı elebaşlarının müzakereyi kabulü isyana zorla katılmış olan büyük kitlelerin itaat etmesini sağladı. İsyancılarla görüşmeler bir netice vermeyince her nahiyeden iki Hıristiyan ve iki Müslüman delege çağrılarak bir meclis oluşturuldu ve Girit'in yeni düzeni hakkında fikir alışverişleri yapıldı. 14 Şubat 1868 tarihinde Girit Genel Meclisi'nde adanın yeni düzenini bildiren ferman Âlî Paşa tarafından okundu. Bu fermanın esasları şöyleydi[152] :

1. Aşar vergisinin 1868 yılı Mart ayından itibaren ilk iki seneliği tamamen ve ondan sonraki iki seneliğinin ise yarısı affedilecek.
2. Adanın vergi geliri, tamamen mahalli ihtiyaçlara tahsis olunacak.
3. Adanın Müslüman ahalisi askerlikten istisna tutuldukça Hıristiyan ahalisinden de bedel-i nakdi alınmayacak.
4. Adanın mülki idaresi bir valiye, askeri işleri bir kumandana tevdi edilecek, valinin biri Müslüman diğeri Hıristiyan olmak üzere iki müşaviri bulunacak.
5. Adada mülki teşkilat yeniden düzenlenip gerektiği kadar liva kurulacak, bunların yarısına Müslüman yarısına Hıristiyan mutasarrıfılar tayin edilecek. Müslüman mutasarrıfların Hıristiyan, Hıristiyanların Müslüman yardımcıları olacak.
6. Livalar kazalara ayrılacak ve kaza kaymakamları da aynı usule göre tayin olunacak. Defterdar, muhasebeci, mal müdürü ve diğer memurlar bulundukları bölgeye ve gereklere göre Hıristiyan ya da Müslüman olacak.
7. Adanın idari işlerine ait yazışmalar iki dilde gerçekleşecek ve bu nedenle her livada iki mektupçu ve her sancakta iki tahrirat kâtibi bulunacak.
8. Vilâyet merkeziyle liva ve kazalarda birer idare meclisleri teşkil edilecek; vali, mutasarrıf ve kaymakamların başkanlık edeceği bu

[152] *Mufassal Osmanlı Tarihi*, s. 3150; İsmail Hâmi Danişmend, *a.g.e.*, c.IV, s.224.

meclislerde vilâyet müşavirleri veya yerine göre mutasarrıf ve kaymakam yardımcıları, defterdar, muhasebeci, mal müdürü, mektupçu ve tahrirat kâtibi gibi normal üyelerin dışında ahali tarafından seçilmiş üç Müslüman ve üç Hıristiyan üye bulunacak.

9. Bu meclislerden başka her kazadan seçilmiş dörder temsilciden kurulacak ve her sene vilâyet merkezi olan Hanya'da toplanacak olan bir genel meclis bulunacak ve bu meclis bütün vilâyete ait işlerle meşgul olacak. Yeni teşkilata göre Girit beş liva ile yirmi bir kazaya bölünmüş olduğundan bu mecliste gerekli sayıda üye bulunacak.
10. Mahkemeler, Müslüman ve Hıristiyan üyelerden karma olarak oluşacak ve iki cemaat arasındaki davalara bunlar bakacak.
11. Köylerde ihtiyar heyetleri kurulacak ve köyleri bunlar temsil edecek.
12. İçki ve gümrük vergilerinin indirilmesine karşılık ihdas edilmiş olan tuz ve tütün vergisinden başka hiçbir vergi alınmayacak[153].

Bu nizamnâme ile vergilerde önemli ölçüde indirim yapılıyor; valilerin maiyetine her eyaletin dinine göre mutasarrıflar, muavinler ve kaymakamlar ile mahalli meclisler ve cemaatler için "Demogeront" diye adlandırılan karma meclislerin yanı sıra bir Hıristiyan ve bir Müslüman müşavir veriliyor; Hıristiyan bölgelerine Hıristiyan hâkimler atanıyor ve Rumca, Türkçenin yanında resmi dil olarak kabul ediliyordu. Bölgenin askeri idarecisi aynı zamanda vali olamıyordu. Âlî Paşa, Hanya'ya çağrılan Hıristiyan temsilcilere vergide indirim ve askerlik hizmetinden muafiyet vaat ettiği gibi, sadece genel bir af çıkarmakla kalmayıp fakirlik içinde olanlara da yardım edileceğini bildirmişti. Âlî Paşa, 10 Ocak 1868 tarihli bir fermanla birliklerin yönetimini de Hüseyin Avni Paşa'ya devretmişti. Bütün bu çabalara rağmen ihtilalci halk meclisleri toplanmaya ve önde gelen Helen muhiblerine "Girit vatandaşlığı" verilmeye devam ediyordu[154]. Sadrazam Âlî Paşa, Yunanistan'dan yardım gördükçe âsîlerin silahlarını bırakmayacaklarını anlamıştı. Bu nedenle Girit meselesinin çözümü için önce Yunanistan sorununu çözmek gerekiyordu. Bu nedenle Bâbıâlî, 4 Aralık 1868'de Yunanistan'a bir nota vererek

[153] *Mufassal Osmanlı Tarihi*, s. 3156-3157; İsmail Hâmi Danişmend, *a.g.e.*, c.IV, s.224-225.
[154] Nicolae Jorga, *a.g.e,* s. 459-460.

Girit ayaklanmasına yaptığı her türlü yardımı durdurmasını istedi. Yunanistan bu talebe kendisinin bağımsız bir devlet olduğu, ne antlaşmaların ne de uluslar arası hukukun kendisine Osmanlı Devleti'ne yardım etme yükümlülüğü vermediği cevabını verdi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 11 Aralık 1868'de Yunanistan'a 5 gün süreli bir ültimatom vererek Girit ile ilgili taleplerini yineledi. Yunan hükûmeti bu talebe tatmin edici bir cevap vermeyince 16 Aralık'ta Yunanistan'la diplomatik ilişkiler kesildi[155].

Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin gerilmesi ve durumun bir savaşa doğru evrilme ihtimali Avrupa'da tedirginlik yarattı. İki devlet arasında çıkacak bir savaşın bir Avrupa savaşına dönüşmesi muhtemel görüldü. Fransa, anlaşmazlığın çözülmesi için Paris Antlaşması'nı imzalayan devletler arasında bir konferans düzenlenmesini teklif etti. Bâbıâlî, konferansta Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve Girit'teki idaresi üzerinde konuşulmamak, sadece Türk-Yunan ihtilafı üzerinde durulmak şartıyla konferans teklifini kabul etti. Ocak 1869'da Paris'te toplanan konferansa 1856 antlaşmasını imzalamış olan devletler temsilci gönderdiler. Yunanistan 1856 Paris Konferansı'na katılmamış olduğu için düşüncesini istişari olarak bildirmek üzere konferansa çağrılmıştı ve bu çağrıyı kabul etmedi. Konferansta Türk-Yunan anlaşmazlığını meydana getiren ültimatom çalışma temeli olarak kabul edildi[156]. Uzun görüşmelerden sonra 20 Ocak 1869'da, Paris Konferansı'nın resmî bildirisi onaylandı. Bu bildiride Yunanistan'ın Osmanlılara karşı çeteler toplamaktan vazgeçmesi, Girit âsîlerine malzeme götürecek gemilerin Yunanistan limanlarında donatımının yapılmasının yasaklanması ve göçmenlerin Girit'e dönmelerine engel olunması isteniyordu. Konferansa katılan İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Prusya ve Avusturya bu şekilde Yunanistan'ı hareketlerinden dolayı suçladıklarını belli etmişler ve kendisini desteklemediklerini göstermişlerdi. Bildiriye ilişik olarak verilen notada, bildirinin alındıktan sonra en geç bir hafta içinde kabul edilmemesi halinde Yunanistan'ın hareketlerinden doğacak sonuçlarda yalnız bırakılacağını ihtar ettiler. Yunanistan Hükûmeti bu baskılar karşısında 6 Şubat

[155] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914),* TTK Basımevi, Ankara, 1997, s. 284.
[156] Enver Ziya Karal, *a.g.e.,* c. VII, s. 36.

1869'da bildiriyi kabul etti. Bu şekilde Osmanlı-Yunan anlaşmazlığı ile Girit meselesinin bu safhası kapanmış oldu[157].

1.2.2 Girit Meselesi'nin Yeniden Gündeme Gelişi ve Halepa Mukâvelenâmesi

Yapılan ıslahatlara ve tanınan yeni haklara rağmen Girit'teki anlaşmazlıklar son bulmamıştı. Adanın Hıristiyan ve Müslüman ahalisi arasında daimi surette sorunlar ortaya çıkıyordu. Ayrıca Girit'i Türk idaresinden ayırıp Yunanistan'a bağlamak gayesi ile adanın Rum halkını isyana teşvik eden radikal bir fırka kurulmuştu. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı çıkınca, bu durumu fırsat bilen Rumlar yine isyan etmişti[158]. Bu savaşın sonunda 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na eklenen bir madde ile Girit sorunu yeniden gündeme gelmişti. Antlaşmanın 15. maddesi ile Osmanlı Devleti 1868 nizamnâmesinin adada titizlikle uygulanacağını ve Rumeli'nin diğer bölgeleri için de buna uygun bir düzenleme yapılacağını taahhüt ediyordu. Bu şekilde Rusya, Balkanlardaki siyasi dengeyi kendi lehine düzenlemesinin yanında Girit üzerinde de müdahale hakkı ve uzlaştırıcı olma önceliği elde etmek istemişti. Ancak İngiltere, Rusya'nın Ayastefanos ile böylesi öncelikler elde etmesini bir tehdit olarak gördü ve yeni bir devletlerarası kongre toplanması için harekete geçti. 1878'de Berlin'de toplanan kongrede Yunan temsilcisi olarak bulunan Dışişleri Bakanı Deliyannis, Rumlarla meskûn olan tüm toprakların Yunanistan'a katılmasını istediklerini açıkladı. İsteklerini şimdilik Epir, Tesalya ve Girit Adası ile sınırladıklarını da belirtti. İngiliz hükûmet temsilcileri Girit'in Yunanistan'a terkine şiddetle karşı çıktılar. Ancak Devletler, Berlin Antlaşması'nın metni içine 23. madde ile Osmanlı Devleti'nin 1868 düzenlemelerinde mahalli ihtiyaçları karşılayacak yeni reformlar yapması hükmünü koydular[159].

Tüm bu siyasi çekişmelerin yaşandığı sıralarda Girit Rumları, yerli ahali tarafından seçilen milli mecliste ekseriyeti teşkil etmediklerinden ve devlet memuriyetlerinin yerli halka verilmediğinden, gümrük ve vergi hâsılatının bir kısmının adaya bırakılmadığından şikâyetçiydiler. Avrupa devletlerine karşı bir

[157] Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih,* (Seri No. :4), Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1987, s. 194.
[158] Mehmet Salâhî, *a.g.e.,* Aktepe'nin Önsözünden, s. 16.
[159] A. Nükhet Adıyeke, *a.g.e,* s. 27-28.

taahhüt altına girmiş olduğunu düşünen Bâbıâlî bu durum karşısından 9 Eylül 1878'de Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı ve Temyiz Mahkemesi üyelerinden Sâlim Efendi'yi Girit'e göndererek iki taraf arasında bir antlaşmaya varmak istedi. Girit Rum muhalefet fırkası temsilcileri ile Ahmed Muhtar Paşa arasında, Hanya civarındaki Halepa mevkiinde 23 Ekim 1878'de bir mukâvelenâme imzalandı. Girit'te bulunan Avrupa devletleri konsoloslarının murâkabesi altında uygulanacak olan bu mukâvele hakkında II. Abdülhamid'in 20 Kasım 1878'de, Girit valisi Aleksandır Paşa'ya gönderdiği tadilat fermanında ise esas itibarıyla şu hususlar yer almaktaydı[160]:

1- Girit nizamnâme-i mahsusu yürürlükte olup sadece bazı yerleri değiştirilmiştir ve Kânûn-ı Esâsî bile bu nizamnâme hükümlerini feshetmemiştir.
2- Girit valileri, nizamnâmeye uygun olarak ve beş sene süreyle atanacaklardır.
3- Vilâyet genel meclisi 49 Hıristiyan ve 31 Müslüman olmak üzere 80 kişiden oluşacaktır.
4- Genel meclis eskiden olduğu gibi senede kırk gün toplanacaktır. Ancak bu ilk sene için meclisin işleri bahsedilen süre içerisinde bitmediğinden gerekirse sadece yirmi gün uzatma verilecek ve meclisin müzakereleri aleni olacaktır. Ceza ve usul hukuku mahkemeleri ile nahiyelere ait nizamnâmelerin noksan görülen taraflarını, genel meclis derhal yeniden tanzim ile Bâbıâlî'nin oyuna arz etmek yetkisine sahiptir. Zikrolunan nizamnâmeler, devletin hukukuna dokunmadığı ve Osmanlı Devleti kanunları ile nizamlarının esaslarına aykırı olmadığı takdirde tasdik olunacaklardır. Bundan böyle yürürlükte olan nizâmâtın mahalli ihtiyaçları karşılamayıp tadili icap ettiği hallerde genel meclis bu konuda üçte iki çoğunlukla karar verdiği tadilâtı Bâbıâlî'nin tensip ve tasdikine arz etmek salahiyetinde bulunacaktır. Üçte iki çoğunluk kaidesi yalnız bu bendin son cümlesi hükmünün icrasında kalacaktır.

[160] *Düstûr,* Birinci Tertib, c. IV, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1295, s. 806; Mehmet Salâhî, *a.g.e.,* Aktepe'nin Önsözünden, s. 16-17; Enver Ziya Karal, *a.g.e.,* c. VII, s. 119.

5- Mahalli gereklere göre Hıristiyan kaymakamlar Müslüman kaymakamlardan fazla olabilecektir.
6- İdâre meclislerine, tabii başkan olan vali, mutasarrıf, kaymakam gibi vazifelilerden başka memurlar iştirak etmeyecektir.
7- Yargı, yürütmeden ayrı ve bağımsız olacaktır.
8- Valinin bir müşaviri bulunacak, vali Müslüman ise müşaviri Hıristiyan, Hıristiyan ise müşaviri Müslüman olacaktır.
9- Adada genel olarak yazışmalar, mahkemelerin ve meclislerin zabıtları ve mazbataları iki dil üzerinden yapılacak; genel meclis ve mahkemelerde müzakereler ise Rumca olacaktır.
10- Valinin dışındaki bütün memurlar nizamnâmelerde var olan usuller dâhilinde tayin edilecek ve ada halkından uygun vasıflı kişiler seçilecektir.
11- Genel meclis aşar vergisi için daha uygun bir şekil bulursa, bulduğu bu yeni şekli Bâbıâlî'nin tasdikine sunacaktır.
12- Girit jandarma alay komutanı İstanbul'dan tayin edilecek, bu alayın diğer mensupları ise ihtiyacı karşıladığı müddetçe adanın Müslüman ve Hıristiyan halkından seçilecektir. Bunlardan subayların atanması ve azli gibi işlemler Bâbıâlî tarafından yürütülecektir.
13- Adadaki askerlerin masrafı, gümrük, tütün ve tuz vergileri ile vakıf emlakin gelir ve gideri hariç tutulmak şartı ile elde edilen sâfî hâsılatın yarısı devlete bırakılacak diğer yarısı ise adadaki hapishanelere, mekteplere, hastanelere, liman ve yollara sarf olunacaktır. Eğer ayrılan para bu gibi sosyal işlere yeterli gelmeyecek olursa gümrük vergisinin yarısı yine adanın umuma ait işlerine harcanacaktır.
14- Adada kâğıt para geçmeyecek, memur maaşları metelik hesabı üzerinden ödenecektir.
15- Adada ilmi çalışmalar yapan cemiyetler ve matbaaların kurulmasına müsaade olunacaktır.
16- Mahkemelerin bağımsızlığına, yürürlükte olan kanunlara ve adanın nizamnâmesine aykırı emirler gelirse bunlar uygulamaya

konulmayacaktır. Genel af ilan edilecek, ruhsatlı olarak silah taşınabilecektir. Borçlarını ödeyemeyenler için kolaylık sağlanacaktır[161].

Girit Rumları Halepa Mukâvelesi ile kendilerine özerk denilebilecek bir yönetim tarzı sağlamış bulunuyorlardı[162].

Halepa Mukâvelesi'nin getirdiği yeni idarenin ilk valisi 8 Aralık 1878'de atanan Fotyadi Paşa[163] oldu[164]. Bundan kısa bir süre sonra Girit Mahkemeleri hakkında yayımlanan özel nizamnâme ile Girit Mahkemelerine bağımsızlık kazandırıldı. 174 maddelik bu nizamnâme ile adanın kaza ve sancaklarında 23 adet "Sulh Mahkemesi", her sancak merkezinde bir "Bidayet Mahkemesi"; Hanya, Resmo ve Kandiye'de birer "Ticaret Mahkemesi" ve vilâyet merkezinde bir "İstinaf Mahkemesi" kuruldu. 28 Nisan 1879 tarihli "Girit Nevâhi Nizamnâmesi" ile adada nahiyeler oluşturuldu. 85 maddeden oluşan bu nizamnâme ile Hanya, Resmo ve Kandiye birer nâhiye itibar ile her kaza iki ilâ altı nâhiyeden oluşacak ve bunların hududu ve miktarı vilâyet merkezince belirlenecekti. Ayrıca nâhiye meclisleri tarafından toplanmak ve kullanılmak üzere çeşitli emtia üzerine belirli bir oranda nevâhi resmi konuldu. Bunların yanında 15 Temmuz 1879 tarihinde yayımlanan bir irade ile bu seneye ait aşar geliri Girit Genel Meclisi'nin teklifi ve Bâbıâlî'nin onayı ile adaya terk edildi[165].

Fotyadi Paşa'nın valiliği esnasında 1881 yılında adada vilâyet idare meclisi kararı ve organizasyonu ile bir nüfus sayımı yapılmıştı. Bu sayımda ada nüfusu

---

[161] *Düstûr,* Birinci Tertib, c. IV, s. 806-810; Mehmet Salâhî, *a.g.e.,* Aktepe'nin Önsözünden, s. 17-19; Rifat Uçarol, *a.g.e.,* s.319.

[162] Mehmet Salâhî, *a.g.e.,* Aktepe'nin Önsözünden, s. 19.

[163] Yanko Fotyadi Paşa, Fotyadi Bey'in oğlu ve Meclis-i Vâlâ azasından Stefanaki Vogoridis Bey'in damadıdır. 1861'de Atina, 1870'te Floransa sefirliğine tayin edilmiş daha sonra Şûrâ-yı Devlet üyesi olmuştur. 1878'de vezaret rütbesi ile Girit valiliğine getirilmiştir. Girit valiliğinden sonra Roma sefiri olup 1892 Eylülünde Roma'da ölmüştür. Bkz. Mehmet Salahi, *a.g.e.*, s.35.

[164] Tadilat Fermanı'nın kendisine gönderildiği Aleksandır Kara Teodori Paşa'nın valiliği 15 gün gibi çok kısa bir süre devam etmiş, ondan sonra atanan Fotyadi Paşa, 8 sene 5 ay 18 gün valilikte bulunmuştur. Girit'in bu dönemdeki Hıristian valileri içerisinde Fotyadi Paşa kadar uzun süre görev yapan olmamıştır. Ondan sonraki birkaç vali ve görev süreleri sırasıyla şöyledir: Sava Paşa, 1 sene 6 ay 8 gün; Kostaki Antopulu Paşa, 1 sene 3 ay 2 gün, Nikolaki Sardinski Paşa 1 sene 2 ay 6 gün. Bkz. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Girid*, 1307 Sene-i Mâliyesi İçin Tertip Olunmuştur, Vilâyet Matbaasında Tab' Olumuştur, 1307, s.96.

[165] A. Nükhet Adıyeke, *a.g.e,* s. 29-30.

toplam 279.192 olarak görünüyordu. Bu toplamın 73.487'si Müslüman, 204.7812'i Hıristiyan, 254'ü Katolik, 17'si Protestan, 646'sı Musevi ve 7'si Ermeni idi[166].

2 Sava Paşa'nın Girit Valiliği'ne Atanışı

Halepa Mukâvelesi'nden hemen sonra henüz Kasım 1878'de Sava Paşa'nın adının Girit Valiliği için söz konusu edildiği görülmektedir. Girit Valisi Kostaki Paşa'nın değiştirilmesi gerektiğinde en uygun aday olarak Nâfıa Nâzırı Aleksandır Paşa görülmüş ancak onun adaya gitme konusunda bazı ailevî mazeretleri olduğu anlaşılınca ikinci derecede uygun aday olarak Sava Paşa düşünülmüştür. Ancak Hıristiyanların Sava Paşa'dan hoşnut olmayacağı *İngiltere Sefâreti'nin cümle-i hissiyâtından* olması gerekçe gösterilerek uygun olan diğer aday Atina Sefiri Fotyadi Paşa'nın valiliğe atanmasına karar verilmiştir[167].

2.1 Fotyadi Paşa'nın Azlinin İstenmesi ve İstifası

Fotyadi Paşa, valilik dönemi içerisinde geniş kesimlerin sempatisini kazanmış ve uzlaştırıcı bir politika takip etmiştir. Yedi yıllık uzun bir valilik döneminden sonra bazı Hıristiyan köylerinin vakıflaştırılması ile ilgili bir anlaşmazlık yüzünden istifa ettiği söylenmektedir[168]. Ancak 5 Mayıs 1885'te Girit Genel Meclisi Hıristiyan azasının II. Abdülhamid'e hitaben çektikleri bir telgrafta kötü yönetiminden şikâyetle meclisin onun azline karar verdiğini ve yerine başka bir Hıristiyan valinin hızla atanmasını talep ettikleri görülmektedir. Ayrıca bu telgrafta Sava Paşa'nın adı Hıristiyan olup da valiliği meclisçe kabule edilmeyecek kişiler arasında zikredilmiştir[169]. Bunu haber alan Fotyadi Paşa, genel meclisin bazı garazkârların teşviki neticesi böyle bir karar aldığını, bunların bir gaile çıkarmak niyetinde

[166] Ancak bu rakamların 1876 Girit Vilayet Salnâmesi'ndeki verilerle çeliştiği fark edilmiştir. 1876 rakamlarında toplam nüfus 227.871 olarak verilirken Müslümanlar 91.746, Hıristiyanlar 135.780, Yahudiler 345 olarak gösterilmişti. Aradaki farkında maârif tahsisatından daha fazla pay almak isteyen Hıristiyanların nüfusunun abartılması nedeniyle oluştuğu, Bâbıâlî'nin sayımı iptal edip yenilenmesini istediği ancak bunun dikkate alınmadığı ifade edilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. A. Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, "1881 Yılında Girit Vilayeti'nde Yapılan Nüfus Sayımı ve Tartışmalı Sonuçları", *a.g.e.,* s. 166-168.

[167] BOA, Y.A.RES, 1/59 (6 Kasım 1878).

[168] J.H., Freese, *a.g.e.*, s. 105-106. Ayrıca Fotyadi Paşa'nın idaresi Müslümanların elinde bulunan vakfedilmiş köylerin hükümet idaresine geçmesini sağlayarak Müslümanları zor duruma soktuğuna dair ifadeler için bkz. Mehmet Salahi, *a.g.e.*, s.36.

[169] Valiliğinin kabul edilmeyeceği söylenen diğer iki kişi Fotyadi Bey ve Konstantin Adosidi Paşa'dır. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/595.

olduklarını, böyle bir şeyin vukuunun devletin şan ve şerefine ve kendisinin haysiyetine zarar vereceğini ve buna meydan vermemek için istifa etmek arzusunda olduğunu bildirmiştir[170]. Meclisin Müslüman mebusları; Fotyadi Paşa'nın hüsn-i idareye muvaffak olamaması nedeniyle meclisin onun azlini istirham etmeye karar verdiğini, bunun üzerine onun da istifasını sunmaya mecbur kaldığını belirterek *ahvâl-i hâzıra buhranda ve efkâr-ı umûmiye heyecânda bulunduğundan merhameten* istifasının kabul edilmesini, hüsn-i idareye muktedir bir valinin tayin edilerek *mevsimin nezâket ve ehemmiyet-i müsellemesine binâen* bir an önce adaya gönderilmesini talep etmektedirler[171]. Adadaki askeri kuvvetlerin komutanı olan Ferik Edhem Paşa'nın bu gelişmelerden haberdar olarak aynı gün içerisinde durumu seraskerliğe bildirdiği görülmektedir[172]. Ertesi gün (4 Mayıs 1885) Fotyadi Paşa, genel meclisin bu kararının arkasında Yunan konsolosunun tahrikinin olduğunu, onun bu hareketinin de metbu devletinden aldığı talimata müstenit bulunduğunu yaptığı tahkikat neticesi anladığını bildirmekte, bununla birlikte istifasının da bir an önce kabul edilmesini istirham etmektedir[173].

2.2 Azil ve İstifa Talebinin Doğurduğu Kaygılar ve Yeni Vali Arayışları

Girit Genel Meclisi Müslüman ve Hıristiyan âzâsının azil ve Fotyadi Paşa'nın istifa talebi ve bunların yanında Girit mevkii kumandanı Ferik Edhem Paşa'nın durumu bildiren telgrafları İstanbul'a ulaşınca konu II. Abdülhamid'e arz edilmiş[174] ve padişah *ehemmiyet-i maslahat îcâbınca* bu konuda ne yapılması gerektiğinin ve valiliğe kimin tayin olunmasının uygun olduğunun acilen Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek alınan kararın kendisine bildirilmesini istemiştir[175]. Ertesi gün toplanan Meclis-i Vükelâ'daki tartışmalar çerçevesinde konunun sadece bir valinin değiştirilmesi olmadığı ifade edilerek bu teşebbüsün arkasında başka niyetlerin (*bir maksad-ı mülki*) olabileceği düşünülmüştür. Böyle bir şey olsa dahi Fotyadi Paşa'nın istifası kabul edilmeyip valilikte bırakılmasının halkta ve özellikle Hıristiyanlar

[170] BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 11 (3 Mayıs 1301).
[171] BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 12 (3 Mayıs 1301).
[172] BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 10 (3 Mayıs 1301).
[173] BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 13.
[174] BOA, İ.MTZ.GR, 18/591 (16 Mayıs 1301).
[175] BOA, İ.MTZ.GR, 18/592 (16 Mayıs 1301).

üzerinde ne gibi tepkilere sebep olabileceği tartışılmıştır. Valinin değiştirilmesi yoluna gidilse bu durumda yerine uygun bir valinin seçilmesi zor olmakla birlikte seçilse ve gönderilse dahi ortaya çıkacak durumun Girit'ten gelen bu teşebbüsün altında var olabilecek rahatsız edici taleplerin ve art niyetlerin bertaraf edilmesine yeterli gelip gelemeyeceği soruları zihinleri meşgul etmiştir. Bu sorular zihinlerde dolaşırken acilen bir karara varılması gerekliliği göz önüne alınarak mevcut şartlar dâhilinde yapılabilecek olan üç şık belirlenmiştir:

1. Valinin görevinde bırakılması
2. Valinin azledilmesi
3. Girit Genel Meclisi âzâsından birkaç kişinin İstanbul'a çağrılmasıyla ya da İstanbul'dan oraya bir teftiş heyeti gönderilmesiyle ilk iş olarak bir tahkikat yapılması

Bunlardan her birini tercih etmenin beraberinde bir takım mahzurlar getireceği açıktı. Vekillerden bir tahkikat yapılmasının mahzurlu olduğunu düşünenler bu iş için halka ya da mebuslara müracaat edilmesi gerekeceğini, böyle bir durumda ise karşılaşılacak olan şeyin adaya verilen imtiyazların genişletilmesi talebi olacağını ifade etmişlerdi. Hıristiyanların Fotyadi Paşa'yı istememelerinin onun bu imtiyazların genişletilmesi fikrine sıcak bakmadığının işareti olarak anlaşılabileceğini düşünen bu grup imtiyazların genişletilmesi talebiyle karşılaşılırsa bunun kabul edilmesinin zarara, reddedilmesinin de büyük sorunlara yol açacağını söylemişlerdi. Diğer bir grup, valinin değiştirilmesi talebinde halkın imtiyazların genişletilmesi arzusuna dair bir emare görülmediğini ifade etmiş olsa da bu şık muhtemel getirileri ağır olacağından gündemden düşürüldü. Geriye kalan iki şık valinin yerinde bırakılması ya da değiştirilmesiydi. Valinin değiştirilmesinin mevcut durumda ne kadar uygun olduğunu belirleme imkânı yok idiyse de bu şıktan daha salim bir yol olmadığına karar verildi. Bu durumda yapılacak olan şey uygun bir vali

adayı bulmaktı[176]. Uygun görülen adayları ve onların özelliklerini belirten şöyle bir liste hazırlandı[177]:

Rüstem Paşa	Katolik, Rum lisanına vâkıf değil, yaş olarak ve bedenen mütehammil değildir.
Aleksandır Paşa	Teklif eden kişiler oylama esnasında tercih sebebini bildirdiler.
Logofet Bey	Hükûmet adabını ve yeterli malumatı hâiz, edip ve ılımlı bir zattır.
Kostaki Antopulo Efendi	Pratik bilgilere ve iyi niteliklere sahiptir.
Yanko İkyadis Efendi	Yirmi beş seneden beri devlet işlerinde bulunup idare usulüne vâkıftır.
Nikolaki Sardinski Efendi	Uzun süreden beri mülki ve harici işlerde bulunup lekelenmemiş, Girit'te birkaç sene mutasarrıflıkta ve Paris maslahatgüzarlığında hizmet etmiş, devlet idare usulüne vâkıf, hükûmetin düşüncelerine hizmetkârdır.
Aleko Paşa	Geniş bilgisi ve tecrübesiyle malumdur. Girit'e giderse Rumların durumu, talepleri ve Yunanistan'ın düşünceleri hakkında tarafsız olacağı, tuttuğu yol ve geçen Yunan meselesinde fiilen gösterdiği itidal nedeniyle umulmaktadır.
Yurikyadis Efendi	Kanunlar konusunda pek malumatlı, namuslu ve iffetli bir zâttır. Kısa bir müddet Sisam'da kaymakamlıkta bulunmuştur.
Sava Paşa	Dirayetli ve tecrübelidir. Daha önce mutasarrıflık ve valilik hizmetlerinde bulunmuştur. Müslümanlarla iyi geçinmeye çalışır.
Kostaki Paşa	Kıdemli ve malumat sahibidir. Girit'te uzun süre mutasarrıflık ve bir müddet valilik yapmıştır.

[176] Bu tartışmaları yürüten ve kararları alan vekillerin isimleri şöyledir: Raif, Mustafa, Kamil, Subhi, Ali Saib, Akif, Asım, Hasan, Osman, Edhem, Ahmet Esad, Sait. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 5 (17 Mayıs 1885 tarihli mazbata).

[177] BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 6; BOA, İ.MTZ.GR, 18/594, lef 6.

Fotyadi Bey	Daima hükûmete iyi hizmet etmeyi taahhüt eder.
Kostantinidi Paşa	İdari işlere vâkıftır ve Müslümanlara güzel muamelede bulunmaya özen gösterir.

Hazırlanan bu listeden kimin seçileceğine karar vermek kolay değildi. Girit'in içinde bulunduğu hassas durum yani *mevki' ve maslahatın ehemmiyet-i kâmilesi* tekrarlanarak titizlik içerisinde uygun bir aday seçilmeye çalışılıyordu. Girit'e vali olacak kişinin *"...efkâr-ı düvel ve âleme ve dekâyık-ı umûr-u hâriciyeye vâkıf olmasıyla berâber cezîrenin saâdet-i hâli ve hudûd-u meşrûa ve mevcûdesinden ziyâde imtiyâzât tahsîlinde ve ne de âhar bir devlete intisâbda olmayıp ancak mazhar olduğu müsâadenin muhâfazasında bulunduğu ilmen ve tecrübeten müteyakkın ve şu hakâyıka herkesi iknâa muktedir ve hukûk ve menâfi'-i Devlet-i aliyyeyi tervîce nazar-ı ecânibde vak' ve haysiyeti müsâit bulunması..."* gerektiği düşünülmekteydi. Uygun olan ilk aday olarak daha önce kısa bir süre Girit valiliğinde bulunmuş olan Aleksandır Karatodori Paşa'nın adı zikredilmiş, ikinci sırada Yanko İkyadis Efendi ve üçüncü sırada Logofet Bey valiliğe uygun görülmüştü[178].

İstanbul'da yeni vali arayışları sürerken Girit'ten telgraflar gelmeye devam ediyordu. 18 Mayıs'ta Hanya'dan çekilen bir başka telgrafta Jean Fotyadi Paşa'nın idaresinin fayda getirmeyeceği, vali olarak liyakat ve iktidarının kalmadığı ifade edilmiş bunun yanında tarafgir bir tutum içine girdiğinden şikâyetle genel meclisin ona olan itimadının tamamen ortadan kalktığı belirtilmiştir. Bu nedenle meclisin onun azline karar verdiği, Girit halkının meşrû mebuslarının bu kararını sultanın dikkate alacağını temenni ettiklerini belirtmişlerdir[179].

[178] Bu tartışmaların yürütenlerin mühürleri: Muhammed Kamil bin Salih, Abudllatif Subhi ibn Sami, Ali Saib ibn İbrahim, Veliyyüddin ibn Mehmet Akif, Essesyyid Muhammed Asım, Hasan Hüseyin bin Hüsnü, Gazi Osman bin Muhammed Nuri, İbrahim Edhem, Esad Ahmet bin Muhammed Saîd El-Üryani, Râif, Muhammed Said bin Ali Namık, Esseyyid Mustafa Mansurizâde. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 15; BOA, İ.MTZ.GR, 18/594, lef 4.

[179] BOA, İ.MTZ.GR, 18/593, lef 1. Bu telgrafın altında imzası olan kişilerin isimleri şöyledir: Jean Papadakis, Korkotis, Androlakis, Kristodolaki, Melbucakis, Gerakakis, İstil(Stil) Papadakis, Micotakis, Stela Papadakis, Jean Morilakis, Kaptanakis, Siradakis, Hıralambos, Makrakis, Misişakis, Paparamakakos, Kaloidas, Kimoros, Pafodakis, Papadakis, Skalidis, Manosakis, Nanirkadakis, Markamonakis.

2.3 Sava Paşa'nın Valiliğe Atanması Kararı

II. Abdülhamid, Meclis-i Vükelâ'nın Fotyadi Paşa'nın azlinin kabul edilmesi kararını ve yerine uygun görülen adayların listesini içeren mazbatayı görmüş ve bu kişiler arasından Aleko Paşa ya da Sava Paşa'nın vali olarak atanabileceğini düşünerek bu ikisinden hangisinin daha uygun olacağının tekrar görüşülmesini talep etmiştir[180]. Meclis-i Vükelâ'da konu tekrar görüşmeye alındığında çoğunluk Sava Paşa'nın vali olması fikrini desteklemiştir. Ancak böyle önemli bir kararın oy birliği ile alınması daha uygun görülmüş ve taraflardan birbirini ikna için görüşlerine sebep göstermeleri istenmiştir. Sava Paşa'nın atanmasını isteyenler; Aleko Paşa'nın ailesi dolayısıyla Bulgarlara meyli bulunduğunu ve Rumlara muhalif olduğunu belirterek Sava Paşa'nın böyle bir temayülden uzak ve Müslüman halkla iyi geçinme eğiliminde olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca Sava Paşa'nın *rızâ-cûyâne harekete müstaid ve meslek ve terbiyesi iktizâsınca kendisini suver-i meşrûaya imâle eshel bulunması* da tercih edilmesi için önemli bir sebep olarak gösterilmiş, Aleko Paşa'nın mizacının böyle şeylere mütehammil olmadığı görüşleri dile getirilmiştir. Sava Paşa'nın atanmasında tereddüt edenler sebep olarak yukarıda bahsedilen Girit Genel Meclisi Hıristiyan âzâsının gönderdiği telgrafta onuna adının istenmeyen kişiler arasında sayılmış olmasını göstermişlerdir. Karşıt görüşte olanlar Aleko Paşa'nın tayini söz konusu olup da Girit Hıristiyanlarının onun takip ettiği politikayı gördüklerinde onu da isteyip istemeyeceklerinin belirli olmadığını ayrıca şimdi isteseler dahi daha sonra Rumlara muhalif bir yol tuttuğunda onun da değiştirilmesini istemeyeceklerinin şüpheli olduğunu dile getirmişlerdir. Böyle bir durumda devletin Müslüman vali atama hakkının doğacağı düşüncesi ileri sürülmüşse de Sava Paşa'nın atanmasındaki tereddüdün de Hıristiyanların onu istememesinden kaynaklandığını ve bu talep karşısında devletin Müslüman bir vali gönderme tereddüdünün ortadan kalkmadığı gibi o zaman da kalkmayacağı ifade edilmiştir. Bunların yanında Bulgarlarla Rumlar arasında var olan ve ne neticeye varacağı belirli olmayan ihtilaflar esnasında Girit'e Bulgar tarafını tutacak bir vali gönderilmesinin doğru bir tavır olmayacağı, bu durumun adada öfkeyi şiddetlendireceği ve tutulan itidal ve ihtiyat yoluna uygun düşmeyeceği düşünceleri de dile getirilmiştir. Meclis-i Vükelâ'nın 20 Mayıs 1885 tarihli toplantısında taraflar bu şekilde görüşlerini beyan

[180] BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 17 (20 Mayıs 1885).

ettikten sonra tekrar oylamaya geçilerek Sava Paşa'nın valiliğe atanması konusunda oy birliğine varılmıştır[181].

Meclis bu kararı aldığı sırada Girit'ten Fotyadi Paşa'nın değiştirilmesi gereğini destekleyen telgraflar gelmeye devam ediyordu. Girit kumandanlığından, Girit Genel Meclisi Müslüman ve Hıristiyan âzâsından gelen bu telgraflarda adada üzücü olaylara meydan vermemek için vali tayini işinin bir an önce çözüme kavuşturulması isteniyordu. Ayrıca Fotyadi Paşa'dan da kendisinin adada kalmasının mahzurlarını beyan eden bir telgraf gelmişti. Bu nedenle Sava Paşa'nın bir an önce görev yerine gönderilmesi gerekiyordu. Ancak Girit'e giden posta vapurları bir hafta doğrudan Girit'e diğer hafta ise bazı sahilleri dolaşarak ve Şire'ye uğrayarak adaya gittiği için Sava Paşa'nın posta vapuruyla gönderilmesi hem zaman açısından istenilen sürati sağlayamayacak hem de Paşa'nın valiliğinin Girit'ten önce Şire'de duyulması hoş olmayacaktı. Bu durum göz önüne alınarak Meclis-i Vükelâ, Sava Paşa'nın özel bir vapur tahsis edilerek bir an evvel görev yerine gönderilmesi kararına varmıştı[182].

Vali arayışları bir neticeye varmak üzereyken Fotyadi Paşa'dan gelen ve Girit Genel Meclisi âzâsından bir kısmının kendisinin valilikten ayrılması ve yerine başkasının tayin edilmesi hakkında bir kararnâme düzenlediklerini haberini içeren telgraf İstanbul'a ulaşmış ve ciddi rahatsızlıklar oluşturmuştur. Valilerin azli ve tayini hakkının padişaha münhasır olduğu hatırlatılarak meclisin bu eylemi *hukûk-u sarîha-i şâhâneyi meclîsin ekseriyet ârâsına hasr ile orasının cumhûriyet hâline konulmakla saltanât-ı seniyyenin hukûk-u hükümrânîsinin mahv edilmek istenilmesi* olarak yorumlanmış ve bunun arkasında Yunan konsolosunun telkinlerinin olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında İngiltere'nin Girit konsolosluğundan gelen bir başka telgrafta ise Girit valiliğine Ahmed Muhtar Paşa'nın tayini ehemmiyeti *ihtâr* edilmiş

[181] Hasan Fehmi Paşa, Sava Paşa'nın tayini konusunda ileri sürülen sebepler üzerinde müttefik olmadığı ancak tayini konusunda *maslahata binâen* çoğunluğa katıldığını ifade etmiştir. Bkz. BOA, MV., 3/81.

[182] Kararı alan vekillerin mühürleri şöyledir: Muhammed Kamil bin Salih, Subhi Abdullatif ibn Sâmi, Münir Paşa (bulunmadı), Ali Saib bin İbrahim, Hasan Fehmi, Muhammed Akif ibn Veliyyüddin, Esseyyid Muhammed Asım, Hasan Hüseyin ibn Hüsnü, Gazi Osman bin Muhammed Nuri, İbrahim Edhem, Esad Ahmed bin Muhammed Said el-Uryani, Muhammed Said bin Ali Namık, Raif, Esseyyid Mustafa Mansurîzâde. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 17.

ve bunun da padişahın kararına açıkça aykırı bir teklif olduğu ifade edilerek telgraf metni sadece mütalaa edilmek üzere sadrazama gönderilmiştir[183].

Sava Paşa'nın Girit'e vali olarak tayini ve bir an önce görev yerine ulaştırılması konusundaki Meclis-i Vükelâ kararı 20 Mayıs 1885'te II. Abdülhamid'e sunulmuş ve padişah 23 Mayıs 1885'te bu kararı onaylayarak Sava Paşa'yı Girit valisi olarak atamıştır[184]. 24 Mayıs'ta Bâbıâlî Sadâret Dâiresi'nden Sava Paşa'ya kendisinin Fotyadi Paşa'nın istifasıyla boşalan Girit valiliğine Meclis-i Vükelâ kararı ve padişahın iradesiyle atandığını bildiren bir tezkire kaleme alınarak padişahın emriyle birlikte gönderilmiştir[185]. 25 Mayıs'ta Fotyadi Paşa telgrafla, istifası kabul edildiği için halefi gelene kadar Girit valiliğini vekâleten yürüteceğini bildirmiş olsa da yeni valinin bir an önce görev yerine gönderilmesinin elzem olduğu düşünülmüş ve Sava Paşa'yı Girit'e götürecek olan özel vapurun süratle hazırlanması ve ertesi gün Sava Paşa'yı da alarak yola çıkması istenmiştir. Ayrıca vapura binmezden önce Paşa'nın veda etmek için Mâbeyn-i Hümâyûn'a getirilmesi de padişahın emirleri arasında yer almıştır[186]. Aynı gün içerisinde Fotyadi Paşa, gönderdiği bir başka telgrafta münhal olan Girit vilâyet müşavirliğine henüz kimsenin atanmamış olduğunu, şu sıralar bu önemli göreve dirayetli birinin atanmasının elzem olduğunu belirterek Arif Paşa'nın ve Teke Sancağı mutasarrıfı Tarhan Bey'in isimlerini gereken vasıfları taşıyan kişiler olarak zikretmiştir[187]. Hanya'da bulunan Girit kumandanı Ferik Edhem Paşa da yine aynı gün seraskerliğe çektiği şifreli bir telgrafta Fotyadi Paşa'nın yeni valiyi beklemesi gerekirken *millet-i Hıristiyâniyenin ba'zı mechûlü'l-ahvâl takımıyla sık sık görüştüğü ve bunları ekseriyâ hükûmetin tenhâ zamânı olan öğle vaktinde* özel dairesine kabul ettiği haberini aldığını bildirmektedir. Bunun yanında Kandiye'de Fotyadi Paşa taraftarı birisinin Hıristiyan halkı metropolit namına kiliseye davet ederek onlara Fotyadi Paşa lehine genel bir dilekçe düzenlemek için konuşma yaptığının ancak toplananların buna yanaşmayarak dağıldıklarının ve bu konuda hiçbir bilgisi olmayan metropolitin durumu protesto ettiğinin Kandiye komutanlığı tarafından kendisine bildirildiğini haber vermektedir.

[183] BOA, İ.MTZ.GR, 18/596 (22 Mayıs 1885).
[184] BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 19.
[185] BOA, A. MTZ. GR. I, 4/28-2 (Lef numarası yok).
[186] BOA, İ.MTZ. GR, 18/597.
[187] BOA, Y.A.HUS, 182/9 lef 3.

Ferik Edhem Paşa, Fotyadi Paşa'nın kötü bir niyeti olmasa dahi adadaki varlığının zararlı bir durum oluşturmasının uzak bir ihtimal olmadığı fikrini beyan ederek, yeni bir valinin atanması eğer gecikecekse valiliğe adadaki görevlilerden bir başkasının vekil kılınmasını, Fotyadi Paşa'nın da haftada bir olan posta vapurunu beklemeden İzmir'den her gün vapur bulunduğu için şimdilik en azından İzmir'e alınmasının uygun olacağını ifade etmektedir[188]. Seraskerlik Edhem Paşa'nın bu önerilerini önemine binaen hemen ertesi gün Sadârete bildirmiştir[189].

2.4 Sava Paşa'nın Mazeret Beyânı ve Yeni Tartışmalar

Uzun tartışmalar neticesi vali olarak atanmasına ve adadaki nazik durum nedeniyle bir an önce adaya gönderilmesine karar verilmiş olan Sava Paşa beklenmedik bir mazeretle göreve gidemeyeceğini bildirmiştir. 26 Mayıs sabahı vali olarak atandığının kendisine tebliğ edildiğini ancak birkaç gün önce sol elinde çıkan bir çıbanın sıradan bir çıban olmayıp *şîrpençe nev'inden* bir çıban olduğunu belirten Sava Paşa bunun tek çaresinin ameliyat olmak olduğunu ve bu ameliyatın da o gün yapılacağını belirtmiştir. Ameliyattan sonra beş altı gün hassas bir bakıma ve dinlenmeye ihtiyacı olacağını ifade ederek sözlerini teyit için aynı hastalıktan bir kişinin iki ay yatağa mahkûm olduğunu, bir başka kişinin de vefat ettiğini kendisine Almanya hastanesi baş cerrahı Doktor Kamburoğlu'nun bildirdiğini söylemiştir. Bununla beraber Sava Paşa, *kulun zamân-ı vefâtı mukadderât-ı ilâhiyeden olduğuna kanaat-ı kâmile*si olduğunu ifadeyle asıl çekincesinin içinde bulunulan şu fevkalade durumda *Girit vâlisinin sıhhat-i tâm üzere bulunup hemân îfâ-yı vezâif-i me'mûriyete mübâşereti lâzımeden ve bilakis vapurdan huruç ile esîr-i firâş olması umûr-ı devleti azîmen seketedâr edeceği* ihtimali olduğunu belirtmiş ve iyice iyileşene kadar kendisine İstanbul'da kalma izni verilmesini talep etmiştir[190].

Dönemin Sadrazamı Küçük Mehmet Said Paşa aynı gün II. Abdülhamid'e bilgi vererek Sava Paşa'nın hem kendi ifadesine hem de onu gören yaverlerin ifadelerine göre çıkarmış olduğu bu çıban nedeniyle çok muzdarip olduğunu ve

[188] BOA, Y.A.HUS, 182/9, lef 2.
[189] BOA, Y.A.HUS, 182/9, lef 5 (26 Mayıs 1885).
[190] BOA, Y.A.HUS, 182/9, lef 4. Girit valiliğine atanan Sava Paşa'nın sağlık problemini mazeret gösterdiğinin ifadesi için ayrıca bkz. Mahir Aydın, *Girit Sarı Kitap*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s.19.

hareket etmekte epey zorlandığını söylemiştir. Ayrıca birkaç gün önce Bâbıâlî'ye davet olunduğu sırada parmakları ve kolu sarılı bir halde görüldüğünü, dışarı çıkmadığı halde bu davet üzerine çıktığını ve özellikle deniz havasının bu hastalığa zararlı olduğunu Sava Paşa'nın ifade ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Said Paşa, Fotyadi Paşa'nın vilâyet müşavirliğine tayin için teklifte bulunmasının hoş karşılanmadığını ifadeyle *artık infisâl etmişken kendisine terettüp etmeyen bir husûstan bahs etmesine münâsebet ve mahâl görülmediği* belirtmiştir. Bunların yanında Ferik Edhem'in yukarıda geçen telgrafından bahsederek Fotyadi'nin bir önce adadan ayrılması hususunda padişahın onayını talep etmiştir[191].

II. Abdülhamid, Said Paşa'ya verdiği cevapta Sava Paşa'nın beyanından hastalığının birkaç ay devam edeceğinin anlaşıldığını ve *bu sûret mûcib-i teessüf olmakla berâber bu hastalığın bir politikaya müstenîd olması dahî hâtıra gelmekte* olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Teke mutasarrıfı Tarhan Bey'in entrikacı bir adam olduğunu ve valilik vekâleti gibi önemli bir noktaya getirilmesinin uygun görülmediğini belirtmiştir. Sava Paşa'nın Girit valiliği için seçilmiş olmasıyla beraber valiliğe tayini henüz ilan edilmediği için yerine başkasının atanmasında bir beis olmadığını söyleyen padişah, daha önce Sava Paşa ile birlikte valilik için uygun gördüğü Aleko Paşa'nın bir süredir meşguliyetsiz olması nedeniyle bu göreve getirilmesinin uygun olabileceğini düşündüğünü ifadeyle sadrazamın bu konudaki görüşünü sormaktadır[192].

---

[191] BOA, Y.A.HUS, 182/9, lef 1.

[192] Ayrıca II. Abdülhamid'in Tarhan Bey'in valilik vekâleti için teklif edilmesinden epey rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır. Tarhan Bey hakkındaki "*…mumaileyhin cümle-i siyâsetinden olmak üzere cennetmekân fırdevs-i âşiyân Abdülazîz Hân hazretlerinin kâtilleri Mahmud ve Mithat ile Nuri'nin istintâkları zamanında Mithat'ın Fransa sefârethanesine fırârını teshîl ve casusluk gibi bir takım münâsebetsiz ahvâlde bulunması ve hatta o sırada ba'zı suâl ve cevâb bile kendi hakkında terettüp etmesi ma'lum olarak elhâsıl bu adamın gâyetle entrikân bir müfsîd olduğu tahakkuk etmiş olduğu halde elhâlet-i hâzihi bulunduğu mahalde rahat durmayarak kendi gibi müfsid kurenâ-yı sâbıkadan Hâfız Mehmet Bey gibi bir takım müfsitlerle birleşerek türlü türlü mefsedette bulundukları ahâli tarafından tahrîrât ve telgrafla bildirilmiş ve doğrudan doğruya zât-ı kutsiyet-simât hazret-i pâdişâhî aleyhlerinde mürettep bir çok mefâsitte bulunması ve şevketmeâb efendimiz hazretlerinin aleyhlerinde olan mefâsidin kimin lehine masrûfiyet ve ma'tûfiyeti nezd-i sâmi-i sadâretpenâhîlerinde vâsıl-ı mertebe-i vüzûh olacağından tafsîlât-ı mebsûta îcâbınca böyle bir müfsidin öyle mühim me'muriyetlerden birine nasb ve ta'yini asla câiz olamayacağı bedîhî ve âşikârdır."* şeklindeki ifadeler ondan duyulan rahatsızlığın nedenlerini açıkça göstermektedir. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/598 (26 Masyıs 1885).

Said Paşa aynı gün içerisinde padişaha sunduğu cevabında, Fotyadi Paşa'nın görevden ayrılmış olmasına rağmen vali müşaviri tayini gibi işlerle uğraşmasının ve Tarhan Bey'i seçmesinin uygun görülmediğini sabahki tezkiresinde ifade etmiş olduğunu ve Sava Paşa'nın hastalığından dolayı epey zor bir durumda olduğunun kendisini görenlerin ifadeleriyle teyit edilmiş olduğunu ve Sava Paşa'nın kendi ifadelerinde yedi sekiz gün dinlendikten sonra göreve gidebileceğini beyan ettiğini belirtmiştir. Ayrıca memuriyeti ister ilan edilsin ister edilmesin değiştirilmesinde bir mahzur olmadığını belirterek bu ihtimal düşünüldüğünde akla ilk gelenin Aleko Paşa olduğunu ifade etmiştir. Said Paşa, Aleko Paşa'nın Meclis-i Vükelâ'da Bulgar ve Slav taraftarı olması nedeniyle tercih edilmediğini söyleyerek *ehl-i islâma hakâret ve huşûnetle muâmele eylemesi ve Girit ahâli-i islâmiyesinin içinde ise her devlet ve tarafa mütemâyil adamlar bulunduğu işitilmesiyle taraf-ı Devlet-i aliyyeden mansûb vâlinin onlara da hoş muâmele ve hukûk-ı meşrûâlarını himâye eylemesi* gerektiğinden onun bu iş için uygun olmadığı görüşünde olduğunu beyan etmiştir.

Said Paşa'nın Girit'in geleceğine dair isabetli olduğunu söyleyebileceğimiz bir başka ifadesi de "*…Bahr-i Sefîd'de muvâzene-i devliye Girit'in şimdiki hâl ve irtibâtıyla kâim olub bunun şimdiki hâline bundan sonra azıcık halel gelse iş bu muvâzene-i bahriye muhtell ve … muhâdesât ve müdâhalât-ı devliyenin iştirâdıyla Devlet-i aliyyece pek muzırr olacağının bedâheti…"*ne dikkat çekmesidir. Son olarak Said Paşa, Aleko Paşa'nın valilik için uygun olmadığı görüşünü tekrarlayarak daha önce takdim edilmiş listede isimleri bulunan kişilerden her konuda patrikhaneye alet olduğunu söylediği Logofet Bey ve *iffet ve istikâmeti aleyhine eskiden beri pek çok rivâyet olub politikaca mesleği dahî ol nisbette olmak lazım gelen* Yanko İkyadis Efendi'den başka hangi adayın uygun olduğunun Meclis-i Vükelâ'da tekrar görüşülerek durumun padişaha arz edileceğini belirtmektedir[193].

2.5 Geciken Tayinin Doğurduğu Karışıklıklar ve Sava Paşa'nın Tayinine İtirazlar

Mayıs 1885'te Fotyadi Paşa, Sadârete Girit ahalisinin intizam ve asayişin devamı arzusunda olduğunu belirterek dışarıdan bazı tahriklerin olduğunu ancak halkın eskisi gibi *temâyülât-ı muslihânede* bulunmalarının büyük ihtimal olduğunu

[193] BOA, Y.A.HUS, 182/10 (26 Mayıs 1885).

ifade etmiştir. Kendisi aleyhinde gerçekleşen hareketin başlıca tahrik edicileri olarak Müslümanlardan Pabucalı Mustafa Efendi, Kavuraki Hasan Efendi ve Dolmazade Ahmed Bey ile Hıristiyanlardan Hisişaki, Mavraki ve Kapitanaki adlı şahısların isimlerini zikretmektedir. Bu sırada Sava Paşa'nın memuriyetinin de Girit'te duyulduğu ve bir rahatsızlık oluşturduğu anlaşılmaktadır. Fotyadi Paşa, Sava Paşa'nın *me'muriyetinde ibkâsı hükûmet-i seniyyenin vak' ve haysiyetine şiddet-i taalluku olduğu ve aksi takdîrde hukûk-ı hükümrâniye-i hazret-i pâdişâhiye halel geleceği* düşüncesini de dile getirmiştir[194].

Yeni bir valinin gönderilmesinin gecikmesi Girit'te endişelere sebep olmuştur. Girit Genel Meclisi Müslüman âzâsı 1 Haziran 1885'te Sadârete, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya ve *Tercümân-ı Hakîkat* matbaasına hitaben çektikleri bir telgrafta Hıristiyanların bir geçici hükûmet kurmaya karar verdiklerini haber vermekte, bunun doğuracağı vahim sonuçlardan bahisle köylerde dağınık halde bulunan Müslüman halkın harap ve perişan olacağını belirtmektedirler. Daha fazla sabretmeleri mümkün olmayan bu karışıklığa acilen bir son verilmezse ve Fotyadi Paşa'nın valiliği temdit edilirse doğacak olan kaçınılmaz sonuçlardan Müslüman halkın büyük zarar göreceğini ifade etmektedirler[195].

Hıristiyan azanın daha önce geçen 18 Mayıs tarihli telgraflarında Fotyadi Paşa'nın *tarafgîr bir tutum içine girdiğinden* şikâyet etmesi hatırlanarak 2 Haziran'da Girit Vilâyeti eski müşaviri Hâmid Bey'in Sadârete hitaben gönderdiği bir başka telgraf okunduğunda adadaki karmaşa daha net görülmektedir. Hâmid Bey, Müslüman mebusların bu maruzatı kendi iradeleriyle yazmayıp Hıristiyan mebusların baskısı altında kaleme aldıklarını ifade etmekte ve bu hareketlerinden dolayı onların affını istirham etmektedir. Ayrıca birkaç Hıristiyan mebusun kendisine yarına kadar yeni valinin adı açıklanmazsa aralarında bir cemiyet oluşturma konusunda kati bir kararları olduğunu ifade ettiklerini bildirmekte ve valinin isminin

[194] BOA, HR. TO, 528/114.

[195] Telgrafı gönderen Müslüman azaların isimleri şöyledir: Hüseyin Hüsnü Muhtar, Selim, Muhammed, Ali Kazım, Yusuf Âtıfî, Mustafa Rahmi, Rıfat, Hilmi, Ali, Hüseyin, Rasim, Ahmed Edhem, Ali Rıza, Nesim, Hasan Tahsin, Ahmed Haydar, Emin, İbrahim Pertev, İsmail Rami, Mihri, Necip, Ahmed, Mustafa, Besim, İbrahim, Fevzi, Ahmed, Rahmi, Derviş, Kadri, Kadri. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/599, lef 1.

açıklanarak böyle bir meçhul cemiyetin akdine meydan verilmemesi istirhamını da sunmaktadır[196].

2 Haziran'da Müslüman âzânın telgrafını gören II. Abdülhamid, yeni vali tayini konusundaki iradenin ilan edilmemiş olmasının ve Sava Paşa'nın ayak sürüyüp adaya gidişini ertelemesinin böyle bir neticeye neden olduğunu belirterek devleti adaya asker sevkine mecbur etmeyecek bir tedbirin acilen alınıp uygulanmasını istemiştir[197]. II. Abdülhamid'in tezkiresini aynı günün sabahı saat 10:15'te aldığını söyleyen Sadrazam Said Paşa, Girit valisinin tayin edilmesi konusundaki iradenin geçen cumartesi günü (30 Mayıs 1885)öğleden sonra çıktığını, ertesi Pazar günü ilan edilmemesinin sebebinin ise hususi bir tezkire ile Meclis-i Vükelâ mazbatasındaki esbabın bildirilmesi talebi ve ardından Sava Paşa'nın hemen gidemeyeceğini bildirmesi olduğunu söylemiştir. Sava Paşa'nın memuriyetinin ilan edilmemesinin bir başka sebebi olarak da Hıristiyanların valiliğe istemedikleri kişiler listesinde onun adını da zikretmiş olmaları ve adaya ulaşmasından önce valiliği duyulursa Hıristiyanların bunu reddederek devleti rahatsız etmelerinin önüne geçmek olduğunu bildirmiştir. Bunun yanında Girit vilâyetine Fotyadi Paşa'nın istifasının kabul edildiğinin ve halefinin gönderilmek üzere olduğunun bildirildiğini söyleyen Said Paşa, Giritlilerin yeni vali tayin edilmediği şeklindeki itirazlarının geçersiz olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Sava Paşa'nın da dün akşam yola çıktığını ve Girit'e varmasının birkaç gün alacağını beyan ederek memuriyetinin ilanı için geç kalınmadığı gibi eğer değiştirilmek istenirse bu imkânın da halen mevcut olduğunu bildirmektedir. Said Paşa , *"...Girid'in hiçbir yere kıyâs kabul etmeyen ve daha karîbde devleti birkaç sene işgâl eyleyen ahvâl-i mühimme ve husûsasına ve ale'l-husûs Girid Hıristiyanlarının her dedikleri ve her istedikleri taraf-ı devletten is'âf olunacak olur ise hükûmet-i seniyyenin burayı elden çıkarmamak için vakit vakit ihtiyâr etmiş olduğu pek azîm ve cesîm teklîfâtın mevzû' ve gâyesi kaybedilmiş olacağı cihetle Hıristiyanların harekâtı hudûd-ı ma'rûfeyi tecâvüz eder ise hıfz-ı hükûmet için tedâbir-i askeriyeye dahî mürâcaat emr-i ızdırârî olacağı..."* bahislerinin heyet-i vükelada tartışıldığını ancak padişahın asker sevk olunmaması

[196] BOA, A. MKT.MHM, 487/36.
[197] BOA, İ.MTZ.GR, 18/599, lef 2.

şartıyla tedbir düşünülmesini talep ettiğini belirtmiştir. Böylesi önemli konularda kendisinin ferdî bir tedbir düşünmesinin isabetli olmayacağını ve Sava Paşa henüz yolda iken memuriyetinin ilan edilmesi ya da yerine başkasının gönderilmesinin heyet-i vükelâca müzakereye muhtaç bir konu olduğunu ifade etmiştir[198].

Fotyadi Paşa, İstanbul'a Girit halkının en son posta ile de yeni valilinin durumu hakkında haber alamazlarsa silahsız bir gösteriye hazırlandıklarını ve bunun ancak Salı akşamına (2 Haziran1885) kadar ertelenebileceğini bildirmiş ve böyle bir durumunda nasıl hareket edeceğini sormuştur[199]. Meclis-i Vükelâ'nın 3 Haziran 1885 Çarşamba günkü toplantısında Fotyadi Paşa'ya halefi gelene kadar asayişi koruması konusunda gerekli tavsiyeler yapılmış ve pazartesi yola çıkan Sava Paşa'nın o akşam Girit'e ulaşması beklendiğinden bu konularda Fotyadi Paşa ile artık yazışılmasına gerek olmadığı kararı alınmıştır[200]. Aynı gün Girit'teki Bahr-i Sefîd kumandanlığı, Bahriye Nezâreti'ne Sava Paşa'yı taşıyan Şeref Resan Vapuru'nun adaya ulaştığını haber vermektedir[201].

2.6 Sava Paşa'nın Girit'e Ulaşmasına Tepkiler ve Valiliğe Başlaması

4 Haziran'da Girit Genel Meclisi Hıristiyan âzâsının Padişah'a hitaben gönderdiği bir telgraf, Sava Paşa'nın adaya varışının adadaki tansiyonu düşürmediğini göstermektedir. Yaklaşık bir aydır devam eden vali meselesinin adayı yeniden bir takım heyecanlara sürüklediğini ve felaket ile tehdit ettiğini belirten aza, bu halin devamının doğuracağı olayların ve sonuçların mesuliyetini kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdir. Bunun yanında *dört sene İsfakiye mutasarrıflığında bulunmuş olan Sava Paşa'nın müddet-i me'mûriyetinde kendisinin şiddet-i mizâcı ile idâre-i keyfiyesi ve zât-ı şâhânelerinin bunca istirhâmâttan sonra ihsân buyurmuş*

[198] BOA, Y.A.HUS, 182/21 (2 Haziran 1885).

[199] Bununla birlikte Mehmet Salahi, Fotyadi Paşa'nın Sava Paşa'nın adada daha önce yaptığı görevlerindeki sert uygulamalarını işaret ederek halkı gösteri düzenlemeye teşvik ettiğinden bahsetmektedir. Ancak Mehmet Salahi'nin Fotyadi Paşa'yı sürekli *hâin, mürtekib, denî* gibi sıfatlarla andığı göz önüne alınarak bu ifadeleri ihtiyatla karşılanmalıdır. Bkz. Mehmet Salahi, *a.g.e.*, s.40.

[200] BOA, MV., 3/94.

[201] Ayrıca eski valinin hemen adadan ayrılmasının teklif edildiğini ve yarına kadar bekletilmesi cevabını aldığını bildiren Girit Kumandanlığı eski valinin bir an önce adadan ayrılmasının yeni vali içinde gerekli olduğunu bildirerek bu konuda gerekli işlemlerin bir an önce yapılmasının muvafik-ı maslahat olacağını arz etmektedir. Bkz. BOA, A.}MKT.MHM, 487/37.

oldukları imtiyâzâtın imhâsı husûsunda görülmüş olan sa'yinin hâtırası değil yalnız meb'ûsânın belki umûm ahâli-i hıristiyâniyenin kendisinden külliyen emniyetlerinin insilâbını mûcib olduğunu beyan ile valiliğe atandığının adada duyulmasıyla Hıristiyan memurların görevlerini terk ettiklerini ve Hıristiyan halkta bir nefret ve hoşnutsuzluk oluştuğunu ifade etmişlerdir. Hıristiyan âzâ Fotyadi Paşa'nın azledilmesi ve değiştirilmesi konusunda sundukları sebeplerin kabul edilmesi gibi Sava Paşa'nın da azledilerek yerine padişahın ve ada halkının güvenini kazanmış bir başkasının atanmasını talep etmekte ve böylesi genel nefret oluşturmuş bir valinin ne devletin ne de adanın faydasına bir hizmeti dokunamayacağında şüphe olmadığını beyan etmektedirler[202].

Hıristiyan âzânın bu talepleri hiç hoş karşılanmamış, onlara verilen cevapta adanın mahalli ihtiyaçlarının meşru sınırının mevcut nizamnâmeler ve fermanlar olduğu belirtilerek validen başlayarak bütün memurların belirlenmiş olan görevleri dâhilinde hareket etmek durumunda oldukları, valilikte bulunacak kişinin de hangi sınıf ve mezhepten olursa olsun devletin belirlediği çerçevede hareket etmek durumunda olduğu belirtilmiştir. Ayrıca azanın Sava Paşa'yı istemeyip yerine başka bir Hıristiyan vali talep etmesine doğrudan bir cevap olmak üzere kavâid-*i külliye ve uhûd-ı mer'iyye-i Devlet-i aliyye iktizâsınca cins ve mezhep farkı hiçbir kimsenin istihkâkına ve me'mûriyette istihdâmına mâni' olmayıp saltanât-ı seniyye cezîrenin vâliliğini ehl-i islâmdan ve mezâhib-i muhtelife-i sâire erbâbından istihkâk ve kifâyetini gördüğü her bir zâta ihâlede hakk-ı mutlâkı hâiz olarak vâli-i lâhık Sava Paşa hazretlerin dahî me'mûrîn-i gayr-i Müslim içinde en ehil ve münâsibi olduğu*na karar verildiği ifade edilmiştir. Sava Paşa hakkındaki şikâyetlere de tek tek cevap verilmiş, Paşa'nın *meslek-i şiddet ve keyfîye tebâiyeti* konusunda devletin *efkâr-ı âdile-i mülkdârisi bu gibi harekâtın sudûr-ı vukûuna* meydan vermeyeceğini garanti ettiği söylenmiştir. Ayrıca Fotyadi Paşa'nın değiştirilmesi konusunda meclis âzâsının dilekçesini onun istifasının takip etmesiyle böyle bir karar alındığı, yerine tayin

[202] BOA, İ.MTZ.GR, 18/600, lef 2. (Bu dosyadaki belgelerin üzerine 18/595 numarası bulunmakta ise de 595 numaralı başka bir dosya bulunduğu için belgelerin üzerindekini değil dosyanın üzerindeki numarayı esas alıyoruz.)

edilen Sava Paşa'nın kanunen ve usulen haklı gerekçeler olmaksızın azledilmesi talebinin de meşru olmadığı ifade edilmiştir[203].

Hıristiyan âzânın talepleri II. Abdülhamid tarafından da âzânın hadlerini ve vazifelerini aşmaya devam ettikleri şeklinde tepkiyle karşılanmıştır. Padişah, âzânın önceki müracaatlarında Fotyadi Paşa'nın azledilerek yerine Hıristiyan bir vali talebinde bulunduğunu ve bunun üzerine Sava Paşa'nın valiliğe tayin edilerek görevine başladığını belirtmekte ve âzânın şimdi onun da *me'mûriyetini kabul etmemek gibi bir istid'âya daha kıyâm ve bunda ısrârları kendilerine âtıfeten ihsân buyurulmuş olan imtiyâzât-ı mahsûsayı sû-i isti'mâl demek* olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca padişah, eğer bu ısrarlarına devam ederlerse devletin Müslüman bir vali tayin ederek ada üzerindeki hukukunu ve asayişi korumak için mevcut askeri kuvvetlerine ek olarak üç fırka daha asker göndereceğinin Hıristiyan âzâya yazılmasını emretmektedir[204].

Girit'e ulaşmasının ardından Sava Paşa, adanın mevcut imtiyazlarının ihlal edileceği konusunda halk arasında bazı söylentilerin yayılması nedeniyle ilk icraat olarak devletin kanunlarına, adanın özel nizamnâmelerine asla halel getirmeyip hukukuna müdahale kabul etmeyeceğine dair bir ilannâme yayımlamak istemiştir. Onun bu talebi adada emniyet ve asayişin idamesi maksadına uygun görülerek kabul edilmiştir[205].

[203] BOA, İ.MTZ.GR, 18/600, lef 1.
[204] BOA, İ.MTZ.GR, 18/595, lef 3 (10 Haziran 1885).
[205] BOA, MV. 4/10 (21 Haziran 1885).

II. BÖLÜM

SAVA PAŞA DÖNEMİNDE GİRİT'TEKİ GELİŞMELER VE DÜZENLEMELER

1 İdarî Düzenlemeler

1.1 Genel Meclis Yazışma Heyetinin Teşkilat Nizamnâmesi

Halepa Mukâvelenâmesi'nin hemen ardından yayımlanan Tadilat Fermanı'nın 4. Maddesi ahkâmınca Girit Genel Meclisi, mevcut nizamnâmelerin noksan olan taraflarını tanzim ederek, yahut nizamnâmelerin mahalli ihtiyaçları karşılamayıp tadil edilmesi gerektiği hallerde gereken tadilat için üçte iki çoğunlukla aldığı kararları Bâbıâlî'nin tensip ve tasdikine sunma hakkına sahipti. Yine aynı maddede Bâbıâlî de bu kararları devletin hukukuna dokunmadığı ve Osmanlı Devleti kanunları ile nizamlarının esaslarına aykırı olmadığı takdirde tasdik edeceğini ifade etmişti. Bu çerçevede Girit Genel Meclisi 1885 yılındaki toplantısında bazı nizamnâmelere ekler yapmış ve bazı kararlar almıştır. Meclis, bunların bir kısmını 4 Temmuz 1885'te 11 layiha halinde Bâbıâlî'ye ulaştırmıştır. Bu layihalardan ilki vilâyet genel meclisi yazışma heyetinin teşkilat nizamnâmesidir. Bu nizamnâmenin maddeleri şöyledir:

1. Vilâyet genel meclisi yazışma heyeti; vilâyet mektupçularıyla biri Müslüman diğeri Hıristiyan olan iki başkâtip, biri Müslüman diğeri Hıristiyan ve ikisi de Türkçeye ve Rumcaya vâkıf iki mütercim ve yine biri Müslüman diğeri Hıristiyan olan iki muavin, ikisi Müslüman ve ikisi Hıristiyan olan dört mübeyyiz ve iki istenograf ile meclisin matbu zabıtnâmelerinin tashihi için iki musahhihten oluşacaktır.
2. Başkâtipler, genel meclis azasından olmak üzere meclis tarafından seçilecekler ve iki mütercim başkanlık makamı tarafından ve diğer kâtipler de başkâtiplerin teklifi üzerine yine başkanlık makamı tarafından tayin olunacaktır. Mütercim ile muavinler, mübeyyizler ve musahhihler hükûmet memurlarından olabilecektir.

3. Vilâyet genel meclisi yazışma heyetinin yukarıda geçen iki maddenin hükümlerine uygun olarak teşkil edilmesi meclisin toplanmasından itibaren nihayet üç gün içinde icra kılınacaktır.
4. Vilâyet genel meclisi yazışma heyetine dair işlerin sorumluluğu başkâtiplere ait olacaktır.
5. Başkâtiplik hizmeti fahri olduğu için başkâtiplere ayrıca bir ücret verilemeyeceği gibi mektupçular da fahri olarak görev yapacaklardır. İki mütercimin her birine iki bin, muavinlere biner, mübeyyizlere beşer yüz ve musahhihlere altışar yüz kuruş ücret verilecektir. Adı geçen memurlar hükûmet memurlarından olursa onlara bu ücretlerin yarısı verilecektir. İstenograflardan her birisinin ücreti iki bin kuruştan dört bin kuruşa kadar olmak üzere makam-ı vilâyetten tayin ve tahsis kılınacaktır.

Bunların dışında meclisin toplantı günlerinin uzaması halinde bahsedilen ücretlerin de o nispette arttırılması ve bu nizamnâmenin meclisin gelecek seneki toplantısından itibaren yürürlükte olması kararlaştırılmıştır[206].

Layihaların Şûrâ-yı Devlet'te ve Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşülmesi esnasında vilâyet genel meclisi yazışma heyetinin teşkilatına dair olan bu layiha valiliğin de konuyu uygun görmesiyle tasdik edilmiştir[207]. Bunun yanında 21 Temmuz 1885'te padişahın da onayıyla bu nizamnâme yürürlüğe girmiştir[208].

1.2 Genel Meclis Azası İçin Yevmiye Talebi

4 Temmuz 1885'te sunulan layihalardan dokuzuncusu vilâyet genel meclisi azasının yevmiye ve harcırahları hakkındaki nizamnâmeyi içermektedir. Üç maddelik bu nizamnâmenin hükümleri şöyledir:

1. Vilâyet genel meclisi azasının her birine meclisin her seneki toplantısı için yevmiye ve harcırah olmak üzere 30 lira tahsis olunur.

[206] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 1.
[207] Kararın altında mührü olan üyeler şöyledir: Muhammed Ferid bin Mustafa, İsmail Galip bin Edhem, Kostantin Efendi(Bulunmadı), Ebro, Noryan, Muhammed Halid bin Ahmet Esad el-Üryanî, Ahmet Refik, Mahmud Celaleddin bin Aziz. Bkz. BOA, İ.MTZ.,GR, 18/601, lef 13 (11 Temmuz 1885).
[208] BOA, İ.MTZ.,GR, 18/601, lef 14.

2. Bu nizamnâmenin hükmü 1301 senesi Nisan ayının yirmi beşinci gününden (7 Mayıs 1885'ten) itibaren yürürlükte olacaktır.
3. Meclisin toplantı süresi uzatıldığında yevmiye ve harcırah miktarı 30 lira esas üzerine uzatılan gün oranında artırılacaktır[209].

Bu layihaya Şûrâ-yı Devlet'te verilen cevapta bahsedilen meblağın o sene mebuslar tarafından tamamen alındığının vilâyetten beyan olunduğu ancak Girit Vilâyeti Genel Meclisi Nizamnâmesi'nin on dördüncü maddesinde meclis için sancaklardan seçilip gelecek vekillere Girit emvâlinden 1000 kuruş harcırah ve merkez vilâyette toplanacakları gün olan Kânûn-ı Sâni'nin on beşinden itibaren meclisin kapatılacağı güne kadar günlük 15 kuruş masraf bedeli verileceğinin yazıldığı belirtilerek bir taraftan bütçe açığının kapatılması için istikraz akdine başvurulmaya çalışılırken diğer taraftan böyle ek masraflar çıkarılmasının uygun görülemeyeceği ifade edilmiş ve bu layiha reddedilmiştir[210].

Genel meclisin 1886 yılı toplantısında konu tekrar gündeme gelmiş ve bu konuda hazırlanan yeni layihada yukarıdaki üç madde zikredilerek buna meclisin bu seneki kararnâme layihası başlığı altında şu iki madde eklenmiştir:

1. Geçen sene toplanan vilâyet genel meclisi azasından her birine harcırah olmak üzere sarf olunmuş olan otuz yedi Osmanlı lirasının sarfiyatı genel meclisçe tasdik olunur.
2. Genel meclis azasından her birine harcırah olmak üzere geçen seneki gibi otuz Osmanlı lirası meclisçe tahsis olunur[211].

Genel meclisin bu layihası Şûrâ-yı Devlet'in 16 Ağustos 1886 tarihli toplantısında ele alınmıştır. Şûrâ'nın bu seneki kararında harcırah ve masrafların âzâ tarafından her sene çeşitli sebepler gösterilerek otuz yedi liraya kadar yükseltildiği bununla beraber masrafların belirtilen miktarı geçmemesi gerektiği için genel meclisin kararında belirtildiği üzere âzâya ödenecek paranın otuz Osmanlı lirası ile

[209] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 9.
[210] Kararın altında mührü olan üyeler şöyledir: Muhammed Ferid bin Mustafa, İsmail Galip bin Edhem, Kostantin Efendi(Bulunmadı), Ebro, Noryan, Muhammed Halid bin Ahmet Esad el-Üryanî, Ahmet Refik, Mahmud Celaleddin bin Aziz. Bkz. BOA, İ.MTZ.,GR, 18/601, lef 13 (11 Temmuz 1885).
[211] BOA, İ.MTZ.GR, 18/617, lef 1 (25 Temmuz 1886).

tahdidinin uygun görüldüğü belirtilmiş ancak toplantı süresinin uzaması halinde fazla günler için ayrıca bir şey verilmesinin icap etmeyeceğinin ilave edilmesi ihtar edilmiştir. Ayrıca genel meclisin toplantı süresinin uzaması gerekirse bunun nizam gereği Bâbıâlî'nin tasvibine ve padişahın iradesine bağlı olduğu hatırlatılarak böyle bir karar alındığında genel meclis âzâsına toplantının uzadığı süre için ücret verilip verilmemesi konusunun devletin takdirinde olmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir. Bu şekilde bu fıkranın kararnâmeden çıkarılmasıyla layihanın bu şekilde tasdik olunması kararı alınmıştır[212]. Layiha bu şekliyle Meclis-i Vükelâ'nın 22 Ağustos 1886 tarihli toplantısında kabul edilmiş[213] ve aynı gün padişaha sunularak ertesi gün padişahın layihayı tasdik eden iradesi çıkmıştır[214].

Anlaşılacağı üzere genel meclisin 1885 yılı toplantısında aldığı karar Bâbıâlî'nin tasdikine sunulmadan meclis azasına ödeme yapılarak konu oldu bittiye getirilmiş ve Bâbıâlî'nin layihayı kabul etmemesi fiilen bir anlam ifade etmemiştir. Layihanın bir sonraki yılın toplantısında aynen tekrarlanması Bâbıâlî'den tasdik edilmediği için kanuni geçerliliğe sahip olmaması dolayısıyla olsa gerektir. Genel meclisin 1886 yılı kararı konusunda Bâbıâlî ancak toplantı süresinin uzaması durumundaki ödemelere itiraz edebilmiştir.

1.3 İdare Meclisi Üyelerine Dair Düzenlemeler

Girit Genel Meclisi'nin 17 Temmuz 1885'te Şûrâ-yı Devlete havale ettiği diğer bir grup layihada aldığı kararlardan biri Vilâyet İdare Meclisi üyelerinin ve mülazımlarının memuriyet sürelerinin geçen yılki genel mecliste tasvip edilen ve Bâbıâli'nin de tasdik ettiği kararname ahkâmına uygun olarak iki sene olması kararıdır[215]. Bu karar Şûrâ-yı Devlet'te de uygun görülerek tasdik edilmiştir[216].

Genel Meclisin 29 Eylül 1886 tarihiyle Şûrâ-yı Devlet'e gönderdiği layihalarında birisi idare meclisi üyelerinin herhangi bir işle uğraşmamalarına dairdir. Bu layihanın maddeleri şöyledir:

[212] BOA, İ.MTZ.GR, 18/617, lef 2.
[213] Aynı belge.
[214] BOA, İ.MTZ.GR, 18/617, lef 3.
[215] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 1.
[216] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 5 (21/22 Temmuz 1885).

1. Vilâyet merkezi ve livalar idare meclisleri azasının avukatlık ya da dava vekilliği yahut başka her türlü *kâr-u san'atla* uğraşmaları yasak olup avukat ya da dava vekili sıfatıyla adliye dairelerine müracaatları halinde kabul olunmayacaklardır.
2. İş bu kararname nizamların bu gibi durumlara dair olan cezai ahkâmına asla halel getirmeyip bu ahkâm önceki gibi yürürlükte olacaktır[217].

Layihanın Şûrâ-yı Devlet'teki görüşmelerinde idare meclisleri azasının çoğunlukla dava vekâletiyle uğraştıkları, kendilerini vilâyet erkânının üzerinde görmeleri nedeniyle mahkemelerde uygulayacakları nüfuzlarından istifade etmek için herkesin işlerini bu kişilere havale ettikleri ifade edilmiş ve bundan dolayı memuriyet vazifelerini ifa etmemelerinin yanında mahkeme heyetleri üzerinde tahakküm eder biçimde hareket ettikleri için dava vekâletinden men edilmelerinin uygun olduğu belirtilmiştir. Bu karar aynı şekilde Meclis-i Vükelâ'da da uygun bulunarak tasdik edilmiştir[218]. Meclisin bu kararı 13 Ekim 1886'da padişaha sunularak ertesi gün padişahın onayını da almıştır[219].

1.4 Evkâf İdârelerinin Alacağı Vergilerin Belirlenmesi

Girit Genel Meclisi'nin 17 Temmuz 1885'te Şûrâ-yı Devlete havale ettiği layihalarda aldığı kararlardan bir diğeri ile evkaf idarelerinin alacağı vergiler şöyle belirlenmiştir: Vakıf emlakinin boşaltılması ve devri için %1,5; miras olarak devralındığında % 1, bey' bi'l-vefa muamelesi kaydı için %1, bey' bi'l-vefa feshi muamelesi için yüzde %20 para alınması; kiraların miktarı cüzi olsa bile ödenmesine karşılık verilecek ilm-ü haberlere yirmişer paralık pul yapıştırılması ve birkaç senelik kira ödeneceği zaman evkaf idarelerince her senenin kirası için başka evrak talep olunmayarak kiranın yekûnu bin kuruşu aşmadığında makbuz senedine yalnız yirmi paralık bir pul yapıştırılması ve bin kuruşu aşıyorsa makbuz senedine kıymeti oranında pul yapıştırılmasına karar verilmiştir[220].

[217] BOA, İ.MTZ.GR, 18/619, lef 3.
[218] BOA, İ.MTZ.GR, 18/619, lef 2.
[219] BOA, İ.MTZ.GR, 18/619, lef 7.
[220] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 2.

Şûrâ-yı Devlet'te Girit Genel Meclisi'nin evkaf idarelerinin alacağı vergilerle ilgili yukarıdaki kararı görüşülürken bu teklifin yürürlükteki nizamnâmeleri tadilen daha önce de genel meclis tarafından kararlaştırılarak doğrudan yürürlüğü konduğunun Evkâf-ı Hümâyun Nezareti'nden bildirildiği ifade edilmiştir. *Bu gibi mukarrerâtın kable'l-istîzân mevki'-i icrâya vaz'ı muvâfık-ı nizâm olamayacağından keyfiyetin istîzânı lüzûmu vilâyete* bildirilmekle beraber bu seferki teklifin, genel meclisin Müslüman ve Hıristiyan azasının ittifakıyla yapılması ve miktarının cüzi olması nedeniyle Girit'e mahsus olarak tasdik edilmesi uygun görülmüştür[221]. 2 Ağustos'ta Şûrâ-yı Devlet'in bu kararı Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın da tasdikinden geçerek padişaha sunulmuş ve ertesi gün padişahın onayı da alınmıştır[222].

1.5 Zabtiye Askerleri Nizamnâmesinde Yapılan Değişiklik

Girit Genel Meclisi'nin 17 Temmuz 1885'te Şûrâ-yı Devlete havale ettiği layihalarda aldığı kararlardan bir başkası ile Girit Vilâyeti Zabtiye Askerleri Nizamnâmesi'ne bir ek yapılmıştır. Yapılan bu ekle yirmi ikinci madde tefsir edilmiş ve 1878 senesinden sonra cinayet veya hırsızlık gibi suçlardan mahkûm olanlar ile bir kabahat dolayısıyla bir senden fazla mahkûm olmuş bulunanlar bu madde hükmünce zaptiyede zabitlik veya neferlik etmekten mahrum oldukları kararı alınmıştır. Sava Paşa bu kararın arkasına yazdığı mütalaa ile bu maddede '1878 senesinden sonra' gibi bir ifadenin yer almasının bu tarihten önce suç işlemiş olanları istisna etmek demek olacağını ve bu tür kişilerin zaptiyeye kabulünün uygun olmayacağını belirtmiş ve bu kararın reddedilmesini gerektiğini ifade etmiştir[223]. Konu Şûrâ-yı Devlet'e intikal ettiğinde Sava Paşa'nın itirazı yerinde bulunarak cinayet ile itham edilenlerin ve bu tür suçlardan hüküm giyenlerin zaptiyede istihdam edilmesinin kesinlikle kabul edilemeyeceği belirtilerek bu maddenin reddolunması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Girit Genel Meclisi'nin nizamnâmeleri tefsir etme yetkisinin olmadığı ve bu yetkinin Şûrâ-yı Devlete ait olduğu da vilâyete ihtar edilmiştir[224].

[221] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 5 (21 Temmuz 1885).
[222] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 7.
[223] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 3.
[224] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 4.

1.6 Vali Müşaviri, Kandiye ve Resmo Mutasarrıfları Tayini

13 Ekim 1885'te Sadâret'ten Girit valisi Sava Paşa'ya çekilen bir telgrafla münhal olan vilâyet müşavirliği için Ergiri mutasarrıfı Haşim ve Kandiye mutasarrıfı Abdülvehhab Paşalardan birinin tayinin uygun görüldüğü bildirilmiş ve kendisinin bu konudaki görüşü sorulmuştur. Sava Paşa ise 18 Ekim'de yazdığı cevabında; Haşim Paşa'nın daha önce Vilâyet Temyîz Dîvânı başkanlığında, bundan sonra ise Midilli ve Sakız mutasarrıflıklarında bulunduğunu belirterek müşavirlik memuriyetine ehliyeti konusunda bir tereddüt olmamakla beraber Vilâyet Temyîz Dîvânı başkanlığı gibi bir görevde bulunmasıyla *bu gibi hizmetlerde bulunan zevât şunu bunu gücendirmek tabiî bulunduğuna mebni* adada pek sevilmediğini ve bu nedenle onun tayinin iyi bir etki bırakmayacağını ifade etmiştir. Abdülvehhab Paşa konusunda ise, onun Haşim Paşa kadar ilim ve kitabette kabiliyeti olmamakla beraber *rükûb ve nüzûle muktedir ve müstakîmü'l-etvâr ve dirâyetli ve Rûmî lisânını okuryazar* olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Abdülvehhab Paşa'nın müşavirliğe tayini halinde, bu memuriyet için muteber görülen Resmo mutasarrıfı Esad Bey'in istifa edeceğinin açık olduğunu ancak onun adada uzun sürelerden beri çeşitli memuriyetlerde bulunmuş olmasıyla *ahvâl-i mahalliyeye vâkıf ve hüsn-i hizmeti* malum olan bir memur olması nedeniyle şu sıralar elden çıkarılmasının katiyen *muvâfık-ı maslahat* olmadığını beyan ederek Esad Bey'in ayrılmasına meydan vermemek için mevcut maaşı olan 3000 kuruşa, Aydın Vilâyeti emvâlinden yahut Girit'in hazineye bırakılan gelir fazlasının yarısından karşılanmak üzere 2000 kuruş zam ile daha büyük bir yer olan Kandiye Sancağı mutasarrıflığına atanmasının uygun olacağını belirtmiştir. Sava Paşa, Esad Bey'in tayiniyle münhal kalacak olan Resmo Sancağı'nın da mevkinin haiz olduğu ehemmiyet nedeniyle münhal kalması uygun olmayacağından buraya da *ahvâl-i mahalliye ile eşhâsı ve mevâkii bilir bir zâtın ta'yîni lâzımeden* olduğunu ifade ile İsfakiye Sancağı mutasarrıf eski muavini Ağazade Behçet Bey'in aranan vasıfları taşıması dolayısıyla sahip olduğu mütemâyiz[225] rütbesinin mîr-i mîrânlığa yükseltilerek buraya atanmasının uygun olacağı görüşlerini ifade etmiştir. Bununla beraber Sava Paşa bu kişilerin memuriyete

[225] Mütemâyiz: Mülkiyyede âlâ sânisi ile sâniye arasında bir rütbe. 1845'te konulmuş olup buna Sânîye sınıfı mütemâyizi de denirdi. Bkz. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü,* Gökkubbe Yay, İstanbul 2010, s. 487.

tayin olmaları halinde durumun hemen ilan edilmesinin çeşitli mahzurları olduğunu, eğer iradeleri çıkarsa bunun kendisine gizli olarak bildirilmesinin uygun olacağını ifade etmektedir[226].

Sava Paşa'nın teklifleri Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşülmüş ve tayinler uygun bulunmuştur. Sadece Esad Bey'e ek olarak verilecek 2000 kuruşun belirtilen şekilde karşılanmasının *emsâline sirâyet mahzûrunu* taşıdığı belirtilerek böyle bir duruma meydan vermemek için bu paranın Kandiye mutasarrıflığında bulunduğu süreye mahsus olmak üzere ve kendisinin *emlâk-i mazbûta mukâbili hazîne-i celîle-i mâliyeden muhassas bulunan bin kuruş maâş-ı zâtisine* ek olarak ve geçici surette verilmesinin uygun olacağı görüşü belirtilmiştir[227]. Konu bu son haliyle aynı gün padişaha sunulmuş ve ertesi gün gerekli irade çıkmıştır[228].

1.7 İngiliz Donanması Komutanı'nın Girit'i Ziyareti

Sava Paşa 2 Mart 1886'da Sadârete gönderdiği bir telgrafında İngiliz donanması Amirali Lord John Hay'in İngiliz Bahriye Nezaretine atanması üzerine donanma kumandanlığına kraliçezâde Dük Dodimburg'un getirildiğini ve Dük'ün yarına kadar Girit'e geleceğinin haber alındığını bildirmiştir. Sava Paşa, Dük'ün daha önceleri de Girit'e geldiğini ancak o zamanlar Amiral'in maiyetinde bulunduğu için ilk ziyareti kendisinin valiye yaptığını ve Dük'e fevkalade bir ihtiramda bulunulmağını belirttikten sonra bu defaki gelişinde kumandan sıfatı taşıması nedeniyle protokolün nasıl olacağını sormakta, Amiral John Hay'in yaptığı şekilde ilk ziyareti Dük'ün mü yapması gerekeceğinin ve ona muayyen ihtiramın dışında başka merasimler yapmak gerekip gerekmeyeceğinin acilen bildirilmesini talep etmektedir[229]. Sadrazam Mehmed Kamil Paşa, durumu padişaha arz ederken Dük'ün kumandanlık sıfatıyla önce valiyi ziyaret etmesinin daha sonra da valinin iade-i

[226] BOA, İ.MTZ.GR, 18/606, lef 1 (18 Ekim 1885).
[227] BOA, İ.MTZ.GR, 18/606, lef 2 (2/3 Kasım 1885).
[228] BOA, İ.MTZ.GR, 18/606, lef 3. 1304 (1886/1887) yılı Devlet Salnamesine bakıldığında Sava Paşa'nın tayin için teklif ettiği isimler ve onlara uygun gördüğü rütbelerin aynen kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Burada Abdülvehhab Paşa, Rumeli beylerbeyliği rütbesi ile Girit vilayet müşaviri; Esad Bey ûlâ rütbesi ile Kandiye mutasarrıfı; Behçet Paşa, mîri-i mîrânlık rütbesi ile Resmo mutasarrıfı olarak yer almaktadır. Ayrıca bu dönemde bir sonraki bölümde bahisleri geleceği üzere Laşid Sancağı'nda, Konstantino Varuha Efendi; İsfakiye sancağında ise Akislos Efendi mutasarrıf olarak görev yapmaktadır. Bkz. *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, Kırk İkinci Def'a, (1304 Sene-i Hicriyesine Mahsûs), Mahmûd Bey Matbaası, Dersaâdet 1304, s.401.
[229] BOA, İ.MTZ.GR, 18/610, lef 1.

ziyarette bulunmasının gerektiğini ancak kendisinin İngiltere kraliçezâdesi olması nedeniyle önce valinin onu ziyarete gitmesinin emsali prenslere uygulanan protokole uygun olacağını belirtmiştir. 3 Mart 1886 tarihli iradesiyle padişah da Kamil Paşa'nın görüşünü uygun bularak önce Sava Paşa'nın ziyarete gitmesini ve gereken ihtirama riayet edilmesini istemiştir[230].

Sava Paşa, 25 Mart 1886'da gönderdiği bir başka telgrafında Dük'ün kendisini ziyaret etmesi için gönderdiği Prens George'a iade-i ziyarette bulunduğundan bahisle kendisinin Dük'ün gemisinde kabul edildiğini, Dük'ün ve İngiliz konsolosunun da ziyareti esnasında hazır bulunduklarını bildirmektedir. Bu görüşmenin içeriği hakkında Sava Paşa, Dük'ün kendisine Girit'e doğru hareket etmek üzere Çirifo Adası'nda bulunan Yunan gemileri konusunda İngiliz konsolosunun aldığı malumatın bu konudaki kendi bilgilerine mutabık olup olmadığı sorusunu yönelttiğini ifade etmektedir. Kendisinin böyle bir soruyla karşılaşacağını daha önce konsolostan haber aldığını belirten Sava Paşa, konsolosun verdiği bilgilerin bu konuda kendisinin aldığı raporlara mutabık olduğunu ancak mühimmat ve silah ile dolu olan bu gemilerin bir değil iki tane olduğu bilgisinin raporlarda yazılı olduğu şeklinde bir cevap verdiğini bildirmektedir. Daha sonra Dük'ün, son günlerde Yunanistan'ın Girit'e eşkıya, silah ve mühimmat sevk etmek niyetinde olduğunu hükûmetine bildirip talimat istediğinde bu tür durumların engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınması konusunun kendi tercihine bırakıldığını ve bunun üzerine Çirifo'ya bir zırhlı gönderdiğini, içine Rumca bilen emin bir adam koyduğunu, Çirifo'da durumu tahkik ederek böyle bir gemi bulunursa oradan hareket ettiğinde arkasına düşerek Yunan sularından çıktıktan sonra tevkif ve muayene ile içinde silah vs. bulunursa bağlanıp adaya getirilmesi emrini verdiğini söylemesi üzerine Sava Paşa, bunun gayet uygun ve faydalı bir tedbir olduğunu ancak gemilerin bir tane değil iki tane olduğunu söylediğini bildirmektedir. Bununla beraber birisinin yakalanmasının büyük bir muvaffakiyet olacağını, Yunanistan'ın sulh ve umumun selameti aleyhine yaptığı hazırlıkların bütün Avrupa'yı rahatsız etmesi bir tarafa idaresi kendisine tevdi edilen Girit'in asayişinin ihlaline de çalıştığını ifade ettiğini bildiren Sava Paşa, şimdiye kadar kırsal bölgeler ahalisinin Yunanistan'ın iğfal ve

[230] BOA, İ.MTZ.GR, 18/610, lef 2.

teşviklerine muvafakat etmeyip bunu reddettiği gibi bu defa da bu yoldan ayrılamayacağının umulduğu söylediğini ifade etmektedir. Bunların dışında Yunanistan'ın bulunduğu halin adanın idaresinin son derece güçleşmesine neden olduğunu, Yunanistan'a bir an önce silah bıraktırılması çaresine bakılması gerektiğini de belirttiğini söyleyen Sava Paşa, Yunanistan hakkında böyle bir tedbir alınmasının düşünüldüğü zannında olup bunun yakında kuvveden fiile çıkacağı umudunda bulunduğunu da sözlerine eklediğini bildirmektedir[231].

1.8 Genel Meclisin 1886 Yılı Toplantısının Ertelenmesi

Girit Genel Meclisi'nin 1886 yılı toplantı zamanı yaklaştığında Sava Paşa, o sıralar devam eden Yunan meselesinden dolayı Girit'in gayr-i Müslim ahalisinin bir heyecan içince olduğunu ve meclisin böyle bir zamanda toplanmasının uygun olmadığını belirterek toplantının geçici bir süre ertelenmesini talep etmiştir. Valinin bu talebi uygun bulunarak toplantı ertelenmiş ancak vilâyetin daha sonraki telgraflarıyla bu erteleme için bir süre tayin edilmesi istenmiş ve bunun Tadilat Fermânı hükümlerinin bir gereği olarak padişah iradesiyle ilan edilmesi konusunda vilâyete izin verilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da toplantının iki ay süreyle ertelenmesinin ve bunu duyuracak ilannâmenin neşri için vilâyete izin verilmesinin uygun olduğunu belirten bir karar alınmıştır[232]. Konu aynı gün padişaha sunulmuş ve ertesi gün izin için gereken irade çıkmıştır[233]. Ancak padişah bu iki ayın bitiminde meclis toplantısının duruma göre bir süre daha ertelenmesi ihtimalinin bulunduğunu belirterek süre dolduğunda konunun tekrar kendisine arz edilmesini de talep etmiştir[234].

2 Mâlî Düzenlemeler

2.1 Vakıfların İdaresi İçin Ek Tahsisat Çıkarılması

22 Haziran 1885'te Girit Genel Meclisi Müslüman azasının adadaki cami, mescit ve hayratın idaresi için gelir yetersizliğinden şikâyetle ek gelir tahsisi

[231] BOA, Y.PRK.UM., 8/58, lef 2.
[232] BOA, İ.MTZ.GR, 18/613, lef 1 (8 Mayıs 1886).
[233] BOA, İ.MTZ.GR, 18/613, lef 2.
[234] BOA, İ.MTZ.GR, 18/613, lef 1.

talebinde bulundukları görülmektedir. Adadaki hayratın icâre-i vâhideli[235] olan gayr-i menkullerinin 1272 (1856/1857)'de satılarak elde edilen gelirin evkâf-ı hümâyun hazinesine gönderildiği ve vakfedilmiş köylerin aşar gelirinin de maliye hazinesine aktarıldığını belirten âzâ bu şekilde gelirsiz kalmış olan camilerin, mescitlerin ve diğer hayratın mahalli mal sandığından idare olunduğunu ve 1295(1879/1880)'de çıkan fermanla vilâyet gelirlerinin idare-i mahalliyeye karşılık olarak bırakılmasıyla bahsedilen hayratın idaresinin de, vakfedilmiş köylerin aşar gelirleri vilâyet bütçesinden ayrılarak Müslüman cemaatin yönetiminde olan evkaf sandıklarına havale edildiğini ve dört sene de bu şekilde idare olunduğunu ifade etmektedirler. Daha sonra Hıristiyan ahalinin ısrarlarıyla eski valinin idaresi döneminde bu gelirlerin vilâyet bütçesine aktarılmış ve hayratın idaresine karşılık olmak üzere bu gelirlerden yıllık 1.500 lira ayrılıp verilmiş ve bu miktar hayratın masrafına yeterli gelmezse vakfiyelerin hukukunun korunması için devletin yardım edeceğinin 4 Haziran 1884 tarihli irade ile vaat edilmiş olduğunu bildiren âzâ, bu 1.500 liranın son derece tasarruflu kullanıldığı halde hayratın vakfiye ile belirlenmiş masraflarını idareye ancak yeterli geldiğini ve gerekli olan tamirat masrafları ile gayr-i menkulleri satılmış olan hayratın idaresinin karşılıksız kalarak bir kısmının atıl hale geldiğini, diğer kısmının da harap olmaya yüz tuttuğunu belirtmiştir. Bunların atıl hale gelmekten ve harap olmaktan korunması için yıllık 200.000 kuruş gerektiğinin yapılan tetkiklerle anlaşılmış olduğunu bildiren aza padişahın daha önceki vadine istinaden bu paranın istirham edilmesine ittifakla karar verdiklerini ifade etmektedirler[236]. Sava Paşa Müslüman azanın bu talebini Sadârete iletirken daha önce tahsis edilmiş olan 1.500 liranın gerçek ihtiyaçlara nispetle *ekall-i kalîl* olduğunun hem sunulan mazbatadaki istirhamdan hem de bunların dışında yaptığı tetkikatlardan anlaşıldığını söyleyerek bahsi geçen ya da uygun görülen miktarın *sadaka-i ser-yemîn-i efser-i hazret-i padişahî olmak üzere* bu defalık Girit gümrük gelirlerinin hazineye ait diğer yarısından karşılanması konusundan izin talep etmektedir[237]. Konunun Meclis-i Vükelâ'daki görüşmelerinde bahsi geçen 1.500 lira

[235] İcâre-i vâhide: Vakıf olan musakkafâtın ve müstegallâtın ay ve sene gibi kısa müddetle îcârı. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s. 406.
[236] BOA, İ.MTZ.GR, 18/603, lef 1.
[237] BOA, İ.MTZ.GR, 18/603, lef 2 (13 Temmuz 1885).

yetmediği takdirde devletin yardım ederek vakfiyelerin hukukunu muhafaza konusunda bir vaadi olduğu için bunun yerine getirilmesi zaruri sayılmış ancak Tadilat Fermanı'nın 13. Maddesi -adanın bütçesi yeterli gelmediğinde sosyal işlerde kullanılmak üzere gümrük gelirinin yarısının adaya terk edilmesi- hatırlanarak böyle bir durumun yani vakıfların ihtiyaçları için bu maddenin uygulamaya konulmasının *cezîrece ihtiyâc görünen daha sâir bu gibi masârifât için dahî gümrük vâridâtına mürâcaat mahzûriyetini da'vetle sû-i misâl olacağına nazaran* istenilen 200.000 kuruşun bir kereye mahsus olmak üzere hazineden karşılanmasının daha uygun olacağı kararına varılmıştır[238]. II. Abdülhamid, meclisin bu kararını uygun bularak aynı gün içerisinde onaylamıştır[239].

2.2 Zarar Eden Mültezimlerle İlgili Düzenlemeler

Girit Genel Meclisi'nin 4 Temmuz 1885 tarihli layihalarının çoğu zarar eden mültezimlerle ilgilidir. Bu layihalardan beşincisi, 1299 (1883/1884) senesi zeytinyağı mültezimleri hakkında vilâyet idare meclisinin alacağı tedbirin 1297 (1881/1882) senesi mültezimlerinden zarar edenler için de geçerli olması hakkındadır. Genel meclis, 1297 senesi mültezimlerinin zarar ve ziyanlarının tetkik edilerek 1299 senesi mültezimleri için nasıl bir karar verilirse bunun diğerleri için de geçerli olması konusunun vilâyet idare meclisine havale edilmesi uygun görmüştür[240]. Altıncı layiha; zarar ettiklerini iddia eden 1299 senesi mültezimlerinin dilekçelerinin vilâyet idare meclisinde tekrar incelenmesine dairdir. Bu mültezimlerle ilgili vilâyet idare meclisinin verdiği 21 Ağustos 1884 tarihli kararın vilâyet genel meclisinin geçen seneki toplantısının otuz üçüncü oturumunda bunlar hakkında alınan karara uygun olmadığı görüldüğünden genel meclis, Bâbıâlî'nin tasdikinden sonra konunun vilâyet idare meclisinde daha önceki karara uygun olarak tekrar görüşülmesi ve icabının kararlaştırılması için vilâyet idare meclisine havalesini uygun görmüştür[241].

---

[238] Kararı alan vekillerin isimleri şöyledir: Abdüllatif Subhi ibn Sami, Eseyyid Ahmed Münir, Ali Sâib bin İbrahim, Hasan Fehmi, Mehmet Akif ibn Veliyüddin, Esseyyid Muhammed Asım, Hasan Hüsnü bin Hüseyin, Gazi Osman Nuri bin Muhammed, İbrahim Edhem, Esad Ahmed bin Muhammed Said el-Üryani, Muhammed Said bin Ali Namık, Esseyyid Mustafa Vehbi, Raif, Esseyyid Mustafa Mansurizade, Muhammed Kamil bin Salih. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/603, lef 3 (21 Temmuz 1885).

[239] BOA, İ.MTZ.GR, 18/603, lef 4.

[240] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 5.

[241] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 6.

Yedinci layiha; 1300 (1884/1885) senesi zeytinyağı mültezimlerinden zarar edenlerin ortaya çıkacak hasarının yarısının kendilerine bahş olunması hakkındaki kararnâmedir. Bu kararnâmenin maddeleri şöyledir:

1. 1300 senesi zeytinyağı mültezimleri iltizam bedelinin üçüncü taksitini nizamın tayin ettiği şekilde ödeyeceklerdir.
2. Bu mültezimlerin iddia ettikleri zarar miktarının tetkik ve tahkiki nizamiye mahkemeleri huzurunda icra kılınacak ve zarar eden mültezimlere zararlarının yarısı bahş olunacaktır. Bahş olunacak miktar dördüncü taksitin bâliğ olduğu miktarı yani bütün bedelin dörtte birini geçmeyecektir.
3. Nizamiye mahkemeleri huzurunda cereyan edecek yargılama ihbarnâme aleyhine vuku bulacak itiraz üzerine acil surette verilecek arz-ı hal üzerine yargı kaidesine uygun olarak icra kılınacaktır. Gerçek zararın tetkik ve tahkiki zımnında şahitler dahi müstesna olmayarak bütün tahakkuk vasıtalarının ikamesi caiz olacak ve bu babta tahakkuk vasıtalarının bulunduğu kazalarda sulh meclisleri reisleri mümeyyiz tayin olunabileceklerdir. Bu davalar harç rüsumundan muaf olacaktır. Bu davalar için bidayet mahkemeleri savcıları ile mahalli muhasebecileri devlete vekâlet edeceklerdir.
4. Devlete borçlu olan mültezimlere verilecek ihbarnâmeler dördüncü taksitin ödenmesi için muayyen olan müddetin sona ermesinden sonra tebliğ olunacaktır. Dördüncü taksitin geri kalan miktarının ödenmesi için mültezimlere davanın bitiminden sonra üç aylık mühlet verilecektir. Şimdiye kadar devlet tarafından dördüncü taksit üzerine verilen ihbarnâmeler ile bunlar hakkında vuku bulan itirazlar ve açılan davalar iptal olunacaktır.
5. 1300 senesi zeytinyağı aşarı bedelinin dördüncü taksitinin ödenmesi konusunda devlet tarafından verilecek ihbarnâme aleyhine vuku bulacak itirazlar temyiz işlemlerinin icrasına kadar borç senedinin dördüncü taksiti için gereken hükmün icrasını tehir edecektir.

6. Bu kararnâmede bahsi geçen tedbirler yalnız 1300 senesi zeytinyağı aşarı mültezimlerinden iltizam bedelinin dördüncü taksitini henüz ödememiş olanlar için geçerli olacaktır[242].

Sekizinci layiha; 1300 senesi zeytinyağı mültezimlerinden zarar edenler için vilâyet genel meclisinin aldığı tedbirlerin ileride örnek gösterilemeyeceğine dairdir. Genel meclis, aldığı bu kararın yaşadıkları *âfât-ı semâviyeden dolayı* ve *merhameten* sadece bahsi geçen yıl ve bahsi geçen kişiler için olduğunu, bunun ileride emsal tutulması niyetinde olmadıklarını ifade etmekte ve bu şartla kararın tasdikini Bâbıâlî'den istirham etmektedir[243].

Ayrıca 1300 senesi mültezimlerinin düştüğü bu durum mali idare için daha kapsamlı tedbirler alınması gerektiğini hatırlatmış ve on birinci layihada devlet gelirlerinin tahsili konusunda yürürlükte olan usulün birçok eksiği olduğu ifade edilerek haklarında olağan üstü tedbirler almanın gerektiği 1300 senesi mültezimlerinin düştüğü durumun tekrarlanmaması için vilâyet idare meclisinin derin tetkikler yapması ve devlet gelirlerinin toplanması için daha uygun bir usul araştırarak bu konuda hazırlayacağı nizamnâmeyi genel meclisin gelecek toplantısında meclis heyetine sunması istenmiştir[244].

Genel meclisin bu layihaları Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmüş; zarar ettiklerini iddia eden 1299 mali senesi mültezimlerinin durumunun vilâyet idare meclisinde tekrar tetkik edilmesi ve bunlar hakkında alınacak tedbirin 1297 senesi mültezimlerinden zarar edenlere de uygulanması konularındaki layihalara bunların gerekleri vilâyetten daha sonra bildirileceği için, vilâyet idare meclisinin devlet gelirlerinin toplanması için daha uygun bir usul araştırarak bu konuda bir nizamnâme hazırlaması konusundaki layihaya bulunan yolun daha sonra Bâbıâlî'ye arz edilecek olması nedeniyle o an için bir cevap verilmesine gerek görülmemiştir. 1300 mali yılı zeytinyağı mültezimlerinden zarar edenlerin zimmetlerinin yarısının affı konusundaki layihaya verilen cevapta ise bu konunun her ihtilalde ileriye sürülen bir mahalli mesele haline geldiğinin vilâyetten özellikle belirtildiği hatırlanmış ve

[242] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 7.
[243] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 8.
[244] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 11.

mültezimlerin borçlarını hangi şartlarda nasıl ödeyecekleri sıralanmıştır. Savaş, yağma, büyük bir ihtilal ya da isyanın ortaya çıkmasıyla yerel idarenin sekteye uğraması; bir bölgenin mahsullerinin bütünüyle yok olmasıyla gelirin telef olmasına neden olacak olağanüstü bir durumun ortaya çıkması; ihale yapıldıktan sonra bazı gelirlerin irade-i seniyye ile bütünüyle kaldırılması; ihale esnasındaki tarifenin değiştirilmesiyle vergi gelirlerinin azalması şeklinde dört ana sebep sayılarak bu durumlarda mültezimlerin konuyu maliye nezaretine yazarak iltizam bedelinin tevkifini istediklerinde gerekli tetkikler yapıldığı ve tetkikler neticelenene kadar taksitlerin bekletildiğinin ilgili nizamnâmede yer aldığı belirtilmiştir. Şûrâ, Tadilat Fermanı'nın dördüncü maddesiyle nizamnâmelerde mahalli ihtiyacın gerektireceği değişiklikleri talep etmenin Girit Genel Meclisi'nin salahiyetinde ancak af ve tenzil-i zimmet konularının devletin hukuku dâhilinde olduğunu ve buna karar vermenin nizamlarda değişiklik talebi salahiyetine dâhil olmadığını ifade etmiştir. Girit mültezimlerinin de eğer zarar görmüşlerse bunu usulen ispat ettiklerinde bahsedilen kaideye göre gerekli miktarların zimmetlerinden tenzil edileceğini belirten Şûrâ, bu layihanın ve bunu teyit mahiyetindeki diğer layihaların tasdikine gerek görmemiştir[245].

Bu layihalar Şûrâ-yı Devlet'ten sonra Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da da incelenmiş 1300 mali yılı zeytinyağı mültezimlerinden zarar edenlerin zimmetlerinin yarısının affı konusundaki layiha hariç diğerleri olduğu gibi kabul edilmiştir. İtiraz edilen layiha ile ilgili Meclis-i Vükelâ, konunun *Girid'in her ihtilâlinde ileriye sürülmüş bir mes'ele-i mahalliye olduğundan hâl ve mevki' iktizâsınca bunun kabûl ve tervîci lüzûmu cânib-i vilâyetten sûret-i mahsûsada tavsiye ve ihtâr* olunduğundan bahisle bu talebin bir defaya mahsus olmak üzere kabul edilmesi kararını almıştır[246]. Layihalar bu değişikliklerden sonra padişahın tasdikine sunulmuş ve 21 Temmuz 1885'te en son aldıkları hal üzere tasdik edilmişlerdir[247].

Girit Genel Meclisi'nin bir sonraki toplantısında bu konular tekrar gündeme gelmiştir. Genel meclisten Şûrâ-yı Devlet'e 29 Eylül 1886 tarihiyle gelen layihalar

[245] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 13 (11 Temmuz 1885).
[246] Aynı belge (kararın tarihi 20 Temmuz 1885).
[247] BOA, İ.MTZ.,GR, 18/601, lef 14.

içerisinde 1300 senesi zeytinyağı aşarının dördüncü taksitinin, 1297 ve 1299 seneleri iltizam bedellerinden devlete ait borçların affı tekrar talep edilmiştir. Konunun Şûrâ'daki görüşmelerinde 1300 senesi mültezimlerinden zarar edenlerin hasar miktarının tahkiki işinin mahkemelere havale olunduğu ve bu uğurda vilâyet mal sandığında yüklü miktarda para sarf olunduğu halde önceki sene dava vekilleri genel mecliste aza bulunanların menfaatlerine hizmet maksadıyla seçildiği için hasarın tahkik edilmesi konusuna imkân bulunamadığı belirtilmiştir. Ayrıca bu mültezimleri hapis ile tazyik etmek yoluna gidilse bunun Tahsîl-i Emvâl Nizamnâmesi hükmünce mahkeme kararına bağlı olduğu bunun da vakit alacak bir iş olduğu ifade edilerek tahsil edilmesi mümkün olmayan dördüncü taksitin tamamen affı, 1297 ve 1299 seneleri mültezimlerinin devlete olan borçları konusunda da aynı şekilde muamele olunması *icâb-ı mevki' ve maslahata* muvafık bulunmuştur[248]. Konu Meclis-i Vükelâ'da görüşmeye alındığında bir önceki senenin aksine bu sefer Meclis-i Vükelâ zimmetlerin affı konusunu uygun bulmamıştır. Meclis, konu hakkında Tahsîl-i Emvâl Nizamnâmesi hükmünce muamele icrasının gerektiğini belirterek, gerekli muamele yapılmak üzere bu mültezimlerin borçlarının affı konusundaki layihayı reddetmiştir[249]. 14 Ekim 1886'da konu bu son haliyle II. Abdülhamid tarafından da tasdik edilmiştir[250].

2.3 İstikraz Akdi Talebi

Girit Genel Meclisi'nin 4 Temmuz 1885 tarihli layihalarının onuncusu; 1300 mali yılının bütçe açığının kapatılması için bir istikraz akdine dair olan nizamnâmedir. Bu nizamnâmenin hükümleri şöyledir:

1. 1301 mali yılı bütçe açığının kapatılması için 30.000 liralık bir istikraz akdi ve Girit Adası'nın o yılki gelirlerinin teminat itası salahiyet ve mezuniyeti meclis-i vilâyete verilir.

[248] Kararın altında mührü olan Şûrâ-yı Devlet azasının isimleri şöyledir: Muhammed Ferid bin Mustafa, Ali Sedad, İsmail Galib bin Edhem, Kostantin, Noryan, Ebro Efendi (Me'muren Sofya'da), Ahmed Refik, Muhammed Halid bin Ahmed Esad el-Üryani. Tanzimat Dairesi Reisi: Mahmud Celaleddin bin Aziz. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/619, lef 2.
[249] Aynı Belge, (Kararın tarihi 13 Ekim 1886).
[250] BOA, İ.MTZ.GR, 18/619, lef 7.

2. İstikraz adada dâhilen veya haricen akdolunacak ve bunun için verilecek simsariye ile nemâ-yı sâfiyesi dâhil olduğu halde yıllık %12'den fazla olamayacaktır.
3. Bu istikrazın nakit üzerine akdi mümkün olmadığı takdirde Girit Vilâyeti Mal Sandığı'na ait olmak ve %9 faiz bulunmak şartıyla faizli sandık senetleri çıkarmak için vilâyet idare meclisine mezuniyet ita olunur.
4. İstikrazın suret-i akdine taalluk eden tafsilat ile ödenme süresi ve sandık senetlerinin çıkarılmasına dair diğer teferruat o konuda vilâyet idare meclisince ita olunacak karar ile tayin kılınacaktır[251].

Layihaların Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmesi esnasında istikraz akdine dair olan bu layihaya verilen cevapta; konunun tetkik edilmekte olan vilâyet bütçesinin mütemmimi olduğu ve istikraza izin verilmesinin bütçenin kabul ve tasdiki için görüş bildirmeğe bunun da bütçe açığının gerçek sebepleri üzerinde yeteri kadar fikir yürütmeye bağlı olduğu bildirilmiş ve bu nedenle layiha hakkındaki mütalaaların bütçeyle ilgili arz olunacak diğer mazbatayla ifade edileceği söylenmiştir[252].

2.4 Bütçe Açığı ve İstikraz Akdi Konularının Görüşülmesi

Girit Genel Meclisi'nin talepleri arasında yer alan 30.000 liralık istikraz akdi Girit'in 1301 (1885/1886) yılı bütçesi görüşmeleriyle birlikte ele alınmıştır. Bu görüşmeler içinde adanın 1301 yılı gelirleri toplamının 6.463.302 kuruş, giderleri toplamının 13.965.876 kuruş olduğu ifade edilmektedir. Şûrâ-yı Devlet'teki ifadelerle; bu açığı kapatmak üzere Tadilat Fermanı'nın verdiği izne istinaden adanın merkez hazineye ait olan gümrük gelirlerinin yarısı olarak tahmin edilen 1.500.000 kuruş eklendiğinde toplam gelir 7.963.302 kuruşa ulaşmaktadır. Bu halde dahi 6.002.574 kuruş bütçe açığının var olduğu görülmektedir. Bu açık sebebiyle memurların ve askerlerin maaşlarının vaktinde verilmesi mümkün olmadığı için çekilecek darlığı önlemek amacıyla ya 30.000 liralık bir istikraz akdi ya da tahvil çıkarılması için vilâyet idaresine izin verilmesi Girit Genel Meclisi'nin talepleri arasında yer almaktaydı. Ancak Şûrâ'da, bütçede görülen bu açık devam ettikçe

[251] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 10.
[252] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 13 (11 Temmuz 1885).

böyle bir istikrazla bu senelik ihtiyacın giderilmesi yoluna gidilmesinin bir faydası olmayacağı söylenmiştir. Gelecek sene zeytinin verimli senesi olsa dahi gelir ancak şimdikine kıyasla ortaya çıkacak gider fazlasını kapatmaya yetecek ve bu istikrazı ödemeye yeterli gelemeyerek yine bir bütçe açığı görülecektir. Bu şekilde yıldan yıla ortaya çıkacak açıkların adanın idaresinde meydana getireceği aksaklıkları düzeltmek için sürekli borçlanma yoluna gidileceği ve bu şekilde bir yol tutulmasının adanın mali idaresi için gayet zararlı olacağı anlaşılmaktadır. Durumun daha iyi anlaşılması için Şûrâ'da adaya ait geçen yılların bütçelerine bakıldığı görülmektedir. Girit'in mevcut teşkilatının yürürlükte olduğu bir yıl olan 1297 (1881/1882) senesi 1301 senesi gibi verimsiz senelerden olduğu halde o yıl Bâbıâlî'ye gönderilen bütçede 8.700.00 kuruş gider ve bundan çok az miktar aşağıda gelir gösterildiği görülmektedir. Bunun üzerine gümrük gelirlerinden az bir miktar akçe eklenerek bu açık kapatılmıştır. O yıldan sonra giderek giderlerin artırıldığı ancak gelirlerin artırılması konusunda hiçbir önlem alınmadığı görülmüştür. Ayrıca geçen 1300 (1884/1885) senesi verimli senelerden olduğu için gelirlerin 14.000.000'a yaklaşmasına karşılık giderler de 12.500.000'i aşmış ve bu sene verimsiz bir yıl olmasına nazaran tasarruf edilmesi gerekirken buna dikkat edilmemesi nedeniyle giderler 14.000.000'a yaklaşmıştır.

Girit Genel Meclisi'nin biri verimli diğeri verimsiz iki yılın gelirlerini toplayıp ortalamasını bularak giderleri ona göre ayarlamak yerine seneden seneye giderleri kabarttığı ve geliri haline bıraktığı görülmektedir. Ve bu bir taraftan devlete ait gelir fazlası bırakmamak diğer taraftan gümrük gelirlerine müdahale sebebi göstermekle *ileride vilâyetin hukûk-ı mâliyesini başka renge dökmek melhûzâtından hâlî olmadığından asıl bu tarîk-i nâ-müstakîmin önünü kesmek lüzûmu üzerine* bütçenin giderler hanesi incelenmiştir. Bu şekilde geçen sene masrafına toplam bir milyon altı yüz bin küsur kuruş eklenmiş ve bazı gereği kalmayan taraflardan iki yüz yetmiş dört bin kuruş civarında bir tasarruf sağlanmış olduğu görülmüştür. Bu ikisi arasındaki farka bakıldığında yine bir milyondan fazla ek gider olduğu görülmektedir. Bu giderin nerelere harcandığına bakıldığında Şûrâ, bütçede vakfedilmiş köyler aşarına karşılık olarak Müslüman vakıflarına verilmesi kararlaştırılmış olan 150.000 kuruştan başka *masârifât-ı umûr-ı mezhebiye* adıyla Müslümanlara 75.000 ve

Hıristiyanların *umûr-ı mezhebiyeleri* giderleri için de onlara 150.000 olmak üzere toplamda 225.000 kuruş ek gider gösterildiğini tespit etmiştir. Meclis-i Âli-i Vükelâ kararıyla geçen sene çıkan irade gereğince vakfedilmiş köyler aşarının vilâyet mal sandığına ait olmasına karşılık Evkâf-i İslamiye İdaresi'ne 1500 lira bedel-i maktu' verilmesi kararlaştırılmış ise de bunun dışında *masârif-i mezhebiye* adıyla Müslüman halka para verilmesi için hiçbir karar çıkmadığı gibi Hırisiyanların da bu isimle bir pay alması konusunda hiçbir resmi müsaade yokken bu 1500 lira bedel-i maktu' kararının Müslümanlara 75.000 kuruş daha verilerek değiştirilmesinden maksadın, önceden beri ahalinin kendisi tarafından karşılanmış olan Hıristiyan *masârif-i mezhebiyesini* bütçeye yüklemek ve bu şekilde vakfedilmiş köyler meselesinin başlangıcında bu köyler aşarının Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında taksim edilmesi için Hıristiyanlar tarafından yapılan ve Bâbıâlî'nin reddettiği teklifi dolaylı olarak yürütmek olduğu anlaşılmıştır. Bu konudaki irade ile alınan karar vilâyet makamı tarafından bilindiği halde genel meclisin bu şekildeki görüşünün vilâyet tarafından tadil ve ıslah edilmeyip Bâbıâlî'ye gönderdiği yazılarda da bu konunun bahsine girmemesi şayan-ı dikkat bulunmuştur. Öncelikle bahsi geçen *masârif-i mezhebiye* karşılıklarının reddedilmesi, bütçede yalnızca vakfedilmiş köylerin aşar bedeli olarak Müslümanlara 150.000 kuruş tahsis edilmesi gerekeceği çünkü Tadilat Fermanı'nın Girit'in mevcut teşkilatının ihtiyaç duyacağı giderleri sayıp belirlediği ve bütçe düzenlenirken kaide olarak tasarrufa gidilmesini tavsiye ettiği ifade edilmiştir. Bu fermanla devletin gümrük gelirlerinden yapacağı yardım, mahalli gayretler sonrasında görülecek lüzum ve kati ihtiyaç şartına bağlanmıştır. Devletçe karşılıksız masrafa gidilmemesi kanunlarla belirlenmişken gelirlerin düştüğü bir yılda giderlerin ağırlaştırılması ve açığın artırılması hiçbir sebeple kabul edilmez bulunmuş ve sadece vakfedilmiş köyler aşarının bütçeye katılmasından dolayı Evkâf-i İslamiye İdaresi'ne verilmesi kararlaştırılmış olan 150.000 kuruş bırakılarak diğer masrafların bütünüyle çıkarılması ve bu şekilde bütçenin Bâbıâlî'nin tasdik ettiği geçen sene bütçesi derecesine indirilmesi gerekli görülmüştür.

Şûrâ'nın düşündüğü bu yol, vilâyetin tahriratında belirttiği mütalaasına esasen muvafık fer'en muhalif bulunmuştur. Vilâyetin tahriratında bir taraftan bütçedeki giderler geçen sene bütçesindeki miktara indirilirken diğer taraftan maarif tahsisatına

eklenen 500.000 kuruştan 300.000 kuruşun bırakılması; Hanya, Resmo ve Kandiye limanlarının temizliğinin önemine binaen yeni bir tarak vapuru satın alınması için eklenmiş olan 180.000 kuruşa ilişilmemesi ve açığın kapatılması için 30.000 lira istikrazına müsaade edilmesi talep edilmiştir. Ancak bu iki kalem ek ile yerine getirilmesi kaçınılmaz olan vakfedilmiş köyler aşarı bedel-i maktu'unun bırakılması halinde açığın miktarı yine 5.000.000 kuruşu geçecektir. Bu nedenle istenilen 30.000 liralık istikraz ile bunu kapatmak mümkün olamayacağı gibi gelecek senenin gelir fazlasından hem bu senenin açığının fazlasını hem de istikraz bedelini ödemek de mümkün olamayacaktır. Bunun yanında bütçeye katılan eklerin reddiyle beraber konulan noksanlardan ortaya çıkan 274.000 kuruşun da iadesi gerekecektir. Bu durumda Şûrâ, maarif tahsisatına şimdilik ek yapılmaktan vazgeçilmesini; eğer tarak vapurunun alınması bu sene acilse onun bahsedilen 274.000 kuruştan alınmasını; Dersaâdet Dâr-ı Şifâsı'na gönderilecek akıl hastaları için bütçeye konulan 15.000 kuruş Bâbıâlî'nin talebine atfolunmuş olsa da bunun bütçeye katılmayarak Girit belediye gelirlerinden karşılanmasını –ki zaten akıl hastaları masrafı devletçe belediye dairelerine bırakılmıştır- uygun görmüştür.

Şûrâ'da; bütçenin giderler hanesindeki ekler çıkarılıp eksik bırakılan tasarruf iade edildiğinde, vakfedilmiş köyler aşarının maktu bedeli yerinde bırakıldığında ve geçen senenin gelir fazlasından vilâyete bırakıldığı yapılan incelemelerde anlaşılmış olan ve bütçeye eklenmesi gerekirken eklenmemiş olan 757.750 kuruş bu sene bütçesine gelir olarak eklendiğinde açığın miktarı 4.812.000 kuruşa ineceğinden vilâyet mali idaresi açısından müstakbel bir buhrandan korkulmadığı, ancak içinde bulunulan seneyi zaruretsiz geçirmek için her halükarda bir nakde ihtiyaç olacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle verimli ve verimsiz senelerden alınacak ortalama üzerine gelecek sene ortaya çıkacağı tahmin edilen gelir fazlası oranında ve onunla faiz ve anaparası gelecek sene ödenecek bir istikraz akdinde beis olmadığının vilâyete bildirilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca yukarıda bahsedildiği gibi Girit'in bazı muafiyetlerden başka mali idarece muhtariyeti olmadığının ve devlet merkezinin karşılıksız gider gösteren bütçeleri kabul edemeyeceğinin bilinip bundan sonra verimli ve verimsiz seneler gelirlerinden ortalama alınarak gelir tayin edilip ona göre giderlerin sınırlanmasıyla gelecek seneler için kabul edilebilir bütçelerin

hazırlanması ve giderler açısından ek gerektikçe ya diğer taraflardan giderlerin kısılması ya da gelirlerin yeniden düzenlenmesi ile bir şekilde karşılığının bulunması gerektiğinin Girit'e *sûret-i mahsûsada* tavsiye edilmesi konusunda dâhiliye nezaretine tebligat yapılması ve maliye nezaretine de konu hakkında bilgi verilmesi talep edilmiştir[253].

Şurâ-yı Devlet'in yukarıdaki kararı 2 Ağustos 1885'te Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da da aynen kabul edilmiştir[254]. Konu aynı gün padişaha sunulmuş ve ertesi gün istikraz akdi için gereken irade çıkmıştır[255].

2.5 Vilâyetin Tasarruf Edilen Giderleri Açıklaması ve Yeni İzinler Talebi

Vilâyet gereği kalmayan bazı gider kalemlerinden tasarruf edilmek suretiyle elde edildiğini söylediği ve Şûrâ'nın da o halde iade edilmesi gerekeceğini belirttiği 274.000 kuruşun nerelerden tasarruf edildiğini bir sonraki yazışmada Şûrâ'ya bildirmek durumunda kalmıştır. Bu meblağın Girit Genel Meclisi tarafından mutasarrıf muavinleri maaşlarından yapılan kesintiyle elde edildiğinden bahsedilerek bunun iadesinin mümkün olmadığı ve bazı başka giderler için kullanılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca meclis bu muavinlerin maaşlarının 500 kuruşa indirildiğini, ancak bunların memuriyetlerinin devamına da ihtiyaç olduğunu belirtmiş ve bu tahsisatın bütçede olduğu gibi bırakılmasını talep etmiştir. Arta kalan paranın tarak dubası elzem ise ona mekteplerin ihtiyaçları daha önemliyse oraya harcanacağını belirtmiştir. Bunların yanında bazı gereksiz yerlerde okullar açılarak öğretmenlerle mukaveleler akdedilmiş olmasından ve tahsisatın yetersizliğinden dolayı bu öğretmenlerin maaşlarının ödenememiş olduğu ve bunların da biriken bu maaşlarını almak için maarif heyeti aleyhine dava açtıkları belirtilmiştir. Hem bu nedenle hem de parasızlık dolayısıyla başka öğretmen tedarikinin de zorlaşmasıyla mekteplerin atıl hale geldiği ve bu mekteplerin ıslahının da mevcut borçlara bir karşılık bulmaya bağlı olduğu için maarif tahsisatına ek olarak genel meclisçe bu sene bütçesine

[253] Kararı alan Şûra-yı Devlet azasının isimleri şöyledir: Muhammed Ferid bin Mustafa, İsmail Galib bin Edhem, Kostantin, Ebro, Noryan, Muhammed Halid bin Ahmed Esad el-Üryani, Refik Bey (Bulunamadı), Mahmud Celaleddin bin Aziz. Bkz. BOA, İ.MTZ.,GR, 18/604, lef 1(21/22 Temmuz 1885).
[254] Aynı Belge.
[255] BOA, İ.MTZ.,GR, 18/604, lef 3.

katılacak 500.000 kuruştan 300.000 kuruşun diğer tahsisatlar arasında idare edilmek şartıyla kabulünün ahali üzerine hüsn-i tesir hâsıl edeceği vilâyetin ifadeleri arasında yer almıştır.

Şûrâ-yı Devlet, mutasarrıf muavinliklerinin lağvı maksadıyla maaşlarının 500 kuruşa indirilmesi konusunda Girit Genel Meclisi'nin daha önce aldığı karara verilen cevapta, muavinliklerin tesisinin Müslüman olan mutasarrıf ve kaymakamlara Hıristiyan ve Hıristiyan olanlara da müslüman muavinler atayarak *her iki sınıf ahâlinin füyûzât-ı memleketten istifâdeleri maksadına* dayalı olduğunu ve 500 kuruş maaşla muavin istihdam etmenin mümkün olmadığının belirtilerek maaşlarının olduğu gibi bırakılması gerektiğinin söylendiğini ifade etmiştir. Vilâyetin bu seferki talebi bu karara uygun bulunarak muavinlerin maaşı olduğu gibi bırakıldıktan sonra bahsi geçen bu 274.000 kuruştan kalan paranın da tarak vapuru satın alınması ya da mekteplerin ihtiyacı için harcanması konusunda vilâyete izin verilmesini uygun görmüştür. Maarif tahsisatına eklenmesi istenen 300.000 kuruş konusunda ise Şûrâ, bunun daha önce reddedilmesinin bütçeye açıktan gider eklenerek yekûn giderin kabartılması ve bütçe açığının kapatılması için akdine izin verilen istikrazın gelecek sene gelir fazlasından ödenemeyecek bir hale vardırılması endişelerinden kaynaklandığı belirtilerek bu paranın diğer tahsisatlar arasında ödeneceğine nazaran bütçe dâhilinde *idâre-i maslahat* edileceği için paranın istenilen şekilde sarfı konusunda vilâyete izin verilmesinde bir beis görülmemiştir[256].

Şûrâ-yı Devlet'in bu kararları Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın 4 Ekim 1885'teki toplantısında aynen kabul edilmiştir[257]. Aynı gün padişaha arz edilen kararlar ertesi gün padişah tarafından da onaylanarak gereken irade çıkmıştır[258].

2.6 İstikrâz Akdi Mukâvelesi

Girit Genel Meclisinin istediği ve Bâbıâlî'nin bazı şartlarla onayladığı istikrazın akdi ancak 1 Nisan 1886'da gerçekleştirilebilmiştir. Bu akit; Girit Valisi ve

[256] BOA, İ.MTZ.GR, 18/605, lef 1 (Karar tarihi: 30 Eylül 1885).
[257] Kararı tasdik eden Meclis azasının isimleri şöyledir: Esseyyid İsmail Hakkı bin Esseyyid Ali Yaver, Abdüllatif Subhi bin Sami, Server, Esseyyid Ahmed Münir, Hasan Hüsnü bin Hüseyin, İbrahim bin Ali Saib, Esseyyid Ahmed Arifi, Esad Ahmed bin Muhammed Said el-Üryani, Muhammed Kamil bin Salih, Esseyyid Ali Şefkati bin Hüseyin, Esseyyid Ahmed Zeydi, Esseyyid Musatafa Vehbi. Bkz. Aynı Belge.
[258] BOA, İ.MTZ.GR, 18/605, lef 2.

Vilâyet İdare Meclisi Başkanı sıfatıyla Sava Paşa, meclis üyelerinden Kuyumcuzâde İsmail Rasih, Hâcezâde İsmail Hakkı, Dülgerzâde Ali Rıza, Vekilağasızâde Ali Hilmi, Naim Beyzâde Hüseyin Bey ile merkez menafi sandığı müdürü Gırandaki Osman Efendi arasında yapılmıştır. Akdin şartları şu şekilde belirlenmiştir:

1- Vilâyet menafi sandığı kendi sermayesinden olarak yıllık %6 faiz ile 40.000 adet sîm mecidiyeyi vilâyet mal sandığına borç olarak verir. Bu meblağın tamamının sîm mecidiye olarak menafi sandığından vilâyet mal sandığına verilmesi mümkün olmadığı takdirde Osmanlı altını 117 ve Fransız altını 103 kuruş fiyatla bu akçenin bir kısmı bahsedilen iki tür meskûkâtla vilâyet mal sandığına verilebilecektir.
2- Menafi sandığı Girit vilâyeti mal sandığı adına bir cari hesap açacak ve vilâyet mal sandığından akçe talep olundukça bahsedilen kırk bin adet sim mecidiyeyi parça parça verecektir. Vilâyet mal sandığı da borcunu açılan bu cari hesap aracılığı ile tedricen ödeyecektir.
3- İş bu mukâvelenâmenin imzalanmasından itibaren üç ay müddet tahsis olunduğundan bu müddet zarfında önceki bent mucibince menafi sandığı bahsedilen kırk bin adet sim mecidiyeyi parça parça olarak vilâyet mal sandığına vermeye mecburdur. Vilâyet mal sandığı da bu borcunu aynı şekilde ve yine bir önceki bentte belirtilen suret üzere bu mukâvelenâmenin imzası tarihinden itibaren dokuz ay içerisinde kapatmaya mecburdur.
4- Menafi sandığına güvence olarak vilâyet mal sandığı 1302 mali yılı aşar-ı sayfiye bedelini mezkûr menafi sandığına rehin olarak verir.
5- Vilâyet mal sandığı iş bu mukâvelenâmenin üçüncü bendinde tayin olunan süre zarfında borcunu ödeyemediği takdirde bahsedilen süre yüzde dokuz faiz ile üç ay daha temdit olunacaktır.
6- Vilâyet mal sandığı borcunu parça parça olarak menafi sandığına ödeyeceği esnada menafi sandığından alacağı sîm mecidiyelerin miktar ve adedine müsavi sîm mecidiye vereceği gibi ne kadar Osmanlı ve Fransız altını alacak olur ise yine o kadar Osmanlı ve Fransız altınını iş bu mukâvelenâmenin birinci bendinde belirtilmiş olan fiyat esası üzerine

yani Osmanlı altını 117 ve Fransız altını 103 kuruş fiyat ile verecek ve bu iki tür altınları bahsedilen fiyat esası üzerine menafi sandığından alacaktır. Vilâyet mal sandığının borcuna mahsuben mahalli mal sandıklarının ödeyebilecekleri miktar akçe vilâyet menafi sandığı müdüriyetinden tayin ve gösterilecek olunacak menafi sandığı şubelerinde ifa olunacaktır.

7- Vilâyet defterdarı ile vilâyet sandık emini tarafından imza olunacak makbuz senetleri üzerine zikr olunan kırk bin aded sîm mecidiye merkez vilâyet menafi sandığından vilâyet mal sandığına verilecek ve bahsedilen borca mahsuben gerek merkez vilâyet menafi sandığına ve gerek bu sandığın şubelerine ara sıra vuku bulacak ödemeler için hem bu sandığın hem de şubelerinin müdürlerine makbuz ilmühaberi verilmesi mecburdur[259].

2.7 Mukâvele'nin Bâbıâlî'de Görüşülmesi ve Tasdiki

Bu mukavelenin yanında vilâyetin Bâbıâlî'ye gönderdiği yazışmalarda vilâyetin 1301 senesi giderlerinin 11.500.000 küsur kuruşa ulaştığı ve bundan gelirler toplamı olan 7.276.000 küsur kuruş çıkarıldığında vilâyet mal sandığının 1301 yılı açığının 4.229.000 küsur kuruş olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca sarf edilen gayretlerle geçen senelerden bakaya alacaktan 1.488.036 kuruş tahsil edildiğini ve bu paradan 746.000 küsur kuruşun geçmiş yıllar borçlarına harcanarak geriye kalan 742.200 küsur kuruşun bu açıktan düşüldüğünü ve bu şekilde 1301 yılı açığının 3.488.163 kuruşa indirildiği ifade edilmektedir. Ve bu açıktan 2.399.538 kuruş mevkuf tutulan maarif akçesiyle geçmiş yılların bayındırlık işleri için verilmiş olup harcanmayan paradan sarf edilmiş olan ancak 1301 senesi gelirlerinden tahsili beklenen 817.738 kuruş bakaya mal sandığının vilâyet memurlarına ve zabtiye askerleri maaşlarına ve evkaf ve maarif sandıklarına borcu olan 1.899.360 kuruştan tenzil edildiğinde bütçenin 1.088.624 kuruş açığı kalacaktır. Bir yandan bakaya tahsil edilmeye çalışılmakla beraber yaz mahsulleri aşar taksiti Ağustos ayı başına rastlayacağı için Marttan Temmuz sonuna kadar beş ay süreyle vilâyet sandığının bir geliri olmayacağı ifade edilerek ihtiyacı karşılamak için menafi sandığından 40.000 sim

[259] BOA, İ.MTZ.GR, 18/612, lef 1.

mecidî borç alınmasının kararlaştırıldığı belirtilmiştir. Ancak vilâyet idare meclisi Hıristiyan azası, vilâyet genel meclisinin 30.000 liralık bir istikraz akdine dair bir karar aldığını ve onun bu şekilde değiştirilmesine Bâbıâlî'nin hakkı olmadığı söyleyerek bu akit kararına katılmak istememişlerdir. Bunun üzerine onlara genel meclis kararlarını tadil etme konusunda yürürlükte olan kaidenin mahalli nizamnâmelere uygun olduğu ve bunların Bâbıâlîce tasdik ya da reddedilmesi konusunda ara sıra ortaya atılan ifadelerin hükûmetin *hukûk-ı esâsîsine* aykırı olduğu cevabı verilmiştir. Şûrâ-yı Devlet bahsi geçen istikrazın miktarının geçen sene kararlaştırılandan aşağı olmasını adanın mali idaresinin geçen seneki zor durumdan çıkmış olması anlamına geldiğini söyleyerek durumu *mûcib-i memnûniyet* bulmuştur. Hıristiyan azanın itirazlarına vilâyet tarafından verilen cevaplar da yolunda görülmüştür. Ve bahsi geçen mukâvelenin hükümleri *muvâfık-ı hâl ve maslahat* bulunarak istikraz akdi tasdik edilmiştir[260].

Şûrâ-yı Devlet'in bu kararı Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın da onayından geçerek[261] 18 Nisan 1886'da padişaha sunulmuş ve ertesi gün padişahın da tasdikiyle istikraz akdi mukâvelesi kabul edilmiştir[262].

3 İmar Faaliyetleri

3.1 Yol İnşaatı İçin Tetkik Yapılması ve Bazı Turuk Memuriyetlerinin Lağvı

Girit Genel Meclisi'nin 1885 yılındaki toplantısında hazırlayıp 4 Temmuz 1885'te Bâbıâlî'ye sunduğu layihalardan dördüncüsü adada yapılan ve yapılacak olan yollar hakkındadır. Yolların nakliye için uygun olmadığı ve bir takım beyhude masraflara yol açtığına dikkat çekilerek adada yol inşaatı konusunun, başmühendisin yapacağı tetkiklerden sonra beyan edeceği mütalaalarının vilâyet idare meclisine tebliğine kadar bekletilmesi istenmiştir. Daha sonra meclisin, başmühendisin bu mütalaalarını dikkate alarak yol meselesini ada içerisinde özellikle nakliyeyi

[260] Kararı alan Şûrâ azasının isimleri şöyledir: Muhammed Ferid bin Mustafa, İsmail Galip bin Edhem, Kostantin Efendi (Hîn-i müzakeresinde bulunamadı), Ebro, Noryan Efendi(Komisyonda), Muhammed Halid bin Ahmed Esad el-Üryani, Ahmed Refik. Tanzimat Dairesi Reisi: Mahmud Celaleddin bin Aziz. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/612, lef 2 (Karar tarihi: 14 Nisan 1886).
[261] Aynı Belge.
[262] BOA, İ.MTZ.GR, 18/612, lef 3.

kolaylaştıracak şekilde bir intizama koyması istenmiştir. Bununla beraber tetkikler tamamlanmadan önce mühendis tarafından aciliyeti beyan edilen işlerin yapılması ve daha önce başlanılıp da yine mühendisin acil olduğuna karar verdiği işlerin de devamı için vilâyet idare meclisinin karar verebilmesi ve bunların masraflarının da geçen senelerde verilen tahsisattan arta kalan paradan karşılanması uygun görülmüştür[263]. Layihalar Şûrâ-yı Devlet'te görüşülürken bu layihanın içeriğinin bütünüyle vilâyet idaresine ait konulardan oluştuğu ifade edilmiş ve layiha valiliğin de tasdikinden geçtiği için layihanın kabul edilmesi uygun görülmüştür[264].

Girit Genel Meclisi'nin 17 Temmuz 1885'te Şûrâ-yı Devlete havale ettiği diğer bir grup layihada aldığı kararlardan biri de turuk memurları hakkındadır. Bu karar ile vilâyet idare meclisinin düzenlediği muvazene defterinin beşinci kısmının turuk memurlarına dair olan ikinci faslı olduğu gibi bırakılmış ve beş mühendis ile bu fasılda sayılan memurlardan elzemiyeti vilâyet tarafından tasdik olanların dışındakiler lağvedilerek buradan tasarruf edilecek gelirin turuk sandığına aktarılması sağlanmıştır[265]. Genel meclisin turuk memurlarına dair olan kararı Şûrâ-yı Devlet'te uygun görülerek tasdik edilmiştir[266].

3.2 Vilâyet Matbaası'na Memur Tayini Talebi

Girit Genel Meclisi, 17 Temmuz 1885'te Şûra-yı Devlet'te görüşülmek üzere gönderdiği layihalarda aldığı kararlarından birisiyle vilâyet matbaasına hükûmet memurlarından birinin tayin edilerek bu hizmetine karşılık kendisine ek 300 kuruş maaş tahsis edilmesini talep etmiştir. Meclisin bu talebi vilâyet gazetesinin ıslahının gerektiği ifade edilerek valilik tarafından da uygun görülmüştür. Ancak Şûrâ-yı Devlet'te, vilâyet matbaası müdürünün maaşının matbaanın tasarruflarından karşılanacağı ve eğer bu mümkün olmazsa mal sandığına başvurulacağı vilâyetin

[263] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 4.
[264] BOA, İ.MTZ.GR, 18/601, lef 13 (11 Ekim 1885).
[265] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 1.
[266] Kararları alan Şûrâ-yı Devlet üyelerinin isimleri şöyledir: Muhammed Ferit bin Mustafa, İsmail Galip bin Edhem, Kostantin, Ebro, Noryan, Muhammed Halid bin Ahmed Esad el-Üryânî, Refik Bey (Bulunamadı), Mahmud Celaleddin bin Aziz. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 5 (21/22 Temmuz 1885).

ilamları arasında yer aldığı için bu maaşın matbaa hâsılatından karşılanması gerektiği belirtilerek bu talep reddedilmiştir[267].

3.3 Akıl Hastaları İçin Tahsisat Talebi

Girit Genel Meclisi'nin 17 Temmuz 1885'te Şûrâ-yı Devlet'e gönderdiği layihalarında yer alan konulardan bir tanesi de Dersaâdet Dâr-ı Şifâsı'na gönderilecek akıl hastaları için 15.000 kuruş tahsisat çıkarılması talebidir. Meclisin bu talebi Dâr-ı Şifâ için çıkarılacak tahsisatın Bâbıâlî'nin talebi üzerine bütçeye konulması sebebiyle valilik tarafından da uygun görülmüştür. Ancak Şûrâ-yı Devlet'te, genel giderlere açıktan eklenilmek istenen meblağların esas olarak kabul olunmaması kararı alındığı için istenilen bu paranın diğer vilâyetlerde cari olduğu üzere belediye gelirlerinden karşılanması gerektiği ifade edilmiştir[268].

3.4 Karantinalar Hâsılatının Vilâyet Mal Sandığına Bırakılması Talebi

Girit Genel Meclisi, 17 Temmuz 1885'te Şûra-yı Devlet'e gönderdiği layihalarından bir başkası ile karantina memurları maaşlarının vilâyet mal sandığından karşılanmasını gerekçe göstererek karantina hâsılatının da buraya bırakılmasını talep etmiştir. Girit valiliği, bu konunun daha önce de genel mecliste konuşulduğunu ancak yapılan teklifin Sıhhiye Nezareti'nce reddedildiğini bildirmiştir. Şûrâ'da, Osmanlı karantinalarının idaresine dair olan hususi nizamnâmeye tabi olarak Girit karantinaları hâsılatının vilâyet mal sandığına bırakılmasının mümkün olmaması nedeniyle bu teklifin reddi kararlaştırılmıştır[269].

3.5 Hanya'da Rumca Bir Gazete Çıkarılması

4 Şubat 1886'da Sava Paşa, İfistiratiyos Yovanidis adlı kişinin matbuat nizamnâmesine uygun olarak Hanya'da kendi matbaasında "Zikuon" yani "Hukuk" adında bir gazete çıkarmak için izin istediğini bildirmektedir. Bu kişiye gerektiğinde hükûmetten verilecek makale ve hususi bentlerin gazetenin kendi ürünü ve neşriyatı olarak gazeteye alınıp ilanı halinde gazetenin çıkmasına izin verileceği şeklinde bir teklifte bulunulduğunu ve onun da bu teklifi kabul ettiğini belirten Sava Paşa adada

[267] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 5.
[268] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 5 (21/22 Temmuz 1885).
[269] BOA, İ.MTZ.GR, 18/602, lef 5 (21/22 Temmuz 1885).

bazı zararlı neşriyatın tekzibi için böyle bir vasıtanın elde bulunmasının gerekli olduğunu ifade etmiş ve bu konuda ortaya çıkacak masrafları bizzat kendisinin karşılayacağını bildirmiştir. Tadilat Fermanı'nın on üçüncü maddesi ahkâmına uygun olarak bu konuda gerekli iznin verilmesini talebini İstanbul'a iletmiştir[270]. Sava Paşa, 19 Şubat'ta neşredilmesinin muhakkak gerekli olduğunu ifade ettiği bu gazete için gerekli iznin bir an önce verilmesi için talebini yinelemiştir[271]. Paşa'nın talepleri matbuat idaresinde özellikle gazeteyi çıkaracak kişinin hükûmet tarafından verilecek bent ve makaleleri gazetenin kendi ürünü olarak gazeteye alacağı vaadi göz önüne alınarak uygun bulunmuş ve durum 23 Şubat'ta dâhiliye nezâretine bildirilmiştir[272]. Dâhiliye nâzırı, *şu aralık Hanya'da böyle bir gazetenin bulunması hâlen ve maslahaten müstelzem-i muhassenât olacağı*nı belirterek gazetenin çıkmasını uygun bulduğunu ifade etmiştir[273]. Vilâyetten gelen talep matbuat idaresi ve dâhiliye nezâretinin yazıları ile birlikte padişaha sunulmuş ve 1 Mart 1886'da gazetenin neşri için gerekli irade çıkmıştır[274].

3.6 Hanya İdadi Mektebi İçin Para Talebi

Sava Paşa'nın Hanya'da kurulmuş olan Hıristiyan idadi mektebinin giderleri için geçmiş yılların gelir fazlasından vilâyet mal sandığında mevcut bulunan meblağdan 40.000 kuruşun *ihsânen* verilmesi talebine 1 Ekim 1886'da verilen cevapta vilâyet bütçesinin bunu kaldıramayacağı gerekçesiyle imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi ürünlerden hazine için alınan öşürle birlikte % 0,5 maarif için alındığı belirtilerek adanın maarifi için de bu şekilde yardım toplanması ya da başka bir yol bulunması talep edilmiş ve neticenin bildirilmesi istenmiştir. Sava Paşa, diğer vilâyetlerde maarif için öşürle birlikte % 0,5 alındığının bilindiğini ifade ederek adanın, okulların idaresine ayrılan gelirleri olan vilâyet bütçesine eklenen 1,5 milyon kuruşluk ödeneğin, aşar ile beraber tahsil edilip nahiye müdürleri aracılığıyla maarife verilen % 0,5'in ve şehirlerde kiralanan binalar ve gelirler üzerine maarif için eklenmiş olan aidatların gereği gibi kullanıldığını bildirmektedir. Bu gelirlerin Bâbıâlî'den uygun görüldüğü şekilde Müslümanlara üçte bir ve Hıristiyanlara üçte

[270] BOA, İ.MTZ.GR, 18/609, lef 3.
[271] BOA, İ.MTZ.GR, 18/609, lef 2.
[272] BOA, İ.MTZ.GR, 18/609, lef 5.
[273] BOA, İ.MTZ.GR, 18/609, lef 4.
[274] BOA, İ.MTZ.GR, 18/609, lef 6.

iki olarak taksim edildiğini belirten Sava Paşa, Hıristiyanların adadaki manastırlarda inzivaya çekilmiş keşişlerin iaşesi ve manastırların diğer ihtiyaçlarına yeterli para ayırarak, gelirlerin kalanını okullara harcadıklarını bildirmektedir. Ayrıca Sava Paşa, elde edilen gelirlerle Kandiye'de bir idadi mektebi ve diğer şehirlerde bu mektebin birinci sınıfının kurulmuş olduğunu, gelirlerin yetersizliği nedeniyle Resmo ve Hanya şehirlerinde idadi mektebinin kalan üç sınıfının kurulamadığını ve diğer sınıflarda okutulması gereken derslerin tahsili için Resmo, Hanya ve İsfakiye Sancakları ahalisinin çocuklarını Kandiye'deki idadi mektebine göndermek yerine yatılı olarak Atina'daki okullara ücretsiz kabulü gibi Yunan hükûmetinin sağladığı kolaylıklardan faydalanmak için Atina'ya göndermeyi tercih ettiklerini bildirmektedir.

Okullar için bu kadar yüklü miktarda gelir varken Resmo ve Hanya'da eksiksiz idadi mekteplerinin kurulamamasının üzücü bir şey olduğunu belirten Sava Paşa, adadaki köylerin büyük kısmının dağınık bir halde olduğunu ve aralarında dereler olduğu için kışın yollarının ulaşıma kapandığını, bu şekilde kapalı kalan köylerden birkaçına mahsus olmak üzere birisine bir okul kurulmasının mümkün olmadığını ve bu nedenle her köye bir okul kurulup bunların sayısının artması dolayısıyla gelirlerin çoğunun bu okulların giderlerine harcandığını bildirmektedir. Bunun yanında bu okullardan birkaçının kapatılıp tasarruf edilen paranın bahsedilen idadiye harcanması şeklinde bir çözümün bir takım sıkıntılar doğuracağı muhakkak olduğu için böyle bir tedbire başvurulmaması gerektiğini belirtmektedir. Geçen sene Hanya'da kurulan bu idadi mektebinin masrafları için maarif ödeneğinden para alınmasının mümkün olmaması nedeniyle, mali gücünün yettiği oranda kendisinin nakdi yardımda bulunduğunu ve hayırseverlerden de yardım toplandığını belirten Sava Paşa, İstanbul'da Büyükadada'da oturan Yanyalı Kosta Efendi'nin yardım olarak 100 lira gönderdiğinden bahsetmekte ve okulun geçen seneki ihtiyaçlarının bu şekilde karşılandığını bildirmektedir. Bu okulun öğrencilerinin imtihanı esnasında orada bulunan konsolosların, çocukların terakkisini görüp çok beğendiklerini ifade eden Sava Paşa, böyle bir halde okulun zaruret nedeniyle kapatılmasının utanılacak bir durum yaratacağını belirtmektedir. Böyle bir durumun önüne geçilmesi için mecburen *lutf-i âlîye* müracaat edildiğini söyleyen Sava Paşa, gelecek sene bir

karşılık bulunmasına çalışılmak üzere bu 40.000 kuruşun *bir defaya mahsûs* olarak ihsan edilmesini istirham etmektedir[275].

Sava Paşa'nın bu talebi Meclis-i Vükelâ'nın 22 Aralık 1886 tarihli toplantısına konu olmuş ve Hanya'da kurulan bu idadinin Resmo, Hanya ve İsfakiye ahalisinin çocuklarını Atina'daki mekteplere göndermesi nedeniyle *Atina mekteblerine rağbeti kasr ve taklîl* maksadına dayanmasına dikkat çekilmiş ve bu okul için gelecek sene uygun bir gelir bulunmak üzere istenilen 40.000 kuruşun *bir defaya mahsûs* olarak adanın gelir fazlasının hazineye ait kısmından karşılanması için vilâyete izin verilmesine oy birliği ile karar verilmiştir[276]. Konu aynı gün Sadrazam Kamil Paşa tarafından padişaha arz edilmiş ve 24 Aralık 1886'da istenilen paranın verilmesine dair padişahın onayı çıkmıştır[277].

3.7 İlkokulların Kapanmaması İçin Para Talebi

Hanya İdadisi için istenilen para alındıktan kısa bir süre sonra 27 Aralık 1886'da Sava Paşa'nın yeni bir dilekçe ile ilkokulların gelir yetersizliğinden kapanmak üzere olduğunu haber verdiği ve tekrar para talep ettiği görülmektedir. İsfakiye Sancağı'ndaki Hıristiyan mekteplerinin ödenekleri gelene kadar mahalli maarif heyetleri tarafından tatil edildiğinden bahseden Sava Paşa, Hanya'nın içinde ve kazalarında da maarif heyetlerince okulların tatiline karar verildiğini ve bu halin adanın diğer bölgelerine de yayıldığının görüldüğünü ifade etmektedir. Okulların bu şekilde kapanmasına mahal bırakılmamak ve içinde bulunulan ayın sonuna kadar durumu idare edebilmek için, içinde bulunulan yılın gelirlerinden, borçların masrafı hariç tutularak kalan dört yüz küsur bin kuruştan daha önce başlanılıp karşılığın bulunmaması nedeniyle durdurulmuş olan bayındırlık işlerine harcanan seksen bin kuruşun çıkarıldığını ve geriye kalan miktarın üçte bir ve üçte iki oranlarında iki sınıf ahali masraflarına harcanması konusunda gerekli makamlara ve liva mutasarrıflıklarına emirler verildiğini ifade eden Sava Paşa, bu yapılanların kimseye sezdirilmeyerek durumun maarife para verilmesine devam edildiği şeklinde gösterilmesi için de ayrıca tavsiyelerde bulunduğunu bildirmektedir. Sava Paşa,

[275] BOA, İ.MTZ.GR, 18/623, lef 2 (25 Ekim 1886).
[276] BOA, İ.MTZ.GR, 18/623, lef 3.
[277] BOA, İ.MTZ.GR, 18/623, lef 4.

okulların bu şekilde 20-25 gün için âtıl kalmaktan korunduğunu ancak 15-20 güne kadar bütçenin tasdik edilerek iade edilmemesi ve gümrük gelirlerinin yarısından vilâyet mal sandığına para verilmesine emir verilmemesi halinde daha fazla açık tutulmaları için adaca yapılacak bir şey olmadığından bahisle bunların kapanacağını ifade etmektedir. Bunların dışında mali meselelerin halli için *behâhânın* köy ahalisini şehirler haricinde toplayarak gösteriler düzenleme çalışmış ve çalışmakta olduklarını ifade ederek okulların kapanmasının bu gayretlere yardımcı olacağını, böyle gösteriler yapılmasına teşebbüs edilmesinin ise köylerdeki Müslüman halkın bulundukları yerleri terk ederek göçlerine sebep olacağını belirtmektedir. Bu nedenle bütçe defterinin tasdik edilerek iadesini ve gümrük gelirlerinin yarısından para verilmesi için vilâyet rüsumat nezaretine telgrafla emir verilmesini *kemâl-i ehemmiyetle* arz ettiğini ifade etmektedir[278].

Sava Paşa'nın bu talebi Meclis-i Vükelâ'nın 9 Ocak 1887 tarihli toplantısında ele alınmıştır. Meclis-i Vükelâ'da Girit'teki ilkokulların ödenekleri gelene kadar maarif heyetleri tarafından kapatılmasına karar verilmesi üzerine bayındırlık ödeneğinin harcanmamış olan kısmından karşılık bulunarak içinde bulunulan rumi ayın (Kânûn-ı Evvel 1302=13 Aralık 1886-12 Ocak 1887) sonuna kadar idarelerinin temin edildiği ancak daha sonra bunların kapanmak zorunda olduğu, bu durumun *bedhâhâna* malzeme olacağı tekrar edilerek vilâyetin 1302 senesi bütçesinin tasdikinin ve gümrük gelirlerinin yarısından mal sandığına para aktarılmasının talep edildiği belirtilmiştir. Meclis-i Vükelâ, ilkokulların idaresinin diğer vilâyetlerde olduğu gibi mahalline ait olduğuna ve bu konuda vilâyetçe gerekli muamelenin yapılması lüzumuna işaretle 1302 senesi bütçesinin bazı tadilat ile tasdik edileceğini belirtmiştir. Ayrıca Meclis, vilâyetin içinde bulunduğu mali darlıktan dolayı gelir ve giderlerinin içeriği tetkik olunmak üzere vilâyet defterdarının çağrılmasına karar verildiğini ancak şu anki darlıktan kaynaklı sorunların giderilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasının vilâyet valisi tarafından *kemâl-i ehemmiyetle* tekrar edilmesi nedeniyle defterdar geldikten sonra icra edilecek tahkikat neticesine göre *iktizâ-yı maslahat* daha sonra ifa edilmek üzere şimdilik sıkıntının giderilmesi için hazineden

[278] BOA, İ.MTZ.GR, 18/628, lef 1.

250.000 kuruşun verilmesini oy birliği ile uygun görmüştür[279]. Konu Sadrazam Kamil Paşa tarafından aynı gün padişaha sunulmuş ve ertesi gün çıkan iradesinde II. Abdülhamid, istenilen ve kararlaştırılan meblağın verilmesini, bununla beraber *vilâyetin vâridât-ı küllîsi olduğu halde hazîne-i celîle-i mâliyeden üstüne akçe istenilmesi nezd-i âlîde mûcib-i teessüf olduğunun dahî* vilâyet valisine bildirilmesini istemiştir[280].

4 İngiltere ve Yunanistan'ın Adadaki Faaliyetleri

4.1 İngiltere'nin Giritlileri Kendi Yanına Çekme Çabaları

25 Şubat 1886'da Mâbeyn-i Hümâyûn'dan Sadârete yazılan bir yazı ile İngiltere'nin Almanya ile anlaşması nedeniyle Bahr-i Sefîd'de yapacağı faaliyetlere başka taraftan muhalefet imkânının ortadan kalktığı ve İngiliz donanmasından büyük miktarda savaş gemisinin Girit'te toplanmaya başladığının haber alındığı bildirilmektedir. Ayrıca Rusya ve Fransa donanmaları da çekildiği için İngilizlerin Girit'i temellük etmek ve Kıbrıs üzerinde de kati tasarruf elde etmek emeline düştükleri, bu nedenle de Girit'teki gemilerini günden güne arttırdıkları ifade edilmektedir. Bunların yanında Girit Hıristiyanlarının Yunanistan'a iltihak arzusunda olmalarına karşın Girit Müslümanlarının bunu istemedikleri ancak ümitsiz bir halde olmaları nedeniyle İngilizlerin çeşitli desiselerle Müslümanları Girit'in İngiltere idaresine kabulü arzusuna yöneltmek için çalıştıklarının ve bu neticeyi elde etmek için adada bir kargaşa çıkarma çabasında olduklarının öğrenildiği söylenmektedir. İngilizlerin Girit'in kendilerine terki durumunda hazineye ait olan gümrük gelirlerini sermayelendirerek Osmanlı Devleti'ne altı milyon lira verecekleri ve Kıbrıs'ın kati olarak terki karşılığında da aynı usulün uygulanmasını teklif edecekleri haberlerinin iyice yayıldığı ve bu konuya dair Girit'teki bazı kişilere özel mektuplar dahi geldiği

[279] Kararı alan meclis üyelerinin isimleri şöyledir: Hariciye Nazırı Muhammed Said, Dâhiliye Nazırı Eseyyid Ahmed Münir, Bahriye Nazırı Hasan Hüseyin bin Hüsnü, Serasker Ali Saib bin İbrahim, Şûrâ-yı Devlet Reisi Muhammed Şekib bin Ahmed Arif, Şeyhülislam Esad Ahmed bin Muhammed Said el-Üryani, Sadrazam Muhammed Kamil bin Salih, Maarif Nazırı Münif, Ticaret ve Nafia Nazırı Esseyid Mustafa Vehbi, Evkâf-ı Hümayun Nazırı Eseyyid Mustafa Mansurizade, Maliye Nazırı Agob, Adliye Nazırı Ahmed Cevdet. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/628, lef 2.

[280] BOA, İ.MTZ.GR, 18/628, lef 3.

haberlerinin alındığı ifade edilerek padişahın bu konuda gerekli tedbirlerin alınması arzusunda olduğu Sadârete bildirilmektedir[281].

İngiltere'nin Giritlileri kendi yanına çekme arzusuna dair başka kanıtlar sonraki aylarda da padişaha sunulmuştur. 15 Mayıs 1886'da Petersburg'dan gelen bir telgrafta bir gazetenin Hanya'dan aldığı haberlere göre İstilman adında bir muhbirin Giritlileri İngiltere tarafına çekmeye çalışarak Yunanistan'a iltihaktan vazgeçirmeye çalıştığı ancak Giritlilerin Kıbrıs'ın iltihakından beri İngiltere'ye emniyetleri olmadığı için buna yanaşmadıkları haber verilmektedir[282]. Bu haber padişaha ulaştırıldığında konunun daha önce Fransa sefaretinden yapılan ihbarı desteklediği belirtilerek bu haberin *tahdîş-i ezhân-ı umûmiyeyi mûcib olmamak* için gazetelerde yayımlanmaması talep edilmiştir[283].

4.2 Yunanistan'ın Adada Karışıklık Çıkarma Çabaları

Sava Paşa 24 Mart 1886'da Sadârete gönderdiği bir telgrafla o hafta Atina'dan gelen mektupların Girit Hıristiyanlarını hemen isyana teşvik ettiğini bildirmektedir. Bu mektuplarda isyancılara para, silah, mühimmat ve yiyecek tedarik edilmesi ve gönderilmesi için özel bir komite oluşturulduğundan, Yunan Devleti'nin kuruluş günü olan Mart'ın 25.'inin (miladi 6 Nisan'ın) isyan günü olarak belirlenmiş olduğundan ve bunun akabinde Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açacağının vaat edilmiş olduğundan bahseden Sava Paşa, ayrıca Çirifo Adası'ndan yiyecek, mühimmat ve silah ile dolu bir vapur ile iki yelkenli geminin Girit'e doğru hareket ettiğinin mektuplarda yer alan diğer bir konu olduğunu ifade etmektedir. Mektuplardaki bu konulara dair önceki günün sabahından beri bir şayianın dolaştığını ancak o günün sabahı gayet güvenilir bir adam aracılığıyla mektuplardaki bu şeylerin bir hulasasını elde ettiğini bildiren Sava Paşa, bu hulasanın şayiayı teyit ettiğinin görüldüğünü söylemektedir. Bunun yanında Sava Paşa, bazı konuların müzakeresi için yanına çağırmış olduğu Kandiye mutasarrıfı Esad Bey'in de bir başka güvenilir kişiden konuyu teyit ettiğini, İtalya konsolosunun bu şayia üzerine yanına geldiğini ve konsolosun duyumlarının kendi tahkikatıyla örtüştüğünü, İngiliz

[281] BOA, İ.MTZ.GR, 18/608.
[282] BOA, İ.MTZ.GR, 18/614, lef 1.
[283] BOA, İ.MTZ.GR, 18/614, lef 2.

konsolosunun da ayrıca aldığı duyumları teyit ettirmek için kendisini ziyaret ettiğini ve sözlerinin siyakından bu mektuplarda yazılı konulara vakıf olduğunun anlaşıldığını bildirmektedir. Sava Paşa, o ana kadar edinebildiği malumata göre kırsal bölgeler ahalisinin bu defa da bu iğfal ve teşviklere muvafakat göstermek niyetinde olmadığını, bununlar beraber *bedhâhânın* buna her zamankinden fazla gayretle çalıştığını ifadeyle kendisinin gücünün yettiği oranda bunlara engel olmaya çalıştığını, Çirifo'daki gemiler konusunda da Bahriye Kumandanlığı'na malumat verildiğini bildirmektedir[284].

[284] BOA, Y.PRK.UM., 8/58, lef 1.

III. BÖLÜM

SAVA PAŞA'NIN GİRİT'E DAİR GÖZLEM VE DEĞERLENDİRMELERİ

1 Sava Paşa'nın Birinci Raporundaki Gözlem ve Değerlendirmeleri

Sava Paşa, Girit'teki valiliği esnasında adanın durumuna dair biri göreve başladığı sıralarda diğeri de görevi bırakmak üzereyken iki uzun rapor kaleme almıştır. Bunlardan ilki 17 Ağustos 1885 tarihlidir. Bu rapor Sava Paşa'nın adada çıktığı bir teftiş gezisinin nihayetinde yazılmıştır. Paşa bu gezisinin amacını ahalinin fikirlerini öğrenmek, devlet dairelerini teftiş etmek ve bu sene için yapılması acil bayındırlık işlerini tespit ederek bunların nasıl yapılacağına dair çareler aramak olarak ifade etmiştir[285].

1.1 Müslüman ve Hıristiyan Ahalinin Durumu

Sava Paşa, Müslüman ve Hıristiyan halkın fikirlerini genel olarak bir hüsn-i halde gördüğünü ifade ederek her bir merkeze varışında çevredeki kazalardan, nahiyelerden gelen ve çoğunluğu ziraatla uğraşan ve *binâen aleyh safvet-i kalbiye sâikasıyla doğru söz söyleyen* büyük miktarda ahali ile ve bunların önde gelenleriyle uzun sohbetlerde bulunduğundan bahsetmiştir. İnzibat ve emniyetin ikmal edilmesinin, özellikle hayvan hırsızlığı ve diğer suçların ortadan kaldırılmasının bu kişilerin en büyük emelleri olduğunu, onların adaya ihsan edilen muafiyetlerin kadr-i kıymetini bildiklerini ve bundan memnun olduklarını belirten Sava Paşa, Hıristiyanların şimdiki halde bahsedilen emellere sahip olduklarını ve kendi ifadelerinin de bu yönde olduğunu bildirmiştir. Paşa'ya göre ancak Yunan Devleti siyasi ortamın müsait olduğu bir zamanda büyük fedakârlıklar yapma yoluna giderse bunların hepsini değilse de çoğunu ihtilale meylettirebilir. Çünkü Âlî Paşa'nın Girit'e memur olarak geldiği sıralarda ortaya çıkan ahvâl ile sabit olduğu üzere Yunan Devleti'nin öncelikle bu kişilere karşı kullandığı *lisân-ı hilekâri* Müslüman halkın

[285] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, lef no yok (17 Ağustos 1885 tarihli ve 6 varaktan oluşan belge).

tasarrufunda bulunan külliyetli emlaki kendilerine taksim etmek vaadi zemininde olup Yunan Devleti'nin bu vaadi isyanın devamında büyük bir rol oynamıştır[286].

1.2 Yunanistan'ın Durumu ve Adaya Tesirinin Önlenmesi

Sava Paşa, telgrafla gelen bir emirnâmeden Osmanlı Devleti ile Yunan Devleti arasında o sıralar hüsn-i münasebet olduğunu anladığını ancak gerek önceki tecrübelerinden ve gerek Yunan hükûmetinin sırlarına vâkıf bazı kişilerin adanın önde gelenlerine yazdıkları mektuplardan anlaşıldığı üzere Yunan hükûmetinin kendi yaralarının tamiriyle meşgul bulunduğunu, bunlar iyileşmedikçe Girit için bir fedakârlıkta bulunamayacağını, Slavlara mukavemet edebilmek ve kendini toparlamak için Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeye mecbur olduğunu ve Girit ahalisine de şu anda ihtilal etme zamanı olmadığını, adanın muafiyetlerinin genişletilmesine çalışılması şeklinde tuttukları yolda devam etmeleri konusunda nasihat verdiklerini ifade etmektedir. Muafiyetlerin genişletilmesinin ise adanın Osmanlı Devleti ile olan bağlarını gevşetmek ve kesmek suretiyle ihtilalsiz olarak adayı Yunan hükûmetine yaklaştırmak ve siyasi durum müsait olduğunda da az bir fedakârlıkla adayı ilhak etmesini sağlamak için olduğunu söyleyen Sava Paşa'ya göre durum bundan ibarettir. Yunan Devleti'nin Girit konusunda ihlâsına asla inanmadığı ve inanamayacağını belirten Paşa, Yunan Devleti'nin Osmanlı mülkü içerisinde gözü olan toprakları bugün Slavlar ile paylaşamadığı için Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeye mecbur olduğunu ifade etmektedir. Siyasi değişiklikler ne zaman Balkan yarımadasındaki Slavlarla şu an mümkün olmayan ittifakı mümkün hale getirirse Yunanistan'ın o gün onlarla Osmanlı Devleti aleyhine ittifak edeceğinin çok açık olduğunu ifade eden Sava Paşa, Avrupa'nın o günkü halinin böyle şeylere müsait olmamasını *Cenâb-ı hakkın Devlet-i aliyyeye olan inâyet-i rabbâniyesi eseri* olarak görmektedir. Sava Paşa, bu sükûnet halinin bir, iki ve belki üç sene daha süreceğini zannettiğini ifadeyle yapılması gereken şeyin Yunanistan saldırı siyaseti fırsatını ele geçirmeden önce Girit'i asayişinin bozulamayacağı bir dereceye getirmek olduğunu bildirmektedir. Bunu sağlamanın yollarından birisinin Girit'te ortaya çıkmış olan ve şimdiye kadar idareyi eline almış olan fırkanın[287] meşru bir

[286] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, lef no yok (17 Ağustos 1885 tarihli belge), varak 1.
[287] Girit'te ortaya çıkan fırkalar mevzu'una 311 numaralı dipnotta değinilecektir.

yolda yani adanın kanunlarının ahkâmı çerçevesinde ve kendilerine asla kötü muamele edilmeyerek nüfuzlarının azaltılması ve sınırlandırılması olduğunu belirtmektedir. Sava Paşa'ya göre bunun yanında yapılacak olan diğer şeyler adanın mevcut kanunlar ve muafiyetler içinde muhafaza edilmesi ve bundan sonra *Yunâniyü'l-efkâr* olanlara kuvvet verecek genişletmelere gidilmemesi, bunların dışında da adanın asayiş ve emniyetini kemal derecesine getirerek ahaliyi hiç olmazsa bir iki sene tam bir asayiş içinde yaşamaya alıştırmak ve bunların gerektireceği tali tedbirleri almaktır[288].

1.3 Adadaki Asayişsizlik ve Buna Sebep Olan Kişiler

Sava Paşa, ahalinin ziraatla uğraşan ve emlak sahibi olan kesiminin ihtilalin zararlarını aklettiğini ve şu durumda ihtilal yoluna gitmeyeceğini ancak mal ve canları layığı üzere temin edilmezse bundan dolayı mütemadiyen sızlanmaktan ve hükûmetin emniyet ve asayişi teminde iktidarsızlığını kendi aralarında dedikodu malzemesi yapmaktan ve bu konuda yabancılara şikâyette bulunmaktan geri durmayacaklarını ifade etmektedir.

Adada dört yıldan beri adam öldürme gibi büyük suçların, hayvan hırsızlığı, harmanlardaki zahirenin yakılması, zeytin ve diğer ağaçların kesilmesi, bağ ve bahçelerin tahribi gibi diğer suçların günlük derecesinde işlenmeye devam etmesine bakılınca adanın bir asayiş içinde olduğunun söylenemeyeceğini ifade eden Sava Paşa adada bu tür cürümleri işleyenlerin Yunan komitalarıyla irtibatlı ya da Yunan mekteplerinde eğitim görmüş kişiler olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Sava Paşa, bu kişilerin çoğunun liva merkezlerinde oturduklarını, kendilerinin ve takipçilerinin çoğunlukla gayr-i menkul ya da menkul her hangi bir mala sahip olmayanlar ile kahvecilik, lokantacılık, gazinoculuk ve bunlara benzeyen *iştigâlât-ı sefîle* ile uğraşan kişiler olduğunun bilindiğini ifade etmektedir. Kasaba ve köylerde de bu tür adamların olduğundan bahseden Paşa, bunların dışında ikinci bir potansiyel suçlu grubu daha saymaktadır. Bu grubu, ziraatla uğraşan ancak *kendi malları olmadığı cihetle şunun bunun mülkünde rençberlikle taayyüş eden uygunsuz yani ayyâşîn ve mücrimîn takımından* olarak tarif eden Sava Paşa, bunların emirleri altında oldukları fesatçıların rehberliği ile zaptiye, nahiye mübaşirliği ve köy bekçiliği gibi hizmetlere

[288] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, lef no yok (17 Ağustos 1885 tarihli belge), varak 1-2.

girip *yorulmayarak maâş ile bir hâl-i sefâlette geçinenler* olduğunu ifade etmektedir. Bir başka grubun ifadesi ise hepsinden daha ilgi çekicidir. Bu kişiler ihtilallere katılıp kendi köylerine ya da birkaç köyün ahalisine başkanlık etmiş *ve şimdi bu ehemmiyeti kaybettiklerinden ve vakt-i asâyişte o ehemmiyeti hâiz olamayacaklarını bildiklerinden bir hâl-i me'yûsiyette olmaktan nâşî* karışıklık arzusunda olan kişileridir.

Sava Paşa, azınlığı oluşturan bu kişilerin reislerinin planının bir parçasının, adada asayişsizliğin devam etmesi olduğunu çünkü tam bir asayiş sağlanıp birkaç sene devam ederse ahalinin sükûnet ve emniyet nimetine alışacağını ve bu durumda Yunanistan'ın tahriklerinin etkili olamayacağını söylemektedir. Ancak bu kişilerin karışıklık çıkarmaya devam etmeleri durumunda ahalinin bîzar olarak karışıklıktan kurtulamadıkları düşüncesiyle Yunanistan'ın emellerine hizmete yöneleceklerini ifade eden Sava Paşa bunun derin bir düşünce ile kurulmuş bir plan olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yerel yönetimin bütün gücünü adada asayişin teminine ve bu planın işlemez hale getirilmesine sarf etmesi gerektiğini düşünmektedir[289].

1.4 Nahiyelerdeki Durum ve Nahiye Islahatının Lüzumu

Sava Paşa, karışıklık çıkarma peşinde olan kişilerin *zirâat gibi bir meşgûliyet-i mütemâdiye ile iştiğâl etmedikleri cihetle dâima bir takım efkâr-ı politika ile* vakit geçirmeye devam ettiklerini ifade ederek bunlardan şehirlerde bulunanların kısa bir zaman içinde toplanarak reislerinin telkin ettiği yaygaralara ve gösterilere katılmaya âmâde olduklarını ve bu nedenle bir ehemmiyet arz ettiklerini bildirmektedir. Ayrıca bu kişilerin *Girit'te muhibb-i terakki addolundukları cihetle eser-i gaflet olmak üzere* yerel yönetimce kabul edilmiş bazı nizamlardan istifade ile nahiyelerde belediye daireleri müdürlerinin birçoğunu seçtirme ve bu şekilde idareyi ara sıra sekteye uğratma imkânı bulduklarını söyleyen Sava Paşa, nahiye nizamnâmesinin Bâbıâlî'den tasdik edilmiş olduğunu ancak noksanları nedeniyle bu gibi suistimallere açık olduğunu ifade etmektedir. Nahiye müdürleri ile diğer memurlarının çokluğu ve gelirlerinin azlığı nedeniyle nahiye heyetlerine cüzi bir miktar maaş verildiğini ve bu nedenle çoğunluğu hükûmet nezdinde emin sayılan ve oldukça iyi durumda bulunan muteber ve mal sahibi kişilerin, işlerini terk ederek böylesi cüzi maaşlı bir işe rağbet

[289] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, lef no yok (17 Ağustos 1885 tarihli belge), varak 2-3.

etmediklerini ifade eden Sava Paşa bu nedenle nahiye müdürlüklerinin malı mülkü az olan ve *hadd-i zâtlarında ehemmiyetsiz bir takım adamlara* bırakılmış bir iş haline geldiğini söylemektedir. Ayrıca Girit Genel Meclisi'nin toplantı süresinin uzatılmasını gerektiren maddelerden birisi olmasına rağmen müzakere masasına yatırılamamış olan nahiye ıslahatının ilgili yerlere tavsiyesinin gerekli olduğunun da altını çizmektedir[290].

1.5 Adadaki Yöneticilerin Durumu

Sava Paşa, Sadârete gönderdiği bu uzun raporunda adadaki yöneticiler hakkındaki düşüncelerine de yer vermiştir. Öncelikle mutasarrıflardan başlamış ve Resmo Sancağı mutasarrıfı Esad Bey'in, Kandiye Sancağı mutasarrıfı Abdülvehhab Paşa'nın ve İsfakiye Sancağı mutasarrıfı Akislos Efendi'nin *sahîhan mutasarrıf* olduklarını ifade ederek görevlerine sadakatle bağlı olduklarını bildirmiştir. Sava Paşa, Esad Bey ile Akislos Efendi'nin on sekiz yirmi seneden beri adada bulunup önceleri kaymakamlık, sonra mutasarrıflık yaptıklarını, bu nedenle mahalli meseleleri ve halkın karakterini layığı üzere öğrendiklerini ve edindikleri tecrübelerin icabı olarak görevlerini en güzel şekilde yerine getirdiklerini ifade etmektedir. Abdülvehhab Paşa'nın onlar kadar tecrübeli olmasa da dirayet ve ihlâs ile gayret ettiğini belirten Sava Paşa, onun da kısa bir zaman içinde Girit için âlâ bir mutasarrıf olacağını ve Kandiye gibi büyük bir sancağın idaresine şimdiden muvaffak olduğunu bildirmektedir. Laşid mutasarrıfı Varuha Efendi'nin yerli halktan olup daha önce küçük bir memur iken, Fotyadi Paşa'nın yakın dostlarından Tabib Varuha'nın kardeşi olduğu için önce İsfakiye mutasarrıflığına az bir süre sonra da Laşid mutasarrıflığına atandığını bildiren Sava Paşa, mutasarrıfın dirayetsiz birisi olmadığını ancak *bir dereceye kadar gayret-i milliye sâikasıyla Hıristiyanları İslâma tercîh etmek arzû-yı hâfîsi*nin olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca halkın önde gelenlerinin ihtarlarına bazen haiz olduğu makama uymayacak derecede çok önem verdiğini belirterek memuriyetinin uzun dönemde devamı ya da devam etmemesi konusunda o an için bir şey söyleyemeyeceğini bildirmektedir. Bununla beraber Laşid Sancağı Müslüman ahalisi İsfakiye Sancağı mutasarrıfı Akislos Efendi'nin Laşid'e iade-i memuriyeti halinde Sava Paşa'dan emin oldukları kadar ondan da

[290] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, lef no yok (17 Ağustos 1885 tarihli belge), varak 3.

emin olacaklarını Sava Paşa'ya ifade ederek Akislos Efendi'in Laşid'e tayinini istirham etmişlerse de Sava Paşa vilâyet merkezinden uzak olması dolayısıyla teftişi güç olan böyle bir yere bu derece emin olunan bir kişinin tayininin gerekliliğini teyit etmekle beraber Akislos Efendi'nin o sıralarda birkaç ay kadar İsfakiye'den ayrılmasını uygun görmemiş ve bu nedenle Varuha'nın bir müddet daha memuriyetinde kalması gerektiğini düşünmüştür. Ayrıca Sava Paşa, Varuha Efendi'ye kendisinin tecrübe edildiğini ve hareketlerine göre bir karşılık alacağını yazılı olarak bildirmiştir. Sava Paşa, Varuha Efendi'nin kendisine verdiği cevapta, o zamana kadar memurların azil ve tayinlerinin hükûmetin elinde olmayıp halkın önde gelenlerinin elinde olduğunu herkesin bildiğini ve bu nedenle *kendisi esirü'l-iyâl olup muhâfaza-i me'muriyete mecbûr olmaktan nâşî ruesâyı memnûn etmeye çalışmış olduğunu i'tirâfen ikrâr* ederek bundan böyle mademki memurların tayini ve azli hareketlerinin ve fiillerinin durumuna göre olacak, o zaman ruesânın memnuniyetsizliği azli gerektirmeyeceğine emniyetinin hâsıl olduğunu ve bundan sonra böyle bir hal ve harekette bulunursa hükûmetin sorgulamasına bir diyeceği kalmayacağını ifade ettiğini bildirmiştir. Sava Paşa, durumun teessüf edilecek bir hal olduğunu ancak Varuha'nın bahsettiği şeylerin de hakikat olduğunu ifade ederek bu nedenle kendisinin bir süre daha görevinde bırakıldığını bildirmiştir[291].

1.6 İdare Meclislerinin ve Azasının Durumuna Dair Tespitler

Sava Paşa, liva merkezlerinde bulunan idare meclislerinin azasının bölge halkından kişiler olduğunu ve bunların bir takım nizamnâmelere göre seçildiklerini belirterek o ana kadar livalar dâhilinde arz edilecek fevkalade bir halin olmadığını ifade etmiştir. Ancak vilâyet merkezindeki idare meclisi azasının seçilme mercii olan genel meclis Hıristiyan azalığına o sene Yunan taraftarı fırkadan kişiler seçildiği için bunların idare meclisi için seçtiği kişilerin de kendileri ile *hemhâl ve müttahidü'l-âmâl* olduğunu söyleyerek bu kişilerin içerisinden bazılarının durumunu tek tek incelemeye geçmiştir. Bunlardan birincisi olan Angilaki'nin Atina'da oturduğunu ve Atina Üniversitesi'nde idare hukuku muallim muavini olduğunu belirten Sava Paşa, bu kişinin iki sene önce genel meclis azalığına seçildiği sırada Yunanistan'da ikamet etmesi ve orada memur olması nedeniyle azalığının kabul edilemeyeceği şeklindeki

[291] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, lef no yok (17 Ağustos 1885 tarihli belge), varak 3-4.

Müslüman mebusların itirazı karşısında Osmanlı Devleti tebaası olduğunu resmen beyan etmesi üzerine mebusluğunun tasdik olunduğunu ifade etmiştir[292]. Bu şekilde kendisinin Osmanlı Devleti tebaası olduğunu düşünüldüğünden idare meclisi azalığına kabul edilerek Atina'dan çağrıldığını bildiren Sava Paşa, bu kişinin *haddi zâtında hoş ve âlim ise de hizmet edeceği efkârın tebeddülü gayr-i mümkin* olmasının yanında Yunanistan'daki memuriyeti devam ederken izinli olarak ve geçici surette Girit'te bulunmasının dayandığı maksadın da açık olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Sava Paşa'nın bu kişinin mülazımından gizli olarak aldığını söylediği bilgiler içerisinde şu anda istediği şeyleri yapamayacağı için Ağustos ayı sonunda üç aylığına Atina'ya gitmek üzere izin isteyeceği, bu sürenin bitiminde sürenin uzatılmasını talep edeceği, bu süre zarfında Girit'in kanunlarını tadil için Atina'daki meşhur hukuk âlimlerinin yardımıyla layihalar tanzimiyle uğraşacağı bilgileri yer almaktadır. Sava Paşa, böylesi layihaların tanzim edilmesinin kendilerini endişeye düşürür bir şey olmayıp sadece bu kişilerin ne gibi maksatlar taşıdığını beyan için bunları ifade ettiğini bildirmektedir.

Sava Paşa, hakkında malumat aktardığı ikinci aza olan İstelyano Papazaki'nin doğma büyüme Giritli olup en son ihtilalden evvel bir takım memuriyetlerde istihdam olunduğunu ve ihtilalden sonra Atina'ya giderek birkaç seneden beri orada ikamet ettiğini bildirmektedir. Pire'de çeşitli gayrimenkulleri ve bir mektepte memuriyeti bulunduğu halde bunları terk ederek Girit'e gelmiş olan bu kişinin kendisini önce genel meclis azalığına sonra da idare meclisi azalığına seçtirdiğinden bahseden Sava Paşa, bu kişinin bahsi geçen Angilaki gibi olmadığını *menâfi-i şahsiye ve ümniye-i politikasını terviç için musırrâne çabalar bir âdem* olduğunu

[292] Sava Paşa'nın raporuna eklediği Girit vilayet gazetesinin 29 Cumâde'l-Âhire 1299-5 Mayıs 1298 (17 Mayıs 1882) tarihli ve 634 numaralı sayısında Girit Genel Meclisinin 10. Sene toplantılarından 11 Mayıs 1882 günü öğleden sonraki toplantısının zabtı yer almaktadır. Burada Argiraki Ahmed Efendi, geçen sene bazı mebusların Girit Genel Meclisi'ne dâhil olabilmek için Girit ahalisinden ve Osmanlı Devleti tebaasından olmak gerektiğine dair bir layiha kaleme aldıklarını ve bunun da meclis tarafından tensip ve tasdik olunduğunu ifade ederek Angilaki Efendi'nin ne Giritli ne de Osmanlı Devleti tebaasından olduğunu zannetmediğini ve bu kararın kendisine uygulanması gerektiğini düşündüğünü ifade etmiştir. Bunun üzerine meclis başkanı mezkur kararda genel meclise dâhil olma şartının Osmanlı Devleti tebaası olmak ve Girit'te dört sene ikamet etmek olduğunu belirttikten ve çeşitli tartışmalardan sonra meclis başkanı Angilaki Efendi'ye Osmanlı tebaasından olup olmadığını sormuş ve kendisinin Osmanlı tebaasından olduğunu beyan etmesiyle bu ifadesine itimaden başka itiraz yapılmamıştır. Bkz. *Girid,* 29 Cumâde'l-Âhire 1299-5 Mayıs 1298, numara: 634 s.3-4.

bildirmektedir. Bu kişinin hükûmetin icraatlarını engelleyemeyeceğini ya da başka bir fesat çıkaramayacağını bir süredir anlamış olduğunu belirten Sava Paşa, onun kendisi ile olan hususi mülakatlarında samimiyet alametleri göstermeye devam ettiğini bildirmektedir. Bu iki kişinin dışında meclis azasından üç kişinin daha Atina Üniversitesi'nden yetişen ve bahsi geçen fırkanın liderlerinden olduğunu ifade eden Sava Paşa, bunların ada idaresinin iplerini ellerine almak düşüncesinde bulunduklarını ve bu nedenle daimi surette memurların ve zaptiye görevlilerinin tayin ve azillerinin kendi reyleriyle olması arzusunda bulunduklarını ancak bu niyet ve amaçları kendisi tarafından kabul edilmediği için bu kişilerin memnun olmamalarının tabii olduğunu beyan etmiştir.

Sava Paşa, kendisi Girit'e ulaşana kadar adanın idaresinin bahsi geçen bu kişilerin elinde bulunduğunu, bunların genel meclis azalığına seçilebilmeleri için kendi istedikleri memurları atamak ve bunların ahali üzerinde uygulayacakları cebir ve tazyikle kazalarda çoğunluk elde ederek idare meclisi azalığına seçilmek, bu şekilde tayin edecekleri memurların yardım ve aracılığıyla nüfuzlarını daha da artırarak ahaliyi kendilerini büyük görmeye alıştırmak ve sonra da adayı istedikleri hale sokmak fikrinde olduklarının ve bu fikri gerçekleştirmelerine de ramak kalmış olduğunun açıkça görüldüğünü ifade etmektedir.

Sava Paşa, adada idarenin iplerini eline aldığından beri genel meclisin hukukunu tanıdığını ve onların da padişahın kendisine emanet etmiş olduğu hukuku –ki bu hukuk memurların tayin ve azlini içermektedir- tanımaları gereğini beyan ettiğini, bununla beraber bu konuda kesinlikle müdahale kabul etmeyeceğini ihtar ettiğini, bu konudaki sebatı neticesi bu kişilerin artık ahali nezdinde nüfuzlarının gereği gibi azalmış olduğunu, kendisi eğer bu yolda devam ederse yakın bir zamanda bu kişilerin öneminin bütünüyle ortadan kalkacağına şüphe olmadığını ve bu kişilerin de kendisini çeşitli kötülükler ve müdahalelerle yormak yolunu tuttuklarını ancak kendisinin bunu görmezden gelerek işine devam ettiğini bildirmektedir. İşin asıl dikkat çekici tarafının bu kişilerin gelecek sene de kendilerini ve arkadaşlarını mebusluğa seçtirmek konusundaki emelleri olduğunu belirten Sava Paşa, onların bu amaçlarına ulaşmak için kendilerine yardım edeceğini yakinen bildikleri kişileri memurluklara getirebilmek için öncelikle genel meclisin açılışı esnasında büyük bir

baskı yaparak sabık vali Fotyadi Paşa'nın vilâyet başsavcısını ve rumî mektupçusunu azletmesini sağladıklarını ve bu şekilde hükûmetin hukukuna müdahaleyi son haddine vardırdıklarını söylemektedir. Ayrıca bu azledilenlerin ve o sırada henüz azlettiremedikleri diğer bazı memurları da görevlerinden ayırarak bunların yerine kendi adaylarını yerleştirmek için bir tayin defteri tanzim ettiklerini ve adaylarına ciddi surette memuriyet vaatleri verdiklerini ifade etmektedir.

Sava Paşa, aldığı tedbirler sayesinde bu mebusların verdiği vaatleri yerine getirme imkânı bulamadıklarından bahisle ümide düşürdükleri kişilerin şikâyetinden kurtulmak için ya istifa etmeyi ya da izin alarak başka yerlere gitmeyi düşündüklerinin de kulağına gelen sözler arasında olduğunu bildirmektedir. Ayrıca bu kişilere idare meclisinde müzakere edilen konularda oy vermek dışında bir şey yapma imkânı verilmediğini ancak teftiş gezisinden döndüğü sırada yapılan toplantıda bidayet mahkemeleri azasının evsafına dair olan layihanın kabul edilmediğine dair Sadâretten gelen emirnâmenin içeriğinin ilim yolunda ilerlemiş olanların teessüfünü davet ettiği şeklinde bir açıklama yapmak niyetinde olan yukarıda adı geçen Angilaki'nin, arkadaşlarının da teşvikiyle söze başlaması üzerine konuşmasının başlangıcından ulaşmak istediği maksadı anlaşıldığı için sözünü kesmeğe mecbur kaldığını bildirmektedir. Azaya, söylenilmeye başlanılan sözün meclisin vazifesi dışında bir işe taalluk ettiğini ve burada böyle bir şey söylenilmesine izin verirse kendisinin soruşturulmayı hak edeceğini bildirerek bir karışıklığa meydan vermeksizin sözlerinin kesildiğini ifade eden Sava Paşa ayrıca Angilaki'nin sözlerine devam etmeye çalıştığı kendisi tarafından duyulmuyormuş gibi yaparak onun bu ayıbını bu şekilde kapatmasının kendisi hakkında daha hayırlı olacağını beyan ettiğini bildirmektedir.

Sava Paşa, azanın bahsi geçen niyetlerini gerçekleştirmelerine meydan vermenin adanın devletle olan bağlarını zayıflatmak demek olacağını ancak kendi görevinin bu bağlara zarar verecek en küçük şeylerin dahi ortadan kaldırılmasıyla bu bağların tahkim edilmesi olduğunu belirtmiştir. Aldığı duyumlara göre bu kişiler eğer azalıktan istifade edecek olurlarsa, mülazımları göreve davet ederek ya da başka bir şekilde işlerin yürütüleceğini bildirmektedir. Sava Paşa, ayrıca maksadının bu

kişilerin ve bunların arkadaşlarının adayı istedikleri hale sokabilecek nüfuzlarının kalmaması olduğunu da sözlerine eklemektedir[293].

1.7 Mahkemelerin Durumu

Sava Paşa, mahkemelerin her yerde karışık ve düzensiz bir halde olduğunu belirterek adada Kandiye Mahkemesi'nin dışında mahkeme denilmeye layık bir bidayet mahkemesinin olmadığını ifade etmektedir. Bu mahkemenin reisi bulunan İstaranodaki Efendi'nin görevinin ehli olduğunu belirten Sava Paşa, bu kişinin Atina Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra İstanbul'da on sene avukatlık yapmış muktedir ve devlete sadık bir kişi olduğunu, beş senedir verdiği kararlardan sadece dördünün istinaf mahkemesinde bozulduğunu bildirmiştir. Ayrıca kendisinin devletin memuru olduğunu ilan etmekten çekinmediğini, bunun yanında adadaki diğer devlet dairelerinin hiçbirinde padişahın portresi yokken onun İstanbul'dan bir miktar portre getirterek mahkemeye astırdığını ifade etmektedir. Diğer mahkemelerde *lisân-ı belâgat unvân-ı Osmânî* tamamen unutulmuş ve kararlar yalnızca Rumca olarak yazılmaktayken bu mahkemenin Müslüman kâtipler istihdam ederek ve eğer Girit'te bu işi yapabilecek kişiler bulunmazsa Yanya'dan Rumca bilen efendilerin getirilmesiyle bundan böyle bu halin bu şekilde devam etmesine razı olunmadığının bildirilmesini bundan sonra kararların devletin resmi lisanı ile yazılacağına yoran Sava Paşa, bu durumdan memnuniyetini ifade etmiştir.

Laşid mahkemesinin iyi ve intizamlı bir durumda olmasının bu mahkemenin kâtibi bulunan zatın liyakatinin eseri olduğunu belirten Sava Paşa, diğerlerine örnek olmak üzere bu kâtibin taltifi için adının mükâfat defterinde gösterildiğini bildirmektedir[294].

1.8 Diğer Konulara Dair Gözlemler

Adaya geldiğinde kolluk kuvvetlerinin durumunu her yerde *çığrından çıkmış* olarak bulduğunu belirten Sava Paşa, bu durumun zâbitânın zabtiye reislerinin talebiyle tayin ve tebdil edilmesinden ileri geldiğini düşünmektedir. Bu konuda verilecek tafsilatın tek başına bir risale ile ancak mümkün olabileceğini belirten Sava Paşa bu raporunda konuyla ilgili daha fazla ayrıntı vermemiştir. İdari işler konusunda

[293] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, lef no yok (17 Ağustos 1885 tarihli belge), varak 4-6.
[294] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, lef no yok (17 Ağustos 1885 tarihli belge), varak 6.

kaymakamlara dair, bir oranda bilgi verildiğini, ancak bunların üçte ikisiyle görüşme imkânı bulamadığını belirtmiştir. Bazılarının kendisine gelmek için izin istediklerini ancak kaymakamların görev mahallerinden uzaklaşmalarına gerek görmeyerek bir dahaki teftiş gezisinde bu kazalara da gidileceğinin ve kendileriyle o vakit görüşüleceğinin cevap olarak onlara bildirdiğini ifade etmiştir[295].

2 Sava Paşa'nın Raporuna Verilen Cevap

Sava Paşa'nın bu uzun ve ayrıntılı raporu Bâbıâlî'ye ulaştığında büyük bir memnuniyetle karşılanmış ve kendisinden daha sonra da vilâyetin mahalli meseleleri hakkında böyle ayrıntılı bilgiler aktarmasının beklendiği ifade edilmiştir. Raporun içeriğinden adanın ahvaline ve Sava Paşa'nın *meslek ve efkâr-ı devletlerinin isâbetine dair* doyurucu bilgiler edinildiği belirtilmiştir. Kandiye Bidayet Mahkemesi Reisi İstaranodaki Efendi'nin istikamet ve ehliyetinin hususen belirtilmesine nazaran kendisinin münasip rütbe veya nişan ya da her ikisiyle taltif olunması bunun yanında genel meclis azasından Angilaki'nin Osmanlı Devleti tebaası olmadığı anlaşıldığından hakkında gereken muamelenin yapılması talepleri Sava Paşa'ya iletilmiştir[296]. Daha sonra Kandiye Bidayet Mahkemesi Reisi İstaranodaki Efendi'nin rütbe-i saniyeye yükseltilmesi ve kendisine dördüncü rütbe mecidiye nişanı verilmesi kararı alınmıştır[297].

3 Sava Paşa'nın İkinci Raporundaki Görüşleri

Sava Paşa, Girit valiliğinden istifa edeceği zaman daha önceki raporuna benzer ve ondan daha ayrıntılı ikinci bir rapor kaleme alarak amirlerine son defa olmak üzere ada ahvaline dair bilgiler ve gözlemlerini aktarmıştır. Daha önce ada halkının durumu, mahkemeler ve diğer idari birimler hakkında bazı bilgiler aktardığı için bu raporunda adanın mali idaresi ve *ahvâl-i politikasından* bahsedeceğini ifade etmiştir[298].

[295] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, lef no yok (17 Ağustos 1885 tarihli belge), varak 6.
[296] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, lef no yok (26 Ağustos 1885 tarihli belge).
[297] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/282, (lef no ve tarih olmayan belge).
[298] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3 (19 Aralık 1886 tarihli ve 17 varaktan oluşan belge).

3.1 Girit'in Jeopolitik Önemi

Sava Paşa, Girit Adası'nın fethedildiği zamandan o güne kadar Osmanlı Devleti'nce gelir getiren bir vilâyet olarak görülmediğini, Akdeniz'de *bir nokta-i hâkime olduğundan fenn-i harbce ehemmiyet-i fevkalâdesi cihetiyle muhâfazası elzemiyet-i kaviyye tahtında bulunduğu için* elde tutulduğunu belirtmektedir. Bunun yanında adanın fethi sırasında ve fethinden sonraki zamanlarda yapılan fedakârlıklar bir tarafa, kendisinin devlet hizmetinde olduğu zaman içerisinde yapıldığını gördüğü fedakârlıkların devletin bütün borçları miktarı kadarının Girit uğrunda harcanmış olduğunu söylemeyi mübalağa saydırmayacak kadar çok olduğu ifade etmektedir. Ayrıca büyük devletlerinin hepsinin kendi toprakları içerisinde mühim bir mevki olarak gördükleri yerleri diğerlerine tercihen muhafaza etmeye mecbur olduklarını ifadeyle bu uğurda harcayacakları nakdin miktarına bir sınır koyulamayacağını belirtmiştir. Bu görüşlerine destek olmak üzere Fransa'nın o zamanlarda büyük tehlikeler içinde bulunmasına rağmen kendi sınırında bir *nokta-i hâkime* saydığı Balfor Kalesi'ni korumak için savaş tazminatı olan beş milyar frangın iki milyarını sadece burası için vermesinin yanında topraklarından birçok araziyi de bu uğurda terk ettiğini ifade etmektedir.

Sava Paşa Girit'in devletçe önemine dair bu görüşlerini belirttikten sonra eğer kendisince *gayr-i ma'lûm tağayyurât-ı politikadan dolayı ehemmiyeti sâkıt olmadıysa* adanın devletin idaresi altında kalması için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Fedakârlıktan kastının devletin hukukunu terk etmesi ya da adayı devlet merkezine bağlayan bağların kesilmesi olmadığını; fedakârlığın *in'âm ve fütüvvet yolunda akçe ihsân ve sarfıyla* olacağını bildirmektedir. Böylesi fedakârlığı zayi olmuş akçe addetmemek gerektiğini belirten Sava Paşa, adanın askeri açıdan önemi bir kenara, ada layığı üzere idare edilirse arazisinin *kâbiliyet-i fevkalâdesi* münasebetiyle ileride devlet gelirleri içerisinde büyük paya sahip olacağına şüphesinin olmadığını ifade etmektedir. Bunun yanında emniyet ve adaletin gereği gibi sağlanması durumunda adada kısa bir süre içerisinde

tarımın gelişeceğini ve adadaki mermer, malta taşı ve kömür gibi madenlerin de imaliyle devlet hazinesi için büyük gelirler elde edileceğini belirtmektedir[299].

3.2 Tadilat Fermanı'ndan Önceki Mali Durum

Tadilat Fermanı'ndan önce gümrük gelirlerinin tamamı adanın mal sandığına ait olduğu halde her sene merkez hazineden adaya birkaç milyon kuruş gönderildiğini belirten Sava Paşa, valinin maaşının 80.000, mutasarrıfların maaşlarının 17.500, kaymakamların 3.500 kuruş olduğu senelerin gelir ve giderlerinden bahsetmeyeceğini söyleyerek vali maaşının 25.000 kuruşa ve diğerlerinin maaşlarının da ona göre indirildiği Tadilat Fermanı öncesindeki 1291 (1875-1876), 1292 (1876-1877) ve 1293 (1877-1878) senelerinin gelir ve gider tablolarını şöyle göstermiştir:

Sene	Gider	Gelir	Fark
1291	13.350.415	8.681.014	4.669.401
1292	13.022.351	9.307.107	3.715.244
1293	13.142.168	6.648.141	6.494.027
Farklar Toplamı			14.878.672[300]

[299] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 1.

[300] Tablodaki toplama ve çıkarma hataları düzeltilmiştir. Düzeltilmeden önce verilen rakamlarda 1291 senesi: 13.350.415 kuruş gider, 8.681.014 kuruş gelir, 4.669.401 kuruş fark; 1292 senesi: 13.022.351 gider, 9.307.107 gelir, 2.615.244 fark; 1293 senesi: 13.142.168 gider, 6.648.141 gelir, 4.494.027 fark olarak ve ayrıca farklar toplamı da 4.669.401+2.615.244+4.494.027=11.778.672 kuruş olarak gösterilmiştir. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 2.

Bu şekilde Tadilat Fermanı öncesindeki üç sene içerisinde devlet merkezinden gümrüklerin bütün gelirlerinin adaya bırakılmasının yanında ve askeri tahsisat hariç olmak üzere adaya 14.878.672 kuruş verildiği anlaşılmaktadır. Sava Paşa bu hesabı üç sene üzerine yapmasının nedeni olarak bir yılın bakaya gelirlerinin sonraki yılda toplanması nedeniyle gelirlerin fazla olup bakaya kaldığının zannedilmemesi olduğunu ifade etmektedir. Bunların bir kanaat edinmeye yetmemesi halinde Tadilat Fermanı ile birlikte adaya *idâre-i husûsiye-i mâliye ihsân* edilmesi ve hesabın kapatılması sırasında milyonlara varan eski açıkları kapatmak için verilen paranın miktarına bakılmasını isteyen Sava Paşa, bu şekilde gerçek durumun ortaya çıkacağını belirtmektedir[301].

3.3 Tadilat Fermanı ile Girit Mali İdaresine Getirilen Yeni Kaide

Sava Paşa raporunda, Tadilat Fermanı'nın adanın mali işlerine dair olan 13. Maddesine şu şekilde yer vermiştir:

13.Madde: Giderler konusunda tasarruf kaidesine riayet edilecek; askeri masraflar, gümrük, tuz ve duhan vergileri ile bugün için vilâyet bütçesine dâhil olup mahalli hükûmet tarafından idare olunan ve daha sonra ayrılması kararlaştırılmış olan vakfiye emlakinin hâsılat ve masrafları hariç tutularak hükûmetin kalan gelirlerinden masrafları çıkarılarak safi gelirin yarısı hazineye diğer yarısı da birinci derecede hapishaneler, ikindi derecede okullar, üçüncü derecede hastaneler ve dördüncü derecede liman ve yollar gibi kamu menfaatine dair genel meclisin kararlaştıracağı işlere harcanacak ve her sene kararlaştırılan gelir ve giderin bütçesinde belirtildiği şekilde kullanılıp kullanılmadığının tahkik ve tetkikini yine genel meclis yapacaktır. Ancak bahsedilen gelir, gideri karşılamadığı ve gelirleri artırmak için hükûmete düşen çaba gösterilip de bir yol bulunamadığı için maaşlar verilmezse, bu maaş açığını kapatmak için adanın o yılki gümrük hâsılatının yarısına kadar bir meblağ devlet tarafından verilecektir.

Sava Paşa bu maddede, her sene mahalli gelir adadaki memurların ve zaptiyelerin maaşına yeterli gelmezse devletin gümrük gelirlerinin yarısına yakın bir miktarı ihsan edeceğinin belirtildiğini ifade ederek bu durumda mahalli gelir

[301] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 1-2.

maaşların ödenmesine yeterli olduğu takdirde diğer masraflar için devletin herhangi bir şey vermesinin gerekmediğini söylemektedir. Bu durumda devletin eğer bu maddenin hükmünü harfiyen icra etmesi gerekirse maaşlardan başka bir masrafa karışmayacağını ve hapishanelerdeki zor durumda olan kişilerin ve cüzzam hastalarının ödenekleri, askerlerin kırtasiye, elbise ve diğer masrafları, devlet binalarının tamir ve kira bedelleri gibi vazgeçilmez giderlerin açık bırakılmasının gerekeceğini ifade etmektedir. Bu şekilde bu maddenin uygulanmasının mümkün ve devlete uygun olmadığını belirten Sava Paşa, yukarıda saydığı giderlere ve bunlara benzer diğer gider kalemlerine karşılık olarak para verilmeyeceği sözünün hükûmete yakışır bir söz olmayacağını ifade etmektedir.

Heyet-i vükelada bulunduğu sırada Fotyadi Paşa'nın meclis-i vükelaya kabul olunup bu konuyu orada dile getirdiğini ve vekillerin de ona hak vermeye mecbur kaldıklarını bildiren Sava Paşa, o zamanki meclis-i vükela azasının çoğunun halen dahi meclis-i vükelada bulundukları ve müzakere yedi sene önce cereyan ettiğini için bunu hatırlayacaklarını ifade etmektedir. Saydığı bu giderlerden başka bir takım giderlerin daha bulunduğunu ve bunların diğerleri gibi vazgeçilmez sayılmasa da Girit göz önüne alındığında vazgeçilmezliklerinin ve öneminin ortaya çıktığını belirten Sava Paşa, bu giderlerin okullar, yollar, köprüler ve limanların ödenekleri olduğunu bildirmektedir. Ayrıca bunları âtıl kalmaktan korunmanın ahali tarafından bir kez arzu olunursa devlet tarafından on kez arzu olunması gerektiğini söylemektedir.

Tadilat Fermanı'na göre bu masraflar vilâyetin gelir fazlasının adaya bırakılan yarısından karşılanması gerekmekle birlikte çoğu seneler gelir fazlası şöyle dursun, bütçenin denkliğinin dahi sağlanamadığını ve yüklü miktarlarda açıkların ortaya çıktığını belirten Sava Paşa, adanın yol ve köprü inşaatı, liman temizliği gibi işlerinin metruk bir halde bırakılmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca Sava Paşa, bu masrafların maaşlarda kesintiye gidilerek elde edilecek gelir ile karşılanması istenirse Girit memurları maaşlarının sınıf-ı sâlis derecesindeki diğer vilâyet memurları maaşlarından çok daha aşağıda olduğunu vicdanen temin ettiğini bildirmekte ve adada valinin maaşından başka kesinti yapılacak maaş olmadığını, bunun dışında Girit memurlarının rüşvet almamaları ile meşhur olduklarını, bazı

memurların bunun tersine yönelmelerinin sebebinin ise maaş azlığından kaynaklı geçim sıkıntısı olduğunu ifade etmektedir. Maaş giderlerinin çokluğu akla gelebilecek bir başka grup olan zaptiyeler için Sava Paşa, bunların haddizatında *uygunsuz ve şakî adamlar* olduğunu söylemekte ancak Girit için 1800 kişilik bir zaptiyenin çok olmadığını ve aldıklarını 180 kuruş maaşın da yetersiz olduğunu belirterek kıyas için sıradan bir rençber ya da amelenin istediği zaman günlük 10 kuruş ücretle iş bulabildiğini de sözlerine eklemektedir[302].

3.4 Girit Bütçelerinde Görülecek Açıklar

Bütçenin 1301 (1885-1886) senesi açığının 3.488.162 kuruş olduğunu belirten Sava Paşa, bunun dışında genel meclisin tasdik edilmiş bir kararına göre 1301 senesi bütçesine dâhil olup para yokluğundan ve diğer bazı nedenlerden dolayı sarf olunmamış olan 900.000 kuruş civarında bir meblağın turuk sandığına borç sayılması gerektiğini ifade etmektedir. Sava Paşa, bu durumda 1301 senesinin gerçek açığının 4 milyon küsur bin kuruşa ulaştığını ve bunun 1302 (1886-1887) senesi gelirlerinden ödenmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Sava Paşa, bütçenin açığı yüklü miktarda olduğu ve Turuk ve Meâbir Sandığı'na ait olan bu 900 küsur bin kuruşun genel meclise de gösterilmesi için idare meclisince düzenlenen bütçeye dâhil edilmediğini ve bu konuda genel meclise herhangi bir soru sorulduğunda bu paranın turuk sandığına verilmesinin genel meclisin devlet tarafından tasdik edilmiş bir kararı gereğinden ise de vilâyet gelirlerinde ne zaman fazla ortaya çıkarsa oradan düşülmesi gerektiğini sunulan cevapta beyan etmek niyetinde olduğunu ifade etmektedir. Borcun kalan küsuru olan üç milyon dört yüz küsur bin kuruşun sırf borç olduğunu belirten Sava Paşa bunun idare meclisi kararıyla 1302 senesi bütçesine dâhil edildiği için ödenmesinin zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Bu borç ödendikten sonra 1302 senesinde 1.400.000 kuruş civarında bir açık kaldığını bildiren Sava Paşa, bunun o sene ödenmemesi halinde gelecek sene açığının 4.500.000'den 5.000.000'a varacağını tahmin etmektedir. Bu şekilde gelecek senenin sonunda vilâyet mal sandığının 6.500.000 kuruş açık göstereceğini ifade eden Sava Paşa şöyle bir muhasebe çıkarmıştır:

1302 Senesi Açığı: 1.400.000

[302] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 2-3.

Gelecek sene olan 1303 senesinin mahsuller açısından verimsiz bir sene olacağını belirten Sava Paşa, şimdiye kadar bu konuda edinilen tecrübeler ve sekiz senedir tutulan istatistik üzerine yürüttüğünü söylediğini bir tahminle 1303 senesi gelirlerini şöyle hesaplamaktadır:

Yaz mahsulleri aşar bedeli	4.000.000
Kış mahsulleri aşar bedeli	1.500.000
Sünger vergisi ile birlikte diğer bazı gelirler	750.000
Ortaya çıkması beklenmeyerek fazladan eklenen gelir	500.000
TOPLAM	6.750.000

Sava Paşa tahmin edilen bu gelirler üzerinden 1303 senesi bütçesini ise şöyle çıkarmaktadır:

Giderler	12.625.000
Gelirler	6.750.000
Fark	5.875.000

1303 Senesi açığı	5.875.000
Bahsedilen 1302 senesi açığı	1.400.000
TOPLAM AÇIK	7.275.000

Bu hesaptan anlaşılacağı üzere vilâyetin 1303 senesi açığının 7.275.000 kuruşa ulaşacağının görüldüğünü belirten Sava Paşa, kendisinin bu açığı 6.500.000 itibar ettiğini söyleyerek ortaya çıkan halde vilâyetin gelecek sene idaresinin imkânsız olacağının anlaşıldığını bildirmektedir. Ayrıca 1303 senesi verimsiz senelerden olduğu için 1302 senesinin bütçe açığı gümrük gelirlerinin yarısı ile kapatılmazsa gelir eksiği nedeniyle o sene yollara, köprülere, limanlara bakılamayacağını ve okulların da bütünüyle kapatılması gerekeceğini ifade

etmektedir. Bu açığın istikraz suretiyle kapatılması fikrinin akla gelmesi durumunda Sava Paşa buna, bu şekilde para tedarikinin imkânsız olduğu, para bulunsa dahi gelecek ve daha ileriki senelerde ödenmesi şu anda mümkün görünmediği için istikrazın uygun olmayacağı cevabının verileceğini söylemektedir. Bunun yanında genel meclisin hiçbir zaman bu yoldan gitmediğini kendisinin tek başına böyle bir işe teşebbüs etmesinin ise ödenme imkânı bulunmayan bir parayı borçlanmak demek olacağını ve bunun da kendisi için ceza kanunâmesi ahkâmına tabi olmayı gerektireceğini bildirmektedir. Sava Paşa, yukarıda açıklandığı şekilde o yıl (1302) 1.400.00 ve gelecek yıl (1303) 5.000.000 kuruş –ki on beş ay sonra vilâyet bütçesinde toplam 6.500.000 kuruş- açık çıkar ise bunun ödenmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Bir sonraki sene olan 1304 yılı fevkalade verimli bir yıl olup gelirleri 16.000.000'a yaklaşsa dahi bu borcun ancak 3.000.000'unun ödenebileceğini belirten Sava Paşa bu şekilde 1305 senesinde açığın 8.000.000'a ulaşacağını ifade etmektedir.

Bahsettiği bu rakamların daha düşük çıkmasının pek mümkün olmadığını belirten Sava Paşa, adanın mahsuller açısından verimli ve verimsiz senelerinin eskiden beri tecrübe edilmiş olduğunu bildirmektedir. Bunun yanında adadaki inzibatsızlığın ve ahali arasındaki sürtüşmelerin ziraatın gelişmesine ve hayvanların artışına engel olduğunu da sözlerine ekleyen Sava Paşa, daha önce bahsi geçen tedbirler bir an önce hayata geçirilmezse adanın gelirlerinin daha da düşeceğini ifade etmektedir[303].

3.5 Girit Mal Sandıklarında Birikmiş Para Olup Olmadığı

Sava Paşa, ada mal sandıklarında birikmiş para bulunduğuna ve bu paranın kullanılarak mevcut sıkıntının giderilmesi gerektiğine dair söylentiler olduğunu, ancak bunların işin hakikatini bilmeyen ya da hile ile hareket eden kişilerin sözleri olduğunu bildirmektedir. 1301 senesi Mayısının 24'ünde[304] (5 Haziran 1885'te) adaya ulaşan Sava Paşa, ulaştığı sıralar genel meclisin işleri ile uğraştığını, Haziran

[303] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 3-4.

[304] Sava Paşa raporunda *"Çâkerleri doksan bir senesi mayısının yirmi dördünde cezîreye muvâsalat eyledim…"* demekte ise de buradaki doksan bir ifadesi Sava Paşa'nın adada bulunduğu bir tarihe tekabül etmemektedir, bu ifadenin hata eseri bu şekilde yazıldığını düşünmekteyiz. İfade için bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 5.

ortalarında (miladi Haziran sonlarında) meclisin müzakerelerini tamamlayıp dağılmasıyla Haziran'ın sonuna (miladi Temmuzun ortalarına) kadar meclisin kararlarına dair maruzatların tertip ve takdimiyle iştigal ettiğini bildirmektedir. Temmuzun başlarında (miladi olarak ortalarında) vilâyet defterdarını çağırarak vilâyetin mali işleri ile uğraşmaya başladığını belirten Sava Paşa, selefinin (Fotyadi Paşa) ayrılırken kendisine halledilmesi çok zahmetli ve zor işler bırakıyor olsa da vilâyet mal sandığını iki milyon kuruş mevcutla terk ettiğini söylemesine istinaden sandıkta para bulunduğunun zannedildiğini, ancak 1301 senesi Mart, Nisan, Mayıs ve Haziran ayları giderlerinin birikmiş denilen bu paradan karşılandığını ve sandıkta borçtan başka bir para bulunmadığını ifade etmektedir. Var olduğu söylenen paranın harcanan bu para olduğunu belirten Sava Paşa, böyle bir meblağın bu senenin gelirinden de biriktirilip bundan bir buçuk milyonunun sarfıyla mekteplerin âtıl kalmasına meydan verilmemesi şeklindeki sözlere de bu paranın bu durumda sandıktan bir istikraz olacağı cevabını vermektedir. Ayrıca Sava Paşa, genel meclisin kararı ve devletin tasdiki olmadan muayyen kalemlere mahsus paradan istikraz akdinin mümkün olmadığını belirterek böyle bir meblağın sandıktan istikraz olarak alınıp sarf edilmesi halinde bunun gelecek sene ödenmesi gerekeceğini, bunun da yukarıda açıklandığı üzere bütçe açığı devam edeceği için ne gelecek sene ne de daha sonra ödenmesinin mümkün olamayacağını, bu nedenle genel meclisin ödenmesi mümkün olmayan bir borca girilmesini uygun görmeyeceği gibi hükûmetin de buna muvafakat etmeyeceğini ifade etmektedir.

Sava Paşa, mali işlerle ilgili verdiği bilgilerin, geçen 1301 senesi mali muamelatına dair tanzim edilerek idare meclisine sunulmuş, idare meclisince tetkik edilerek doğruluğu tasdik edilmiş ve daha sonra genel meclise bütçe ile birlikte sunulmuş olan layihanın içeriğiyle gerçekliğinin ortaya çıkacağı belirterek bu layihanın bir nüsha matbu suretini ek olarak sunmuştur[305]. Bu layihanın içeriğine itimat edilmezse fırka kumandanlığı ve zaptiyeler aracığıyla konunun araştırılması gerektiğini ifade etmektedir[306].

[305] Bahsi geçen layihanın transkripsiyonu Ek-4'te sunulmuştur.
[306] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 4-5,9.

3.6 Hıristiyan Mebusların Gümrük Gelirlerinin Girit'e Bırakılmasını İstemeleri

Sava Paşa, Hıristiyan mebusların gümrük gelirlerinin Girit'e terki ile ilgili taleplerini *kâmilen reddolunacak mevâdd-ı muzırradan* ibaret görmektedir. Mebusların talepleri üzerine kendisinin gümrük gelirlerinin vilâyete bırakılması tarafında yer almasının ya da böyle bir şeye vasıta olmasının asla mümkün olmadığını belirten Sava Paşa, onların taleplerini bir kenara koyarak kendisinin adanın idaresine memur olması, bu idarenin birkaç ay sonra parasızlık yüzünden imkânsız hale gelecek olması ve Girit gümrüklerinde her sene iki milyon kuruş zimmete para geçirme hadisesinin vuku bulduğunun malum olması nedeniyle hem devlete bir hizmet hem de sekteye uğrayan gümrük idaresine bir çare aramanın kendisinin görevi olduğunu ifade etmektedir[307]. Bu şekilde kendi teklifinin Hıristiyanların taleplerinden bağımsız olduğunu ifade eden Sava Paşa, fikrini Hıristiyanların bu son talebinden önce de hususen arz etmiş olduğunu bildirmektedir. Hıristiyan mebusların gümrük konusundaki bu taleplerinin altı sene önce ortaya atılmış bir konu olduğunu ve defalarca arz olunduğunu belirten Sava Paşa, geçen sene kendi riyasetindeki sekiz günlük bir toplantısında genel meclisin ve sene içerisinde de idare meclisinin Hıristiyan azasının ısrarla yineledikleri bu talebe konunun kendilerinin sorumluluğunda olmadığı şeklinde daima ret cevabı verildiğini ifade etmektedir. Ayrıca Sava Paşa, Hıristiyanların şimdiye kadar gümrük gelirlerinin yarısının *alâ tarîki'l-istihkâk* verildiğini ifade etmeleri üzerine herkese ve özellikle de konsoloslara bunun istihkak değil *fütüvvet ve in'âm* olduğunu beyan ettiğini bildirmektedir. Sava Paşa, bu şekilde *istihkâk* tabirini hükümsüz bırakarak yerine *fütüvvet ve in'âm* tabirini kendisinin icat ettiğini ifade etmektedir. Sava Paşa, bu durumda hükûmetin tereddüt edeceği yalnız bir mesele olduğunu, onun da o sene, gelecek sene ve daha sonraki seneler yani en az beş on sene süresince vilâyetin gelir

[307] Yorumlarını ihtiyatla karşılamak gerektiğini belirttiğimiz Mehmet Salahi'nin de Sava Paşa'nın bu konudaki talebini Yunan entrikalarına meyletmek olarak addettiğini görmekteyiz. Salahi, Sava Paşa'nın hükümetin Rumi mektupçusu Andre adlı kişi aracılığıyla Hıristiyanların önde gelenlerini teşvik ederek gümrük gelirlerinin yarısının adaya bırakılması konusunda bir dilekçe yazdırdığını ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Salahi, *a.g.e.*, s.42. Ayrıca Girit Genel Meclisi Hıristiyan azasının Sava Paşa'nın önerilerini *ahâliye ve meclis-i umûmî Hıristiyan azalarına va'diyyât ve taahhüdât* olarak gördüğü satırlar için bkz. *Mir'ât-ı Girid,* Girid Hanya'da Basılır Gayr-i Resmi Gazetedir, 7 Ramazan 1304-18 Mayıs 1303, numara: 24, s.4.

fazlası olup olmayacağı konusu olduğunu ve daha önce bunu açıkladığını ifade etmektedir.

Gelir fazlası olmayacağına inanılması durumunda hükûmet için yapılacak iki şey olduğunu bildiren Sava Paşa'ya göre bunlardan birincisi bayındırlık ve eğitim için para harcanmayıp yolların, köprülerin ve limanların inşaatının ve birkaç seneden beri eğitim için bütçeye eklenen paranın verilmemesinden dolayı mekteplerin âtıl bir halde bırakılmasıdır. İkincisi Tadilat Fermanı'nın on üçüncü maddesinin şimdiye kadar tefsir olunduğu şekilde tefsir olunarak her yılın bütçesi eğitim ve bayındırlık ödenekleri dâhil olduğu halde tasdik edilmekle beraber açığın kapatılması için gümrük gelirlerinin yarısı kadar bir meblağın verilmesi yoludur. Sava Paşa, kendisinin bu iki yol dışında üçüncü bir yol düşündüğünü belirterek bunu şöyle arz etmektedir: Tadilat Fermanı'nın tefsir edilmesi ya da genişletilmesi yoluna gidilmeyecek, eğitim ve bayındırlık ödenekleri bütçeye dâhil edilecek ancak bu fermana göre hiçbir şey istemeğe hakkı olmayan Girit Adası devletin topraklarından bir parça olduğu için böyle bir yeri bayındırlıktan ve eğitimden mahrum bırakmamak için gümrük gelirleri şimdiye kadar nasıl *fütüvveten* üç defa terk edildiyse bundan sonra da bütçede açık oldukça *in'âmen* verilecek, bununla birlikte bunun t*erk ve ihsânı* Girit ahalisinin *dâire-i itaattan* çıkmamaları ve *nemekbeharâmlık (tuz ekmek hakkı bilmezlik)* etmemeleriyle kayıtlanacak ve eğer bu *in'âmâtın* kadr-i kıymetinin bilinmediği anlaşılır ise esirgenmesi yoluna gidilecektir.

Sava Paşa, bahsedilen bu üç yoldan birincisinin hükûmet tarafından tasvibini mümkün görmediğini, zira okulların âtıl bırakılmasının köy ahalisine kötü tesir edeceğini, bunun dışında Girit'te yollar yapılmaz, limanlar temizlenmezse adanın harap olmaya yüz tutacağının inkâr edilemez olduğunu ve adanın bu halde bırakıldığının en küçük bir ifadesinin dahi siyaseten uygun görülmeyeceği kanaatinde olduğunu bildirmektedir. Bu fikrini desteklemek için Fuat Paşa'nın *"Girit mevkî-i coğrafiyesi münâsebetiyle Devlet-i aliyyenin sâir her bir kıt'âsından ziyâde Avrupa'nın nazarını câlibtir"* sözünü nakleden Sava Paşa, o zamandan bugüne görülen hadiselerin bu sözü doğruladığını ifade etmektedir. Sava Paşa, bu durumda birinci yolun kapalı olduğu hükmüne varmış, ikinci yolun da Tadilat Fermanı'nın on üçüncü maddesinin tefsir edilerek genişletilmesi demek olacağını ifade ederek bunu

da uygun görmediğini belirtmiştir. Sava Paşa, kendisinin teklif ettiği üçüncü yolun bahsedilen on üçüncü maddenin içeriğinin genişletilmesi fikri olmak bir kenara hükûmetin ada üzerindeki *hukûk-ı hükümrânisini* bir kat daha güçlendireceğini ifade etmektedir. Bunun yanında Sava Paşa, mademki Girit'in uzun yıllar için bir gelir fazlası olmayacak ve her sene bütçe açığı çıkacak, bu durumda okulların kapanmaması, yolların ve köprülerin atıl kalmaması, limanların dolmaması için para veren hükûmetin ada üzerinde hukukunun bir kat daha teyit olup olmayacağı, Girit ahalisi *şükür-güzârlıkta* bulundukça hükûmetin ihsanını artıracağı, aksi takdirde esirgeyeceği söylendiğinde böyle bir şartın ahaliyi *dâire-i itaatte* tutmaya yetip yetmeyeceği, ahali böyle ihsanlara ulaştığı halde Yunan teşvikleriyle *dâire-i itâatten* çıkarsa bu durumda Avrupa'nın onları itham edip etmeyeceği, onların *nemekbeharâmlığı* her hududu aştığı için haklarında gereken ne ise onun yapılması konusunun Avrupa'ya itiraf ettirilmesi için bunun en uygun yol olup olmadığı sorularını sormakta ve bunları Girit'teki bazı *İslâm cühelâsından* başka kimsenin inkâr etmeyeceği kanaatinde olduğunu ifade etmektedir. Sava Paşa, gümrük gelirlerinin durumu konusundaki görüşünün bu olduğunu ve *beşeriyet cihetiyle* bir hata etmesinin de mümkün olduğunu sözlerine eklemektedir.

Bu şekilde Girit gümrükleri hakkındaki görüşlerinin Hıristiyanların kabul edilemez taleplerine dayanmadığını ve bundan kaynaklanmadığını ifade eden Sava Paşa, yalnızca *menfaat-i devlet ve ihtiyâcât-ı mübreme-i memleket nokta-i nazarından* bakarak kendi görüşünü bildirdiğini söylemektedir. Bunun yanında bölgenin ihtiyaçlarının vardığı dereceyi göstermek için o sıralar takdim olunan bütçenin birkaç gün içinde tasdik edilmeyip gümrük gelirlerinin yarısının verilmesi emredilmezse köy okullarının tamamının kapacağını bildiren Sava Paşa, böyle bir durumda ahali üzerinde nüfuz sahibi kişiler olan dört yüz beş yüz öğretmenin açıkta kalacağını ve *icrâ-yı fesâddan* geri kalmayacaklarını ifade etmektedir. Sava Paşa ayrıca okulların âtıl kalmasının ada dışında da ne şekilde yorumlara meydan vereceğini ve *bedhâhânın* bundan nasıl istifade edeceğinin söylenmesine de gerek olmadığını belirtmektedir[308].

[308] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 9-11.

3.7 Gümrüklerin İdaresi

Sava Paşa, gümrüklerin kötü idare edildiğine kanaatinin tam olduğunu belirterek her sene gümrüklerden 1,5-2 milyon kuruş civarında zimmete para geçirildiğini ifade etmektedir. Bununla beraber gümrükler iyi idare olunsa gelirlerinin 8-10 milyon kuruşa ulaşacağı söylentisinin de *bedhâhân* olarak tanımladığı kimselere ait olduğunu söyleyerek *ehl-i vukûfun* tahminlerine göre gelirlerin yıllık ortalamasının ancak 5 milyon kuruşa ulaşabileceğini bildirmektedir. Sava Paşa, Girit gümrükleri idaresinin vilâyete terk olunmasının kesinlikle uygun olmadığını belirterek böyle bir durumda vali her ne kadar sadık olsa da bir taraftan genel meclisin diğer taraftan idare meclisinin ve özellikle de adanın önde gelenlerinin baskısıyla gümrüklerin ıslah edilmek bir tarafa o günkünden daha kötü bir hale geleceği fikrinde olduğunu söylemektedir. Konunun bu yönünü sadece Giritlilere değil yeri geldikçe konsoloslara da ifade ettiğini bildirmektedir. Bu fikrine destek olmak üzere mahkemelerin genel meclisin idaresi altına ve okulların idaresi ile bayındırlık işleri de ahaliye bırakıldığından beri okulların seçimlerin rekabet aletleri, mahkemelerin de birer zulüm merkezleri haline geldiğini, ayrıca bayındırlık işleri için milyonlar harcandığı halde ortada harabelerden başka bir şey olmadığını ifade etmektedir.

Konsoloslara, zaptiyelerin bir eşkıya fırkasına döndüğünü söyleyenlerin de yine ahali olmadığını ifade ettiğinde kendisinin bu görüşünü isabetli bulduklarını belirten Sava Paşa, konsolosların gümrük idaresinin hiçbir zaman bu *fesedeye* terk olunması görüşünde olmadıklarını bildirmektedir. Hıristiyanların önde gelenlerine de bu dille konunun beyan edildiğini söyleyen Sava Paşa, bunların en itibarlılarının birine de *bu sevdâdan vazgeçmelerini* müşavir paşanın da hazır bulunduğu bir yerde söylediğini bildirmektedir.

Gümrükler idaresi o günkü halinde devam ederse devlete zarar vereceği, vilâyet için de gelirlerinin yarısı ister sene aşırı ister bütçede açık oldukça her sene verilsin yine kötü idareden dolayı vilâyetin zarar göreceği ve şikâyete hak kazanacağı Sava Paşa'nın ifadeleri arasında yer almaktadır. Sava Paşa, gümrüklerin komisyonların idaresine verilmeleri halinde tehlikelerden korunabileceği fikrindedir. Ayrıca Sava Paşa, gümrük gelirlerinin devlet malı olduğundan ve iyi idare edilmeleri

halinde gelirlerinin artacağından bahisle, hükûmet Girit'i okuldan ve bayındırlıktan mahrum bırakmak istemezse bütçede açık devam ettikçe gümrük gelirleri yarısının ihsan buyrulabileceğini belirtmekte ve bununla beraber iyi idarenin semeresi olarak gelirlerin diğer yarısının miktarının da bugünkünden fazla olacağına şüphesi olmadığını ifade etmektedir[309].

3.8 Gümrükler Hakkındaki Tasavvur ve Niyetler

Sava Paşa, Girit Hıristiyan mebuslarının adayı rahat bırakmamak için altı seneden beri ortaya sürdükleri talepler içerisinde köy ahalisini etkileyen üç şeyin; vakfedilmiş köyler aşarı, gümrük ve varaka-i sahiha[310] gelirleri olduğunu bildirmektedir. Kırsal bölgelerdeki ahalinin, bu üç konu mebusların istediği gibi hallolur ise öşür bedellerinin düşeceği kanaatinde olduklarını ifade eden Sava Paşa, bunlardan birincisi olan vakfedilmiş köyler aşarı meselesinin genel meclis Hıristiyan azasının bir isyan hareketi üzerine kendilerinin arzularına uygun bir şekilde halledildiğini belirtmektedir. Diğer iki maddeden evrak-ı sahiha konusunun gümrük meselesine göre öneminin az olduğu söyleyen Sava Paşa, altı seneden beri ve özellikle vakfedilmiş köyler aşarı meselesinin istedikleri gibi hallolunması üzerine Hıristiyanların dikkatinin gümrük meselesi üzerinde toplandığını ifade etmektedir. Ayrıca Sava Paşa, Hıristiyanların bölündükleri iki fırkadan her birinin bu meselenin halli suretiyle diğerine üstünlük sağlama düşüncesinde olduklarını ve bu nedenle rekabete devam ettiklerini bildirmektedir[311].

---

[309] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 11.

[310] Osmanlılarda Damga Resmi'nin esasını oluşturan varaka-i sahiha (ya da çoğul haliyle evrâk-ı sahiha), hükümetçe belirlenen fiyatlarla satılan kıymetli evrak hakkında kullanılan bir ifadedir. Her türlü istek, dilek, şikâyet hakkında padişaha, Bâbıâlî'ye ve diğer resmi dairelere verilen arzuhallerin, arzuhal yazmaya mahsus olarak hazırlanan bu kâğıtlara yazılması gerekmekteydi. Evrâk-ı sahiha ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Gülden Sarıyıldız, *Sokak Yazıcıları Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler*, Derlem Yay., İstanbul 2010, s.37-44.

[311] Sava Paşa'nın bahsettiği Girit Hıristiyanları arasındaki bu gruplaşmanın başlangıcını 1866 ıslahatına kadar götüren Leonidas Kallivretakis, o zamanlar genç ve parlak bir siyasetçi olduğunu söylediği Eleftherios Venizelos'un ilk siyasi yazılarından birinde bu iki rakip grup arasında yapılan ayrımda; birinin durmaksızın reformlar için çalışıp bu konuda daima öncü rolü oynayan, diğer gruptan daha çoşkulu ve daima inisiyatifi alan-ve bu nedenle çoğunlukla hükümetin gazabını üzerine çeken- devrin neredeyse bütün okumuş-yazmışlarını içine alan ve kendini ilerici ya da Liberal Parti olarak nitelendiren, diğerinin daha muhafazakâr unsurlar içerip geçmişte siyasette daha aktif rol alan ve o gün birinci grubun fevri gücünü dizginleme hizmeti görüp onlar tarafından muhafazakâr olarak adlandırılan grup olduğunu söyler. Ayrıca Kallivretakis muhafazakârların, 1866 olaylarında Osmanlı Devleti'nin tarafında yer alanları ve tabi muhafazakârlar olan mal mülk sahiplerini de içeridiğini ifade etmektedir. Bkz. Leonidas Kallivretakis, *a.g.m.*, s. 25. İleride geleceği üzere Sava Paşa'nın,

Yunan hükûmetinin sınırda uğradığı yenilgiden sonra var kuvvetini adada bir Yunan meselesi çıkarıp Avrupa'nın dikkatini çekmeğe hasrettiğini söyleyen Sava Paşa, Yunan Devleti'nin talimatı gereği olmak üzere adadaki Yunan konsoloslarının gümrük meselesini fesat çıkarma aleti olarak kullandıklarını ifade etmektedir. Sava Paşa, bu konuda daha önce söylediklerinin dışında bir şey yapılması görüşünde olmadığını belirterek gümrükler idaresi ıslah edilecek olursa bunun hükûmet menfaati için olacağını söylemektedir. Gümrük gelirlerinin yarısının imtiyazların genişletilmesi şeklinde değil de ada halkı *şükür-güzârlık* ederler ise verilmesi, aksi takdirde esirgenerek bir daha verilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Sava Paşa, gümrük meselesinin ada halkının diline dolanmaması ve ahali arasında bir *münâzaa-i milliye* halini almaması için büyük gayretler sarf ettiğini bildirmektedir. Ancak Hıristiyanlar bir tarafa Müslümanların dahi telgraflar göndererek bazı yersiz değerlendirmelerle hükûmeti taciz ettiklerinden başka bu telgraflarını birçok yanlış değerlendirmeler ile ada gazetelerinde ilan ettirerek *sözü ayağa düşürdüklerini* ifade eden Sava Paşa, bunun üzerine Hıristiyanların da onlara cevap vermeye kalkışacaklarını ve Müslümanların bu hareketini çirkin bulduğunu belirtmiştir.

Sava Paşa, Hıristiyanların bir fırkasının bu meselenin o gün halledilmesi arzusunda bulunduklarını ve devlet buna uygun bir cevap vererek cüzi de olsa kendisinin gösterdiği şekilde bir ihsanda bulunursa buna kanaat ederek toplanacak genel mecliste bu konuda müzakerelerin iptali ve başka uygunsuz bir hareketin vuku bulmamasına çalışacaklarını söylediklerini bildirmiştir. Aksi durumda biraz vakit geçerse öteki fırkadan geri kalmamak ve seçimlerde yenilmemek için mahkemeleri tatil etmek gibi bir takım uygunsuz hareketlere girişme tasavvurunda olduklarını

Girit Genel Meclisi içerisindeki mal, mülk ve mevki sahibi kişilerden oluştuğunu ve bu nedenle aslında adada bir karışıklık çıkmasını istemediklerini söylediği Hıristiyan fırka, muhafazakâr olarak adlandırılan grup; çoğunlukla Yunanistan'da eğitim görmüş ve bu nedenle Yunan taraftarı olup adada bir ithilalin çıkmasına çalıştığını söylediği Hıristiyan fırka da liberal olarak nitelenen gruptur. Sava Paşa gerektiğinde mecliste liberallere karşı muhafazakârların el altından desteklenmesini ve bu şekilde liberallerin mecliste çoğunluğu elde etmesinin önüne geçilmesini teklif edecektir. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 17. Ayrıca Sava Paşa'nın valiliğe geldiği yıl olan 1885 yılı seçimlerinde Muhafazakarların epey sandalye kaybetmesiyle Liberallerin ilk defa çoğunluğu elde ettikleri ve bu zafer üzerine Fotyadi Paşa'yla çatışma olanağı bularak azlini talep ettiklerine dair ifadeler için bkz. Elektra Kostopoulou, *The Muslim Millet of Autonomous Crete: An Exploration into its Origins and Implications*, (Basılmamış Doktora Tezi), Boğaziçi University, İstanbul 2009, s.120.

belirten Sava Paşa, diğer fırkanın bu meselenin hallini genel meclisinin toplantısına kadar muallâk bırakmak arzusunda olduğunu bildirmektedir. Bu fırkanın maksadının genel mecliste diğer fırkayı çalışmaları durdurmaya zorlamak olduğunu ifade eden Sava Paşa, bu fırkanın genel meclisin toplanmasından kısa bir zaman sonra yani mebuslukları meclisçe tasdik olunur olunmaz çalışmaları durdurarak her mebusun kendi bölgesine dönmesi ve burada beş on gün köy halkını tahrike çalıştıktan sonra Yunan kralı ve veliahdının ismine mahsus olan yortunun rastladığı mayısın yirmi birinci günü yani genel meclisin toplantı süresi olan kırk gün içinde kırk dokuz kişilik Hıristiyan mebusun Resmo Sancağı'ndaki Arkadi Manastırı'nda toplanarak orada toplayacakları üç dört bin kişiyle seçilmiş ya da atanmış bütün Hıristiyan memurların ve zaptiyelerin görevden çekilmeleri konusunda emirler vermek ve kırsal bölgelerin belediye reisleri aracılığıyla şehirler dışında idare heyetleri oluşturmak niyetinde olduklarını bildirmektedir.

Sava Paşa, her iki Hıristiyan fırkasının da *bedhâhlık* hususunda aynı olduklarını ancak aralarındaki farkın ikinci fırka azasının genelinin *Yunan'a mahbûb ve mensûb* olması olduğunu ifade etmektedir. Bunların içerisinde mal mülk sahibi olup ihtilaldan çekinen kimsenin olmadığını belirten Sava Paşa, birinci fırkanın içinde her ne kadar aleni olarak göstermeseler de gerçekte adada bir ihtilal çıkmasını arzu etmeyen birçok muteber ve mal mülk sahibi kişi olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Sava Paşa, gelecek sene toplanacak genel mecliste çoğunluğun bu grupta olması halinde adadaki asayiş dengesinin bozulmayacağını ve düşmanları olan diğer fırkanın dediğinin olmaması için bu grubun meclis çalışmalarını durdurmaya razı olmayacağını sorumluluğunu üstlenmeden sadece bir fikir olarak belirttiğini beyan etmiştir. Bunların yanında o günlerde *meydân-ı şekâvette* baş gösterenlerin, Yunan konsoloslarının icra ettirdiği gösterilerde bulunanların ve Arkadi Manastırı'nda toplanmak isteyenlerin ikinci fırka olduğunu ifade etmektedir.

Adanın o günkü durumunu ile *bedhâhânın* niyetlerinin bahsettiği şekilde olduğunu belirten Sava Paşa, bahsi geçen konuların devlet tarafından iyice bilinip ona göre çoktan beri gösterdiği ve yukarıda açıkladığı üçüncü şekle uygun olarak her ne karar alınırsa bunun bir an önce uygulanmasının faydadan hali olmadığını ifade etmiştir. Her hal ve ihtimale karşı arz olunan esaslar üzerinde durumun

değerlendirilmesini, bu kişilerin kendi eylemlerini okulların ve bayındırlık işlerinin âtıl bırakılması gibi meşru bir sebebe dayandırdıklarına Avrupa'yı inandırmalarına neden olacak bir itiraz sermayesinin ellerinde bırakılmaması gerektiğini ifade etmektedir[312].

3.9 Takdim Edilen Bütçe Defteri

Sava Paşa, vilâyet bütçesinin vilâyet idare meclisi tarafından tedarik edilip vilâyet genel meclisince tanzim edildiğini ve valilik tarafından Bâbıâlî'nin tetkik ve tasdikine arz olunduğunu belirtmektedir. Bu nedenle genel meclis bütçeyi tanzim etmezse ne idare meclisinin ne de valiliğin bütçe tanzim ve takdimine yetkili olmadığını ifade eden Sava Paşa, *bütçe kılıklı* olarak kendisinin takdim ettiği defterin genel meclisin o seneye mahsuben bütçe tanzim etmemesi nedeniyle hazırlandığını bildirmektedir. Böyle durumlarda önceki yıllarda genel meclis tarafından tanzim olunup devletten tasdikli hangi bütçe varsa ona dönülmesi gerektiği için bu defterin tasdik edilmiş olan bütçelerin gelir ve gider sütunlarını içermek üzere düzenlendiğini, bu senenin tahmini gelirinin gerçek miktarının vilâyet muhasebesinden alınarak ve değerlendirmeler hanesinde sebepleri gösterilerek tahminin sıhhati de bağlı birimlerden alınan resmi evrak ile teyit edilerek takdim edildiğini ifade etmektedir. Bu tasdikli sütunların birinde yani önceki sene tasdik olunan gelirler arasında gümrük gelirlerinin yarısının da bulunduğunu belirten Sava Paşa, kaide olarak bu gelir sütununa dönülmesi gerektiği için gümrük gelirlerinin yarısının o sene de vilâyet mal sandığına bırakılmasının nizami bir şey olduğuna şüphe bulunmadığını ifade etmektedir. Bu defterin takdim edilmesinden maksadının adanın mali durumuna dair Bâbıâlî'ye ve maliye nezaretine bilgi vermek olduğunu belirten Sava Paşa, padişahın iradesi ile tasdik edilmiş olan iki sütun üzerinde tadilat yapılmasının mümkün olmadığını söylemektedir. Ayrıca takdim ettiği defter zamanında tasdik edilip iade edilmiş olsaydı okulların kapanmak derecesine gelmemiş olacağını ve bayındırlık işlerine layığı üzere devam edilmiş olacağını belirten Sava Paşa, böyle bir durumda gelecek sene genel meclisine de içinde bulunulan yıl için devletin hiçbir mecburiyeti olmadığı halde vilâyete bu kadar akçe ihsan ederek bayındırlık işlerine bakıldığı için bu sene bayındırlık işlerinden geri durulmasının teklif edilebileceğini

[312] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 11-13.

ifade etmektedir. Ancak Sava Paşa, önceki sene bayındırlık için bir şey yapılmayıp o sene de bundan geri durulmakta olduğu ve gelecek sene de verimsiz senelerden olduğu için gelir azlığı nedeniyle bir şey yapılamayacağı ayrıca ileride dahi birkaç sene bir şey yapılamayacağından bu durumda nasıl *idâre-i kelâm ve maslahat* olunacağını bilemediğini ifade etmektedir[313].

3.10 Adanın Tarihi Durumu

Sava Paşa, raporunda ikinci bir bölüm kaleme alarak burada adanın *ahvâl-i târihiyesini* ele alacağını bildirmektedir. Girit'in hiçbir zaman Yunanistan ile birleşmediğini belirten Sava Paşa, *ezmine-i kadîmede* Yunanistan ile Girit arasında büyük savaşların dahi vuku bulduğunu ifade etmekte ve Osmanlı Devleti'nin Girit'i Yunanlılardan değil, Venediklilerden aldığını okul çocukları arasında bile bilmeyen olmadığını söylemektedir. Girit'in Yunanistan ile ilişkisinin 1821'de ortaya çıkan ihtilalle başladığını belirten Sava Paşa, 1866'da başlayıp üç sene devam eden ihtilal sırasında bir *ittihâd-i efkâr* oluştuğunu ancak bu ihtilalde Girit'ten Yunanistan'a göç eden seksen bin kadar kadın, çocuk ve diğer birçok kişinin orada çektikleri sefalet nedeniyle aralarında bir derece soğukluk ortaya çıktığını ifade etmektedir. Sava Paşa ayrıca bu kişilerin dönüşü esnasında Yunanistan'da kalmış olan beş altı bin *eşkıyânın* adi suçlarının affı gibi bazı özel muafiyetlerle Girit'e çağrıldıklarını fakat Yunan hükûmetinin bunların içerisinden seçtiği iki yüz kadar elebaşına gizlice maaş tahsis ederek bir kısmını Yunanistan'da tutup daimi bir komita şekline soktuğunu bildirmektedir.

Sava Paşa'nın ifadelerine göre; bu kişilerin bir kısmı Yunanistan'a yerleştirilmiş ise de bazılarının ailesi Girit'te olduğu için ara sıra Girit'e gidip gelmişler, bir kısmı ise maaşlarını alarak daimi surette Girit'te ikamet etmişlerdir. Bunların dışında Atina mekteplerinden yetişen ve bütünü hükûmet eliyle getirilmiş olan dört beş yüzden fazla avukat, doktor ve öğretmenin adada en seçkin memuriyetlere yerleştirilerek adanın nizamları bu kişilere yaptırılmış ve bu nedenle bu nizamların uygulanması dahi bu kişilerin eline geçmiştir ki bu durumun icabı olarak adada daha önce bahsi geçtiği üzere bir Yunan fırkası teşekkül etmiştir. Bunların vasıtasıyla ada, Yunanistan'ın bir şubesine dönüştürülmüş ve bu kişilerin

[313] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 13.

yardımıyla Yunan konsolosları istedikleri zaman adayı tahrik etmek imkânını bulmuşlardır[314].

3.11 Yunanistan Bakanlarının Girit Hakkındaki Tasavvurları

Girit meselesinin yirmi beş seneden beri Yunanistan'da, bakanlar tarafından bakanlar kurulunun teyidi, kabine dışındaki siyasiler tarafından da kabinenin düşürülmesi için bir alet olarak kullanıldığını belirten Sava Paşa, o sıralarda da bu meselenin Deli Yani ve Trikopi arasında birbirine üstünlük kurmak için bir sermaye haline getirildiğini ifade etmektedir. Deli Yani'nin hükûmetin başında olduğu sırada Girit'te hemen bir ihtilal çıkarılarak bu şekilde görevde devam etmek tasavvurunda olduğunun herkesçe bilindiğini söyleyen Sava Paşa, Trikopi'nin ise iktidara geldiğinden beri Girit meselesini kan dökmeden kalemle çözeceğini taahhüt etmiş olduğunu ve bununla övündüğünü bildirmektedir. Ayrıca Sava Paşa Trikopi'nin; mahkemelerin tatili, ahalinin dilekçe vermekten geri durmaları, zaptiyelerin dağılması gibi şeylerle adada bir hükûmetsizlik ve inzibatsızlık hali oluşturmak, bu hali bir süre sürdürerek Avrupa nazarında Girit'i açık bir mesele olarak tutmak, bu şekilde işin sonunda adanın Yunanistan'a iltihakına kalemle karar verilmesi biçiminde bir yöntem benimsediğini ve bunun uygulanmasını da tayin ettiği Hanya genel konsolosu Mösyö Gıripari'ye bıraktığını bildirmektedir. Bu konsolosun adaya geldiği günden beri Hıristiyan fırkalarının ikisinin de hareketlenip birbirine üstünlük sağlamak için müsabakaya giriştiklerini bildiren Sava Paşa, gerek adanın mali durumuna dair dedikodular ve gerek veliahdın şerefine icra edilecek merasim ve *isyân-âmiz* gösterilerin bu sebebe dayandığını belirtmekte ve adada bir felaketin ortaya çıkmasının yakın olduğunun bilinerek ona göre kuvvet yetiştirilmesi gerektiğini çünkü *kuvvet ve satvetin manzarası*nın bile bu tehlikenin önünü almaya yetebileceğini söylemektedir. Bu felaketin ortaya çıkış zamanın belirlenemediğini ifade eden Sava Paşa, yavaş yavaş başlayacak olan bu felaket için muhtemel tarihler olarak en geç genel meclisinin toplantı zamanı olan Nisan ayı ortasını ya da sonunu veyahut Mayıs ayının başları ya da ortalarını göstermektedir.

Sava Paşa, Girit meselesinin dâhili bir idare meselesi olmadığını bir siyasi mesele derecesinde olduğunu belirterek adada her ne oluyor ya da olacak ise bunun

[314] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 13-14.

Yunanistan'dan verilen talimatın eseri olduğunu ve mahalli meselelerin Mösyö Trikopi'nin tertip ettiği planın kırsal bölgeler ahalisine kabul ettirilmesi için sırf desise ve bahaneler olduğunu sözlerine eklemektedir[315].

3.12 Girit'te Bulunan Askeri Kuvvet

Sava Paşa, 6 Aralık 1886 tarihli telgrafında Girit'teki asker sayısının beş bin civarında olduğunu bildirdiğini ve bu tarihten sonra adadaki mevcut askere ilaveten sekiz yüz kişilik bir tabur gelmişse de bu taburun hareket etmesi için gerekli levazımatın bulunmadığını ifade etmektedir. Bir tabur askerin değil bir bölüğün bile gereken yerlere sevk edilemediğini belirten Sava Paşa, ayrıca Sadâretin 14 Aralık 1886 tarihli telgrafında Girit'teki taburların sekiz yüzer kişiye ulaştırılması konusunda padişahın iradesinin çıktığı müjdesinin verildiğini ve kendisinin kumandanlıktan aldığı bilgiye göre bu karar icra olunduğunda fırkanın mevcudunun yedi bin beş yüz ile sekiz bin civarına ulaşacağını ifade etmektedir. Ancak Sava Paşa, adada asayişin temini için en az tam bir fırka yani yük hayvanları ve diğer malzemeleri tam olan sekiz yüzer mevcutlu on altı tabur (toplam 12.800) askerin bulundurulmasının mutlaka gerekli olduğunu ifade etmektedir. Adadaki asker miktarı bu rakama ulaştırılmazsa planın icrasının mümkün olmayacağını belirten Sava Paşa, siyasi konularda yetersiz tedbirin zarar ve tehlikesinin malum olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle gerekli tedbirlerin alınması ya da başka bir çare aranması gerektiğini bildirmektedir. Sava Paşa, kuvvetlerin yetersizliği o günkü haldeyken şehirlerin içindeki gösterileri engellemenin kendileri için kolay olduğunu ancak göstericilerin şehir dışında yüksek yerlerde toplanmaları ihtimali nedeniyle bu konuda sükût etmeye ve *bedhâhânın* mahkûmları gibi görünmeye mecbur olduklarını ifade etmektedir.

Sava Paşa, bir sonraki Pazar günü (26 Aralık 1886'da) toplanması kararlaştırılmış olan bir gösteriyi cebren engellemeyi arzu ettiklerini ancak bu grup buradan kalkıp Lakos köyüne giderse onları engellemek için oraya asker sevkinin zor olması nedeniyle ve askeri güç bu derecede iken bir ihtilalin zuhuruna sebebiyet verilmesi korkusuyla orada icra edecekleri her türlü rezaleti hoş görmenin kendileri için zaruri olduğunu ifade etmektedir. Bu durumu kimse bilmediği için

[315] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 14-15.

hareketsizliğini kiminin korkaklığına kiminin de kayıtsızlığına verdiğini belirten Sava Paşa, konsolosların ise işin hakikatini iyi anladıkları için *bedhâhânın* bu derece cesaret göstermelerinin sebebini bahsettiği nedenlere hamlettiklerini söylemektedir. *Bedhâhânın* ise günden güne her korkudan beri hale gelerek Yunan konsoloslarının emirlerini artık *kemâl-i keremi* ile yerine getirmekte devam ettiklerini bildirmektedir[316].

3.13 Sava Paşa'nın Yapılması Gerekenlere Dair Görüşleri

Sava Paşa, Girit adasının beş altı yıldır girmiş olduğu yolda yavaş yavaş ilerleyerek bahsettiği dereceye geldiğini ifade ederek adaya vardığında tam bir ihtilal haliyle karşılaştığını ifade etmektedir. O zamandan raporu yazdığı döneme kadar düşe kalka ilerlendiğini ve durumun hiçbir zaman gizlenmeyerek ıslahı için Sadâret'ten daima yardım talep edildiğini söylemektedir. Sava Paşa, raporunun bu son kısmında adayla ilgili yapılabilecek şeyler konusunda son defa olarak görüş bildirme cesaretinde bulunduğunu ifade ederek aşağıdaki maddeleri sıralamaktadır:

1. Cebri tedbirler alma yoluna gidilirse adada ihtilal olur korkusu bir kenara bırakılarak ihtilalin olacağı göze alınmalıdır. Bir ihtilal çıkmaması için sonuna kadar çalışmak gerekli ise de ihtilalin çıkması halinde bu *kaderden bilinip* o sırada adanın ıslahı için ihtilalden istifade olunmalıdır.
2. 22 Ekim 1885 tarihinde yani bu rapordan dört ay önce arz edildiği ve daha sonra birkaç defa tekrarlandığı üzere kulları buradan alınarak vilâyetin idaresi yorulmamış ve vücudu sağlam olan; sürekli harekete, gezip dolaşmaya muktedir, adada dost ve düşmanı bulunmayan bir kişiye verilmelidir. Kulları ihtiyarlık yaşına varmış, yakalandığı müzmin kalp hastalığı sebebiyle sürekli hareket etmeye, gezip dolaşmaya asla gücü kalmamış olduğundan ve adaya varışımdan bu yana ortaya çıkmış olan büyük gaileler ve şiddetli çarpışmalar nedeniyle zihnen dahi yorulmuş olduğumdan ve sinirlerimde ani gerginlikler ortaya çıkmış olduğu için artık burada memuriyetimin

[316] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 15.

devamı asla ve kata caiz olmayıp aksi takdirinde kullarının hiçbir şeyden mesul tutulmaması *şer'an ve nizâmen* gerekli görülmüştür.

3. 12 Eylül 1886 tarihinde kumandan paşa ile ortaklaşa takdim edilen planın hemen icrası için gereken asker, yiyecek, giyecek, mühimmat ve özellikle nakliye araçlarıyla birlikte hızla sevk edilmelidir.
4. Gerekli yerler askeri korumaya alındıktan sonra adada genel meclis tarafından tanzim olunup Bâb-ı Devlet'e arz olunmaksızın vilâyetçe tasdik olunmuş bütün nizamların feshi ve buraca tanzim olunup devletçe tasdik olunan bazı nizamların da yeniden tetkikiyle yeni layihaların arz olunması konusunda gerekli emirlerin verilmesi ve eğer genel meclis bunları tetkikten geri durursa genel meclis dağıldıktan sonra bunlar *keen lem yekün* (sanki olmamış) hükmünde tutulup bu konudaki devlet nizamlarının adada yürürlükte sayılması, uygun görülürse hükûmet adayı maarif ve bayındırlıktan mahrum bırakmamak için bütçede noksan oldukça yalnız bu işlerde sarf edilmek üzere gümrük gelirlerinin yarısı derecesinde bir meblağın *fütüvveten* ihsan olunacağının ve bunun ada halkının *şükür-güzârlık* etmesi şartına bağlı olacağının ve gümrüklerin idaresindeki aksaklıkların ortadan kaldırılması için bir çare arayıp arz etmeğe vilâyetin yeni valisinin memur edildiğinin ilanı konusunda kendisine emir verilmesi gerekmektedir. Bu maddelerin bir kısmı ümit verici bir kısmı da caydırıcı olduğu için mümkündür ki bu ilan üzerine ihtilal olmaz. Ancak olursa gerekli yerler elde olacağından ve askerler hâkim noktaları tutmuş olacaklarından ihtilalin tahdidi nispeten daha kolay olur. Bunun yanında bu kadar ihsanın verilmesi üzerine ihtilal Avrupa devletleri nezdinde de haksız sayılır. Bu nedenle her türlü yabancı müdahaleden uzak olarak gerekirse kısa bir zaman içinde adaya daha fazla kuvvet gönderilip ihtilalcıların bastırılmasıyla adanın *sahîhan bir vilâyet haline îsâline* muvaffak olunabilir.
5. Arz olunan şeylerin yüklü miktarda masraf ile olabileceğini biliyorum. Ancak bunları yapılmayıp ada bu halde bırakılırsa ihtilale doğru hareket başlamış olduğundan bunun sonuca varacağı şüphesizdir. Zira

Mösyö Trikopi, ben ihtilal istemem, yalnız uzun süre devam edecek bir inzibatsızlık isterim diyor ise de bu inzibatsızlık sınırlı bir derecede durmayıp mutlaka ihtilale dönüşecektir. Çünkü böyle bir halde Müslüman ahali inzibatsızlık nedeniyle köylerinde duramayıp göç eder etmez Hıristiyanlar bunların emlakini gasp edecek, bu durumda Müslüman ahalinin de şehirler dışındaki Hıristiyanların emlakini gasp etmeleri tabii olacak ve ihtilal işte bundan başlayacaktır. O zaman Trikopi'nin ihtilal istemediği hakkındaki sözü bir anlam ifade etmeyecektir. Arz olunduğu şekilde davranılmaz, ihtilal olmazdan evvel asker gelip yerleştirilmez ve diğer arz olunan tedbirler alınmaz ise ortaya çıkacak ihtilal, ateşinin söndürülmesi çok zor olan büyük bir yangına dönüşecek ve uzun süre devam edecek olursa şimdiki halde asker sevki için yapılacak masrafın on katını aşacak zarara yol açacaktır. Bu iddianın ispatı için sadece şehirler çevresinde toplanacak Müslüman halkın iaşesi için Dersaâdet'ten gönderilmesi gereken zahirenin miktarı düşünülse kâfidir.

6. Her nerede olursa olsun ihtilalin zuhurundan hiçbir zaman korkulmayıp uzamasından korkulur. Hangi ahali ihtilal etti ve bu ihtilal süratle bastırıldıysa ahali kaybedip hükûmet kazanmış ve bilakis hangi ahali ihtilalini temdit edebildiyse daima o kazanmış ve hükûmet zararlı çıkmıştır. Kulları Girit'te ihtilal olmak arzusunda olmayıp bilakis ihtilal olmaması için şimdiye kadar gösterdiğim çabalar Hüdâ'ya malumdur. Bu konudaki maruzatım hükûmeti Girit ahalisini silah ile tedibe teşvik maksadına mebni değildir. Binaen aleyh bu konuda teşvikte bulundum diye sorumluluk kabul etmem ve mademki kendim bu kararların icrasında bulunamayacağım ifadelerim ona göre ölçülüp biçilsin ve münasip ise halefimin tetkikine havale buyrulsun. Şu kadar var ki hain komşumuz karışıklığı hazırladı ve bu konuda çaba harcamaktan geri durmuyor. Karışıklığın çıkacağı ve yakın olduğu hissedildiğinden güç kullanılarak önlenmesi ve önlenemediği halde ortaya çıktığı anda bastırılması için masrafa bakılmayarak nispetsiz bir derecede fazla olacak masraflardan

kurtulmak için bir an evvel yeterli kuvvetin gönderilmesi gerektiği maruzdur.

7. Eğer ki bu suret bilmediğim ve anlamadığım sebeplerden dolayı mümkün değilse o zaman bizim için çıkış yolu münferit bir çare aramaktır. Bu nedenle ister istemez arz olunduğu şekilde para konusunda bir kolaylık sağlanarak gümrük hakkında bir karar verilmesi, bu konuda çıkacak emirnâmenin gelecek valinin eline verilmesi, bunun da adadan gelen taleplerin kabulü gibi gösterilmesi ancak şimdi bir şey ihsan olunursa genel mecliste çoğunluk kazanıp öteki fırkaya galebe çalarak iş bırakma ve diğer nahoş hareketlerden geri duracağını söyleyenlerin mümkün olduğu kadar teminat altına alındıktan sonra durumun ilan edilmesi ve bu fırka hükûmetin yardımıyla tahkim edilerek bir dereceye kadar çoğunlukta bulunmalarına çalışılması yolu dahi hatıra gelirse de bunlar tamamıyla kendilerine itimat edilecek adamlar olmayıp arz ettiğim tedbirler mümkün değilse zaruri olarak bu yolun denenebileceği zayıf bir mütalaa olarak arz olunur.

Sava Paşa bu şekilde Girit'in durumunu, içinde bulunduğu *nokta-i nâzikeyi*, görülen tehlikeleri, hatırına gelen çareleri *kemâl-i ihlâs ve ubûdiyetle* arz ettiğini ifade etmektedir. Bundan sonra kendisinin yazacağı bir şey kalmadığını, şifahen arz edilecek birçok gizli konu ve ayrıntı varsa da bunlara fırsat bulamadığını söyleyerek "*Mevâdd-ı ma'ruza hakkında ukûbât-ı uhreviyeden vâreste olacak bir safvet ve ihlâs-ı tâm ile i'ta-yı îzâhât-ı mükemmeleye cür'et olunduğunu arz ile hatm-i kelâm eylerim"* sözleriyle raporuna son vermektedir[317].

Sava Paşa, bu uzun layihasının okunup değerlendirilmesi sürecinin uzayacağından çekinmiş olmalı ki bir başka yazıyla layihasının adanın acil işleri ve gerçek ihtiyaçlarından bahsettiğini, bu konuda sadrazama bilgi vermeyi *farîza-i ubûdiyetten* saydığını ve adanın acil çözüme ulaştırılması gereken bu işleriyle bir an önce ilgilenilmezse bir takım vahim durumların ortaya çıkmasının yakın olduğunu

[317] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 15-17.

tekraren ifade ederek, bu layihanın *kemâl-i dikkatle* okunması ve içeriğine gereken önemin verilmesini şiddetle istirham etmektedir[318].

4 Sava Paşa'nın Girit'ten Ayrılış Sürecindeki Gelişmeler

4.1 Sava Paşa'nın Müslümanların Telgrafına Cevabı

Sava Paşa, 20 Aralık 1886'da Sadâret'e hitaben yazdığı bir başka yazıda, daha önce kendisine gönderilen şifreli bir telgrafla vilâyetin bütçe düzenlemesi konusunda Müslüman ve Hıristiyan aza arasında görüş ayrılığı olduğunun malum olduğu ve her hal ve hususta gerek Müslüman ve gerek Hıristiyan azaya nasihat edilmesi konusunda vilâyet makamının vasıta kılınacağının belirtildiğini; ancak genel meclisin o seneki toplantısı esnasında herhangi bir gerek ve zorlayıcı bir sebep olmaksızın Müslüman mebusların telgraf göndermeye teşebbüs etmeleri üzerine kendilerine tembihat yapılması için izin istenmiş olduğunu ancak bu konuda kendisine bir cevap verilmediğini ifade etmektedir.

Adanın mali durumu ve gümrükleri için yapılması gerekenler konusunda genel meclisin toplanmasından epey zaman önce malumat arz ettiğini bildiren Sava Paşa, gerek genel meclisin Müslüman azasının ve gerek idare meclisi Müslüman azasının zannettiği gibi kendisi tarafından hakikate aykırı bir şeyin arz olunmadığının bu konulardaki maruzatının incelenmesiyle açığa çıkacağını ifade etmektedir. Bu konularda her ne arz etmişse *Devlet-i aliyye-i edebiyyü'd-devâma bir gâile çıkarmamak* ve Girit Müslümanlarını korumak için yazdığını söyleyen Sava Paşa, Hıristiyanların gümrükler hakkındaki taleplerinin yeni olmadığını, altı seneden beri toplanan meclislerde gündeme getirildiği gibi Hıristiyanların o sene de bu konuyu gündeme getirmek azminde oldukları halde kendisinin bu maddenin meclisten geçirilmemesine muvaffak olduğunu bildirmektedir.

Sava Paşa, Hıristiyanların bu taleplerini içeren tanzim ettikleri evrakı kendi dairesinde vali sıfatıyla kabul etmemiş olsa genel meclisin dağılıp Hıristiyanların tasavvurunda oldukları işleri o zaman icra edeceklerini söylemektedir. Ayrıca bu tür şeylerin mümkün mertebe geciktirilmesinin faydadan hali olmadığını belirterek

[318] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 4 (19 Aralık 1886).

elinden gelse o sıralarda da tabii olarak bu işin geçiştirilmesine çalışacağını ifade etmektedir. Ret ile kati bir cevap verilmesinin mesele çıkartacak bir tavır olduğunu söyleyen Sava Paşa bunun *hâlen ve mevkien* uygun olmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte arz olunan ihtiyaçlara yeterli olacak miktarda askeri kuvvet gönderilerek gerekli yerler koruma altına alındığında ve icap eden kordonlar oluşturulduğunda karışıklığın zuhuru göze alınıp yüze gülmeye son verilebileceğini söyleyen Sava Paşa, bu yapılmadan önce Müslüman azanın *câhilâne* düşündükleri şeyi icra edecek olsa *bedhâhâna* hizmet etmiş olacağını, vilâyet idare meclisi Müslüman azasının *akıllarının ermediği işlere karıştıklarını* ve Bâbıâlî'ye gönderdikleri telgrafı Hıristiyanları taklit ederek ve *müftehîrâne bir suretle* yollamalarının zavallı Müslüman halkı iğfal ve seçimler için kendilerine alet etmekten ibaret yersiz bir hareket olduğunu ifade etmektedir.

İşin bundan dolayı bir *mesele-i milliye* rengini aldığını belirten Sava Paşa, Hıristiyanların bir kısmının valinin onayı olmadan Müslümanların böyle bir harekete girişmeye cesaret edemeyecekleri ve bu telgrafın tertip ve takdiminin valinin eseri olduğu fikrine kapıldıklarını, kendisinin de rekabetin artmasına meydan vermemek için bunu inkâr etmediğini ve bu şekilde anlaşmazlığın henüz şiddetlenmediğini bildirmektedir. Daha önce bahsettiği sebeplerle adaya külliyetli askeri kuvvetin gönderilmesi ve bir önceki gün gönderdiği layihasının da mütalaa edilerek içeriği konusunda gerekenlerin süratle yapılmasının elzem görüldüğünü belirten Sava Paşa, bundan sonra izahat vermeye gerek görmediğini ancak tehlike gayet yakın göründüğü için orada kaldığı her gün Sadâret'e müracaattan geri kalmayacağını da arz etmektedir[319].

4.2 Sava Paşa'nın Tekliflerinin İstanbul'da Görüşülmesi

Sava Paşa'nın layihaları Meclis-i Vükelâ'da ayrıntısıyla görüşülmüş ve tekliflerinin bir an önce yürürlüğe konulması gereken şeyler olduğu ancak gümrük gelirlerinin devlete ait olan yarısının Tadilat Fermanı hükmünce verimsiz yıllara mahsus kılındığı, bununla beraber o güne kadar vilâyetten gelen bütçelerden anlaşıldığı üzere adanın hâsılatının yüksek olduğu senelerde dahi bu gelirlerin ele geçirilmesi için giderlerin arttırılarak sürekli yardıma ihtiyaç gösterildiğinin

[319] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 5 (20 Aralık 1886).

anlaşıldığı ve bu nedenle adanın gelir ve giderlerinin tetkikine lüzum görülerek bunun için vilâyet defterdarının İstanbul'a çağırılması konusunun maliye nezaretine havale edildiği ifade edilmiştir. Defterdarın gelişiyle yapılacak tetkikler sonucu ortaya çıkacak hale göre işin bu tarafının ayrıca düşünülerek gereğinin daha sonra arz edileceği bildirilmiştir[320].

Meclis-i Vükelâ'nın kararları aynı gün Sadrazam Kamil Paşa tarafından padişaha sunulmuştur[321]. Bu kararlar onaylanmakla birlikte İngiltere, İtalya ve Yunan devletlerinin adada asayişi ihlal etmek için çeşitli çabalar içinde olduklarının bilindiği ve bunların tesirsiz kalması için adada emniyet ve asayişin sağlanmasına fevkalade itina gösterilmesi konusunun vali paşaya bildirilmesi ve bu konuda *zerre kadar tekâsül ve tesâmuh vukuu* şimdiye kadar nail olduğu teveccühten mahrumiyetini netice vereceği, bunun da *istikbâlen hakkında mûcib-i vehâmet olacağı* ifadeleri II.Abdülhamid'in iradesinde yer almaktadır. Padişah ayrıca ada halkının öteden beri hükûmet-i seniyyeden gördükleri *nîmet-i adl ve merhameti* hakkıyla takdir etmeleri gerektiğini ifade etmekte, *bedhâhânın* iğfaline kapılıp asayişi ve emniyeti bozacak herhangi bir harekette bulunmamaları konusunda kendilerine gerekli nasihat ve tembihlerin yapılmasını ve rızasının aksine bir yol tutacak olurlarsa şimdiye kadar hiç görmedikleri şekilde *te'dip ve terbiye* olunacaklarını muhakkak bilmelerinin münasip bir dille kendilerine anlatılması konusunun da valiye ayrıca bildirilmesini istemektedir[322].

4.3 Girit'teki Daimi Asker Sayısının Artırılması

12 Eylül 1886'da Sava Paşa ve Girit kumandanı ortak bir taleple adada asayişin temini için daimi asker sayısının artırılması talebinde bulunmuşlardır[323]. Ancak Sadâretin, seraskerlikle yaptığı görüşmeler neticesinde Sava Paşa'ya mevcut askeri kuvvet ile *idâre-i maslahat* olunması tavsiye edilmiştir[324]. Bununla birlikte Sava Paşa, Sadârete gönderdiği 4 Ekim 1886 tarihli yazısında Girit'e gönderilmesi kararı alınmış olan dört tabur askerden üçünün adaya ulaştığını, diğer taburun da o

[320] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 2 (Kararın tarihi: 5 Ocak 1887).
[321] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 6.
[322] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 2 (İradenin tarihi: 8 Ocak 1887).
[323] BOA, İ.MTZ.GR, 18/622, lef 1.
[324] BOA, İ.MTZ.GR, 18/622, lef 2.

günlerde geleceğinin kumandan paşanın ifadesinden anlaşıldığını belirterek bu taburların gelişinin heyecan içinde bulunan ahalinin teskini konusunda iyi bir tesiri olduğunu söylemiştir.

Ayrıca Sava Paşa, adadan daha önce kaldırılmış olan beş taburdan her birinin yedi yüzü aşkın mevcudu bulunduğu halde gelen taburların beş yüz elli mevcutlu olduğunu ve beklenilen tabur gelse dahi adadaki asker miktarının daha öncekine göre epey azalacağını ifade ederek sevk edilen asker miktarı öncekiyle eşit hale getirilse bile bunun *te'min-i istikbâl-i mahallî için ittihâzı elzemiyet-i kaviyye tahtında bulunan tedâbir-i inzibâtîye kâfî* olamayacağını belirtmiştir. Bu nedenle daha önceki yazışmalarda belirttiği gibi adada bulunan asker miktarının yeterli düzeye ulaştırılması talebini tekrarlamıştır[325].

Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa, Sava Paşa'dan gelen bu talebi 30 Ekim'de seraskerliğe aktararak durumu sormuştur. Serasker Ali Saib Paşa cevabında, silâhaltına alınan redif taburları mevcutlarının sekiz yüzden aşağı olmamasının padişahın iradesi gereğinden olup bu konunun ordu müşirliklerine ve gereken yerlere bildirildiğini ancak daha sonra *zamânın gösterdiği isti'câl üzerine* bu taburların toplanabilen mevcutla mevkilerine gönderildiğini ve arkalarından peyderpey gönderilen askerlerle mevcutlarının bulundukları mahallerde kararlaştırılan miktarlarına ulaştırılmakta olduğunu ifade etmiştir. Ali Saib Paşa, Girit'teki taburların noksanlarının da bu şekilde tamamlanacağını belirtmiş ve henüz gönderilmediği söylenen taburun da adaya varmak üzere olduğunu bildirmiştir.

Adada bulundurulacak daimi asker miktarı konusunda Ali Saib Paşa, Girit'te bulundurulacak olan on bir tabur askerden tensikat hükümleri gereğince yalnız altısının Girit'e mahsus olup beşinin geçici surette olduğunu beyan ederek adadaki daimi kuvvetlerin talep edildiği gibi mahalli bir fırka haline getirilmesi konusunda siyasi bir gereklilik ortaya çıkarsa bu durumun tensikat hükümleri dışında tutularak gereği kadar ek tabur teşkilinin zaruri hale geleceğini ve bunun ortaya çıkaracağı ek giderlerin bütçeye eklenerek gereğinin icrası konusunun ise Bâbıâlî'nin görüşüne arz edilecek ve onun uygun bulmasına bağlı bir konu olduğunu ifade etmiştir. Ali Saib

[325] BOA, İ.MTZ.GR, 18/622, lef 1.

Paşa son olarak Girit'e gönderilen taburların kararlaştırılan miktara ulaştırılması için beşinci ordu müşirliğine tekrar telgraf çekeceğini bildirmiştir[326].

Girit'te bulundurulacak daimi asker miktarının bir fırkaya ulaştırılması konusundaki vilâyetin ve ada kumandanlığının talebi Bâbıâlî'de görüşüldüğünde Serasker Paşa'nın şifahen verdiği malumata nazaran yeni askeri tensikat gereğince Rumeli'de bulunacak nizamiye taburlarının sekiz yüz, Dersaâdet nizamiye taburlarının beşer yüz neferden oluştuğu ve bu ikisi dışındaki yerlerdeki mevcut taburların hal-i hazırda dörder yüz neferden oluştuğu anlaşılmıştır. Bu durumda Girit'te bulunacak daimi asker miktarının iki bin dört yüz nefere ineceği görüldüğünden bu miktar Meclis-i Mahsûs'ta, *hâlen ve istikbâlen ehemmiyet-i mevkiiyesi* ortada olan Girit adasında emniyeti ve asayişi sağlayama yeterli görülmemiş ve adada bulundurulacak daimi taburların mevcudunun Rumeli'dekiler gibi sekiz yüz nefer olması kararlaştırılmıştır[327]. Meclis-i Vükelâ'nın bu kararı padişaha sunulduğunda II. Abdülhamid, tabur mevcutlarının barış zamanında azaltılması ve savaş zamanlarında artırılmasının yeni askeri tensikat icabından olduğunu ifadeyle bu durumda eğer Girit'te asayişin bozulmuş olması gibi bir durum söz konusu değilse tabur mevcutlarının artırılması talebinden maksadın ne olduğunun anlaşılmadığını belirtmiştir[328].

Padişahın bu şekilde açıklama istemesi üzerine tekrar toplanan Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ, Girit'te şu an için bir asayiş bozukluğunun söz konusu olmadığını ancak adada *dâimiyyü'l-cereyân olan ifsâdât-ı Yunâniyeden* dolayı asayişin korunması ve sürdürülmesi için mevcut kuvvetlerin arttırılmasının hem valilikten hem Girit kumandanlığından mükerreren talep edilmesine binaen böyle bir konunun gündeme geldiğini belirtmiştir. Ayrıca Meclis, eğer Girit'teki kuvvetlerin miktarının

[326] BOA, İ.MTZ.GR, 18/622, lef 2 (15 Kasım 1886).
[327] Kararın altında mühürleri bulunan isimler şöyledir: Hariciye Nazırı Muhammed Said, Dahiliye Nazırı Esseyyid Ahmed Münir, Bahriye Nazırı Hasan Hüseyin bin Hüsnü, Serasker Ali Saib bin İbrahim, Şûrâ-yı Devlet Reisi Arif Paşa (hîn-i temhirde bulunmadı), Şeyhü'l-İslam Es'ad Ahmed bin Muhammed Saîd el-Üryanî, Sadrazam Muhammed Kamil bin Salih, Sadaret Müsteşarı Esseyyid Ali Şefkati ibn Hüseyin, Nafia Nazırı Esseyyid Ahmet Zeydî, Maliye Nazırı Esseyyid Mustafa Vehbi, Maarif Nazırı Münif,Ticaret ve Ziraat Nazırı Esseyyid İsmail Hakkı bin Esseyyid Ali Yavuz, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Esseyyid Mustafa Mansurîzade, Adliye Nazırı Ahmed Cevdet. Bkz. BOA, İ.MTZ.GR, 18/622, lef 3 (Karar tarihi: 28 Kasım 1886).
[328] BOA, İ.MTZ.GR, 18/621 (5 Aralık 1886).

artırılması konusundaki bu talep geçici bir süre için olmuş olsa o durumda mevcut askerlere geçici olarak gerektiği kadar ek yapılarak konunun çözüme ulaştırılmış olacağını ifade ederek mahalli talebin bu kuvvetlerin daimi surette arttırılması yönünde olduğunu beyan etmiştir. Aldığı kararına emsal olarak Rumeli'deki taburların barış zamanında sekiz yüz kişiden oluşmasını göstermiş ve bunun yeni askeri tensikat gereğinden olarak böyle olmasına nazaran Girit'teki taburların mevcudunun da Rumeli'dekilere uygun olarak sekiz yüz kişi olması kararına vardığını ifade etmiştir[329]. Meclis-i Vükelâ'nın bu açıklamaları Sadrazam Mehmed Kamil Paşa tarafından 11 Aralık 1886'da padişaha sunulmuş ve 13 Aralık'ta padişahın bu konuya müsaade veren iradesi çıkmıştır[330].

Kısa bir zaman sonra Sava Paşa'nın yukarıda bahsedilen 19 Aralık 1886 tarihli uzun raporu İstanbul'a ulaşmış ve Meclis-i Vükelâ'da görüşülmeye alınmıştır. Girit'te bulundurulacak daimi asker miktarının bir fırkaya ulaştırılması ile ilgili gerekçeleri yerinde bulunmuş ve bunun için yeniden asker tertip edilip bir takım masraflara yol açmamak için Rumeli'de bulunan kolordudan beş taburun ayrılarak levazımatıyla geçici olarak Girit'e gönderilmesi için Daire-i Askeriye'ye izin verilmesine oybirliği ile karar verilmiştir[331].

Meclis-i Vükelâ'nın 5 Ocak 1887'deki kararları aynı gün Sadrazam Kamil Paşa tarafından padişaha sunularak özellikle Girit'e gönderilmesi düşünülen askerlerle ilgili iradesi sorulmuştur[332]. *Girid cezîresinin ahvâl-i hâzırasına ve bedhâhânın cezîre hakkındaki tasmîmât-ı muzırrasının derecâtına nazaran* Rumeli taraflarından beş tabur askerin ayrılarak hızla adaya gönderilmesi konusundaki Meclis-i Vükelâ'nın kararı padişaha arz edildiğinde bu taburların Rumeli'den ayrılmasının oradaki düzeni bozacağı ve Girit için de maksadın tamamıyla yerine gelmeyeceği için bu konuda daha kesin bir tedbir alınması gerekli görülmüştür.

[329] BOA, İ.MTZ.GR, 18/622, lef 4 (Karar tarihi: 8 Aralık 1886).
[330] BOA, İ.MTZ.GR, 18/622, lef 5.
[331] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 2 (Kararın tarihi: 5 Ocak 1887).
[332] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 6.

Padişah bu konudaki iradesini bildirmek için Sadrazamın ertesi gün saraya gelmesini talep etmiştir[333].

Ertesi günün tarihini taşıyan iradesinde padişah bu konuda adadaki durumun *ne renk kesb edeceği* henüz malum olmadığı için Selanik'te ve Rumeli'nin diğer bölgelerinde bulunan asker sayısının azaltılmasını istememiş, Bulgarların şımartılmasına neden olacağı için bunun hiçbir şekilde uygun olmayacağını ifade etmiştir. Ancak Girit nizamnâmesinin ilgili fermanında yer alan "*Girid cezîresinin İslâm ahâlisi bi'l-fiil hizmet-i askeriyeden müstesnâ bulundukça cezîre-i merkûme sekene-i Mesîhiyesinin dahî bedel-i askerî vermekten muâf tutulmaları"* fıkrasına göre adanın Müslüman ahalisinden asker alınabileceğini belirterek adadaki kuvvetin ikmali için gerekli görülen askerin ada Müslümanlarından alınması düşüncesini dile getirmiştir. Bunların da diğer askerler gibi eğitimlerine itina gösterilmesi ve *büyük bir cihâd* vuku bulmadıkça adadan alınacak askerin devletçe ada dışına sevk edilmemesi konusunda da Asker Alımı Kanunnâmesi'ne hususi bir ek yapılarak durumun Bâb-ı Seraskerî tarafından müzakeresiyle tanzim edilecek hususi fıkranın usul icabı olarak padişaha takdim edilmesi uygun görülmüştür[334].

Padişahın bu talebi 17 Ocak 1887'de Seraskerlik'te görüşmeye alınmıştır. Görüşmeler esnasında Girit'in Müslüman ahalisinin Hıristiyanlara göre pek az ve bunların büyük kısmının Hanya, Resmo ve Kandiye kazalarında meskûn olduğu belirtilmiş, köylerde bulunanların ise çoğunlukla beşer onar haneden ibaret olması nedeniyle adanın Müslüman halkından her sene mükellefiyet yaşına gireceklerin miktarının müstakil bir tabur teşkil etmek için yeterli olamayacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle bunların birinci kısım nizamiye askerlerinin ikinci tertibi efradından sayılmasıyla devletçe bir büyük harp olmadıkça adanın dışına sevk edilmemek ve diğer durumlarda Asker Alımı Kanunnâmesi'nin genel ahkâmı haklarında cari olmak şartıyla oradaki nizamiye askerleri taburlarında altışar ay süreyle istihdamlarının uygun görüldüğü bildirilmiştir. Ayrıca bu sürenin ahalinin askeri talimat gereği vukuf ve maharet kazanarak gerektiğinde hizmetlerinden istifadeye yeterli olduğu ifade edilerek Asker Alımı Kanunnâmesi'ne Girit için özel olarak eklenecek iki

[333] BOA, İ.MTZ.GR, 18/624 (7 Ocak 1887).
[334] BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 2 (İradenin tarihi: 8 Ocak 1887).

maddeyi içeren evrak ek olarak sunulmuştur[335]. Bu iki madde Serasker Ali Saib Paşa'nın heyetinden çıktığı şekliyle şöyledir:

1. Girit Adası Müslüman ahalisi devletçe bir büyük harp olmadıkça adanın dışına sevk edilmemek şartıyla 20 yaşından 40 yaşına kadar askeri mükellefiyet açısından iş bu kanunnamenin genel ahkâmına tabidir. Fakat bu mükellef ahali nizamiye hizmetlerini birinci kısım nizamiye askerleri ikinci tertip efradı gibi ifa edecekler yani mezkûr adanın asakir-i mevkiiyesini teşkil eden nizamiye taburlarında altışar ay müddet ifa-yı hizmet-i nizamiye ettikten sonra salıverileceklerdir.
2. Bahsedilen ahali yukarıdaki maddede gösterildiği üzere nizamiye hizmetlerini asakir-i mevkiiye-i nizamiye taburlarında ifa edecekleri gibi meslek-i redif ve müstahfız nakillerinden sonra dahi gerektiğinde nizamiye taburlarında istihdam olunacaklardır[336].

Seraskerliğin bu kararı 19 Ocak 1887'de Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek ek kanunnamenin birinci maddesindeki "Girit Adası Müslüman ahalisi devletçe bir büyük harp olmadıkça adanın dışına sevk olunmayacağı" ifadesi Girit adasından asker alımının başlangıcı olması açısından icraatça sorunlar doğurmaması ve adanın *ahvâl-i mevkiiyesi* icabınca orada daimi bir askeri kuvvet bulundurulması gerektiği için "Girit Adası'nın askeri hizmetine mahsus olmak üzere adanın Müslüman ahalisi 20 yaşından 40 yaşına kadar askerlikle mükellef tutulacaklardır" şeklinde tashih edilmiş ve bu haliyle kabul edilmiştir[337].

4.4 Sava Paşa'nın İstanbul'a Gelme Talepleri ve İstifası

Sava Paşa, memuriyet süresi içerisinde birkaç defa İstanbul'a gelmesine izin verilmesi için talepte bulunmuştur. Bunlardan ilkinde Sadârete yazdığı 30 Ağustos 1886 tarihli dilekçesiyle adadaki önemli işlerin nihayete erdirildiğinin söylenebileceğini, asayişin devamını temin edecek bazı tedbirlerin *kalemle arz olunabilir mevâddan* olmadığını, bu tedbirler Sadrazama şifahen arz olunup bir karar alınmadıkça o gün için tehlikelerden salim görünen ada asayişinin ileride büyük

[335] BOA, Y.A.RES, 36/6, lef 5.
[336] BOA, Y.A.RES, 36/6, lef 3.
[337] BOA, Y.A.RES, 36/6, lef 4.

tehlikelere maruz kalabileceğini ve adada bir takım olağanüstü haller ortaya çıkabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca o zamana kadar birbirini takip etmiş olan meseleler dolayısıyla böyle bir meseleyi daha savuşturmaya kudreti olmadığından bahisle eskiden beri müptela olduğu kalp hastalığının da *kesret-i meşâğilden dolayı* o sıralar şiddetlendiğini bildirerek hem bu tedbirler konusunda şifahi malumat arz etmek hem de o esnada hastalığının tedavisi çaresine bakmak için bir ay süreyle İstanbul'a gelmesi konusunda kendisine telgrafla izin verilmesini talep etmektedir[338]. 8 Eylül 1886 tarihli toplantısında Meclis-i Vükelâ, Sava Paşa'nın bu dilekçesini incelemiş ancak o sıralar adadan ayrılmasının uygun olmadığına, Bulgar meselesinin nihayetinde gereğine bakılmak üzere memuriyetine ve adada huzur ve asayişin korunmasına çalışılmasına devam etmesi konusunda kendisine cevap yazılmasına oy birliği ile karar vermiştir[339]. Meclis'in bu kararı 14 Eylül'de Sava Paşa'ya şifreli bir telgraf ile bildirilmiştir[340].

İstanbul'a gelmesine izin verilmesi konusundaki taleplerinin ikicisinde Sava Paşa, sadrazama hitaben yazdığı 10 Ekim 1886 tarihli yeni bir dilekçe ile bir ay süreyle İstanbul'a gelmek için izin talebinde bulunduğunu ancak kendisine Bulgar meselesi sona erdiğinde izin verileceğinin bildirildiğini hatırlatarak meselenin gereği gibi sükûnete erdiğinden bahisle daha önce arz ettiği şekilde kendisine bir ay süreyle İstanbul'a gelme konusunda müsaade buyrulmasını *kemâl-i şevk ve ehemmiyetle* istirham etmektedir[341]. Sadrazam Kamil Paşa'nın, Sava Paşa'nın bu talebini 25 Ekim 1886'da padişaha ileterek konu hakkında padişahın emrinin ne olduğunu sorduğu görülmektedir[342]. Ancak Sava Paşa'nın Ocak 1887'de tekrarlanacak olan müsaade taleplerinden anlaşıldığına göre bu seferki talebi de Yunanistan meselesinin zuhuru münasebetiyle kabul edilmemiştir. Bu son talebinde Sava Paşa, sadece İstanbul'a gelmesine izin verilmesini değil aynı zamanda yukarıda geçen uzun raporunun yapılacaklar kısmında ikinci madde olarak sayılan kendisinin valilikten alınması talebini de yineleyecektir. Dilekçesine Girit valiliğine tayin edildiği esnada böylesi zorlu bir görevi yerine getirecek gücü olmadığını Sadâret'e ilettiğinden bahsederek

[338] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/28-2 (Lef no yok, 18 Ağustos 1302 tarihli belge).
[339] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/28-2 (Lef no yok, 9 Zilhicce 1303 tarihli belge).
[340] BOA, A.MTZ. GR. I, 4/28-2 (Lef no yok, 2 Eylül 1302 tarihli belge).
[341] BOA, Y.A.RES, 35/5, lef 1.
[342] BOA, Y.A.RES, 35/5, lef 2.

başlayan Sava Paşa, adaya geldiğinde bulduğu manzaranın tam bir ihtilal hali olduğunu belirtmektedir. Kendi şahsına karşı yapılan tecavüzlere sırf hükûmetin hukukunu istisnalarla sınırlamak isteyen Giritli fesatçıların niyetlerini engellemek için tahammül ettiğini söyleyen Sava Paşa, bu konuda sağladığı başarıyı müteakiben adada bir teftiş gezisine çıktığını ifade etmektedir. Bu geziden döndüğünde mahalli durum hakkında yukarıda ayrıntısıyla incelenen raporunu Sadâret'e sunduğunu belirten Paşa, daha önceki izin taleplerine olumsuz cevaplar verildiğinden bahisle adadaki birçok gaile ile *Cenâb-ı Zıllullâh âsâr-ı celîlesinden* olarak başa çıkıldığını ve zaten bozuk olan sıhhatini iyice bozacak kadar yoğun çaba sarf ettiğinin teslim edileceği zannında olduğunu ifade etmektedir. Bu gayretleri için bir mükâfat talep etmediğini, ancak bedeninin bütünüyle yıprandığını ve bu büyük vilâyetin işlerini kaldırabilecek kadar kudretinin kalmadığını ifade eden Sava Paşa çabalarının mükâfatı olarak istifasının kabul edilmesini istirham etmektedir.

Adanın içinde bulunduğu durum nezaketini korurken bedeni kuvvetinin günden güne zayıfladığını söyleyen Sava Paşa, fikri kuvvetinin de zayıfladığını ifadeden geri durmamıştır. Bu zor görevin uzun süredir aczini itiraf eden bir *bende-i bî-iktidârın* elinden alınarak muktedir bir kişiye verilmesiyle hem kendisine merhamet buyrulmuş hem de devlet işlerinin sekteye uğramaktan korunmuş olacağını ifade eden Sava Paşa, bu dilekçesinin cevabını dört gözle beklediğini belirterek sözlerine son vermiştir[343].

9 Ocak 1887'de Sadâret'ten Sava Paşa'ya yazılan telgrafta; gönderilen mufassal layihanın padişah tarafından görüldüğü ancak izinli olarak İstanbul'a dönme talebinin Girit defterdarı İstanbul'a çağrıldığı için uygun bulunmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Sava Paşa'ya adada görülebilecek her türlü olumsuzluktan kendisinin sorumlu olduğu ve bu nedenle bir an bile görev mahallinden ayrılmaması gerektiği bildirilmiştir[344].

Sadâretin telgrafına Sava Paşa'nın cevabı gecikmemiştir. 11 Ocak 1887 tarihli cevabına, takdim ettiği mufassal layihasının hulasasının kendisinin izinli

[343] BOA, İ.MTZ.GR, 18/629, lef 3 (4 Ocak 1887).
[344] BOA, A.MTZ.GR. I, 4/28-2, lef no yok (9 Ocak 1887).

olarak İstanbul'a gelmesi talebi olmadığını ifade ederek başlamıştır. İstanbul'a geçici olarak gelmeyi ısrarla talep etmesinin vilâyet işlerini kısa bir zaman içinde şifahen arz etmek ve ona göre acil tedbirler aramak maksadına dayalı olduğunu belirten Sava Paşa, kendi hastalığının tedavisine bakmanın da ikincil bir iş olduğunu ifade etmektedir. Vilâyet defterdarı İbrahim Efendi'nin İstanbul'a çağrılması konusunda Sava Paşa, bunun bir iki saat içerisinde tahkiki mümkün olan vilâyetin mali işlerinin bir iki gün içinde tetkik edilerek ona göre bir karar verilmesi içinse faydalı bir iş olduğunu, ancak maliye memurları bu tetkik işini haftalarca geciktiriyorlarsa bunun zararlı bir tedbir sayılabileceğini ifade etmiştir.

Sadâretin telgrafında Sava Paşa'yı en çok rahatsız eden şey 'mesuliyet' ifadesi gibi durmaktadır. Sava Paşa bu konuda mesuliyet kabul etmesinin hiçbir zaman mümkün olmadığını ifade ederek kendisinin Girit valiliğine istemeyerek tayin edildiğini belirtmektedir. Yukarıdaki telgrafında olduğu gibi yine adaya varışında adanın bir ihtilal hali içinde olduğundan bahsederek büyük gayretlerle adada asayişin yeniden sağlandığını bildirmektedir. Ayrıca adaya varışından o güne kadar ortaya çıkan olaylara mukavemet etmek için elinde ancak bin üç yüz asker olduğunu ve *sâye-i ma'âlî-vâye-i hazret-i pâdişâhide* asayişin muhafazasının sağlandığını ifade etmektedir. Bunların dışında altı seneden beri genel meclislerde tekrarlanan *metâlib-i muzırra-i ma'lûmenin* (gümrük gelirlerinin adaya bırakılması talebinin) o sene tekrarlanmamasına da muvaffak olduğunu belirten Sava Paşa, *bedhâhânın* bütün fenalıklarını sonuçsuz bırakmak için gecesini gündüzüne katarak tedbirler aldığı halde adada ilerde ortaya çıkması mümkün olan olumsuzluklar dolayısıyla kendisinin mesuliyet altında bırakılmasının *Cenâb-ı Zıllullâhi*'nin rızasına uygun olmayacağını da ifade etmektedir. Uzun süredir itiraf ettiği güçsüzlüğünün icabı olarak bir hata etmiş olsa dahi *mahkeme-i adâletin* kendisini sorguya çekmeyeceği inancında olduğunu söyleyen Sava Paşa, kendisi için en emin yolun geçen hafta takdim ettiği istifasının kabulünü tekrar istirham etmek olduğunu ifade etmektedir[345].

Sava Paşa'nın bu ısrarlı istifa talepleri Meclis-i Vükelâ'nın 19 Ocak 1887 tarihli toplantısında görüşmeye alınmıştır. Sava Paşa'nın *fikren ve hâlen îfâ-yı*

[345] BOA, İ.MTZ.GR, 18/629, lef 4.

memuriyete iktidârı kalmadığı beyanı dikkate alınarak bu halde memuriyete devam etmesinin *îcâb-ı hâl ve maslahata* uygun olmadığı ifade edilmiş ve değiştirilmesinin gerektiği kararına varılmıştır.

Sava Paşa'nın yerine atanacak kişinin Girit'in *ehemmiyet-i mevkiiyesi* dolayısıyla liyakat sahibi olması gerektiği belirtilerek Sisam Beyi Aleksandır Paşa ya da Temyiz Mahkemesi Başsavcısı Kostaki Efendi bu iş için uygun görülmüştür[346]. Sadrazam Kamil Paşa aynı gün konuyu padişaha iletmiş ve ertesi gün Kostaki Efendi vezaret rütbesi verilerek Girit valisi olarak atanmıştır[347].

[346] BOA, İ.MTZ.GR, 18/629, lef 5.
[347] BOA, İ.MTZ.GR, 18/629, lef 6.

SONUÇ

Sava Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19.yy.'deki bir tarafıyla kozmopolit bir tarafıyla otoriter ve merkeziyetçi dünyasını kendi şahsında yansıtan örnek bir devlet ve ilim adamıdır. Tıp eğitimi alarak doktor olmuş, bir süre doktorluk yaptıktan sonra mutasarrıflık, valilik, hâriciye ve nâfıa nâzırlığı gibi idari görevlerde bulunmuştur. Bunların yanında Galatasaray Sultanisi müdürlüğü yapmış, bu süre zarfında İmparatorluk toprakları içerisinde Batı tarzında bir yükseköğretim kurumu oluşturma teşebbüslerinden ikincisinin başında bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası olan Kânûn-ı Esâsi'nin hazırlık komisyonlarında etkin olarak görev yapmıştır. Ayrıca devrinin önde gelen âlimlerinden İslam Hukuku tahsil etmiş ve bu konuya vukûfiyetini kendisinin bugün halen hatırlanmasında en büyük paya sahip olan İslam hukukuna dair eserini oluşturacak düzeyde derinleştirmiştir.

Bu "en uzun" yüzyılda "uzun" bir hayat süren Sava Paşa'nın Girit valiliği bağlamında ayrıntılı ve diğer görevleri bağlamında genel olarak incelediğimiz devlet adamlığı ya da idareciliğinde otoriter ve merkeziyetçi bir anlayışın hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca II. Abdülhamid'in Girit valiliği için ısrarla onu seçmesinde onunla kendisi arasında bu noktada gördüğü ya da sezdiği fikri bir paralelliğin etkili olduğunu söylemek de mümkündür. Çünkü Sava Paşa'nın Girit valisi olmasını gerçekten isteyen tek kişi II. Abdülhamid'dir. Girit halkı için Sava Paşa, henüz atanmamışken dahi vali olarak kabul etmeyeceklerini ilan ettikleri kişiler listesinin başında gelmektedir. Atandıktan sonra onu vali olarak kabul etmeleri ise ancak padişahın askeri tehdidi ile mümkün olacaktır. Valiyi seçmekle görevli Meclis-i Vükelâ için Sava Paşa, vali adayları listesinden ilk elenenler arasındadır. Sava Paşa'nın kendisi için Girit valiliği, atanışından dönüşüne kadar istemeyerek tayin edildiğini tekrarladığı 'zoraki' bir görevdir. Atanış haberini aldığında hastalığı nedeniyle göreve hemen gidemeyeceğini belirtmiş, Girit'e gittikten sonra da çoğunlukla bedeni rahatsızlıkları dolayısıyla İstanbul'a dönme taleplerinde bulunmuş, ancak bu taleplerin hiçbirisi kabul edilmemiştir. İstifası dahi ne bedenen ne de aklen görevi kaldıracak takatinin kalmadığını ve hiçbir sorumluluk kabul edemeyeceğini kati olarak ifade etmesinden sonra kabul edilmiştir. Bu durumda onun

valiliği birçok açıdan ‘zorakilikler’ taşımaktadır. Muhtemelen bu nedenle çok uzun sürmemiş ve on dokuz ay gibi kısa sayılacak bir sürede sonra ermiştir.

‘Zoraki’ bir valinin ve valiliğin getirilerinin neler olduğuna bakıldığında bu süre zarfında devlet merkezinin arzuladığı şekilde büyük oranda Girit’te statükonun korunduğu görülmektedir. 19.yy’nin son çeyreğinde Girit, Osmanlı İmparatorluğu için bir dizi isyanlar ve ihtilallerle devleti çok yormuş sorunlu bir bölge olarak görülmektedir. Son olarak 1878 Halepa Mukâvelesi ile özerk denilebilecek bir yönetime kavuşan Girit’teki genel tabloyu, yerli halkın her fırsatta hak ve imtiyazlarını genişletme çabası, devletin ise buna meydan vermeme ve mevcut durumu sürdürme gayreti arasındaki gerilimin oluşturduğu, Sava Paşa’nın valilik dönemindeki birçok olayda görülebilmektedir. Bu olaylar içerisindeki muhtelif örneklerde Sava Paşa’nın Girit Genel Meclisi’nin taleplerini kendi filtresinden geçirmeden Bâbıâlî’ye sunmadığı ve birçok noktada bu taleplere mevcut durumu değiştirmelerini önleyecek kayıtlar düştüğü görülmektedir.

Sava Paşa döneminde Girit’in en temel sorunlarının bütçe açığı, gümrük gelirlerinin kime ait olacağı ve adanın askeri açından tahkim edilmesi olduğu göze çarpmaktadır. Halepa Mukâvelesi’nden sonra Girit’teki idare esaslarını belirleyen Tadilat Fermanı ile adanın gümrük gelirlerinin yarısı merkez hazineye diğer yarısı adaya bırakılmış ancak devlete ait olan yarının da zaruret halinde sosyal işlerde kullanılmak üzere adaya bırakılacağı belirtilmişti. Bu kararın ardından her yıl çeşitli bahanelerle devlete ait olması öngörülen paranın da adaya bırakılması için taleplerde bulunulduğu, bunun yanında hazineden çeşitli ihtiyaçlar için sonu gelmeyen ‘bir defaya mahsus’ para taleplerinin olduğu görülmektedir. Bu noktada Sava Paşa’nın gümrük gelirleri için bulduğu çözümün, Girit’in bütçe açıkları ve bu gelirlerin her yıl bir şekilde adaya bırakılması konusunda talepler devam edeceği için bu gelirlerin adaya ‘hak’ olarak değil, ‘ihsan ve in‘am’ olarak bırakılması şeklinde -büyük oranda mecburen- zahiri kurtarmaya dönük olduğu görülmektedir. Askeri tahkimat konusunda Sava Paşa’nın çözüm önerilerinin isabetli olduğu söylenebilir. Sava Paşa, ihtilalin çıkmasından değil çıktığı anda bastırılamamasından korkulması gerektiğini söyleyerek adadaki askeri gücün donanımlı tam bir fırkaya ulaştırılmasını ısrarla talep etmiştir. Adada bir ihtilalin olacağına kesin gözüyle bakan Sava Paşa, bu askeri

güçle adadaki hâkim noktalar arasında çeşitli kordonlar oluşturarak ihtilalin çıktığı anda bastırılması yoluna gidilmesini teklif etmektedir. Bu tedbirlerin külfeti konusunda ise Sava Paşa, Girit'in tarih boyunca bölgeyi elinde tutan devletler için olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu için de gelir getiren bir vilâyet değil Akdeniz'de mühim bir askeri üs olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle Girit için girilecek zahmetlerin bu açıdan düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir.

Sava Paşa'nın merkeziyetçi ve otoriter olduğunu söylediğimiz karakterine dair ipuçlarını onun ada için -aslında merkeziyetçi bir devlet için de- en tehlikeli gruplar olarak; menkul ya da gayrimenkul herhangi bir malı olmayan işsiz güçsüz olarak nitelediği kişileri görmesinde, ziraat gibi daimi bir işi olmayanların siyasetle meşgul olduklarını düşünmesinde, çoluk çocuk sahibi ve dolayısıyla aile mahkûmu olan memurların devlete sadık olacaklarını ifade etmesinde, Girit Genel Meclisi içerisinde mal mülk ve mevki sahibi olup aslında adada bir ihtilal olmasını istemeyen gurubun diğerlerine karşı desteklenmesi teklifinde görülebilmektedir. Bunların yanında ihtilal esnasında çevresindekilere önderlik etmiş ve bu duruma alışmış olan dolayısıyla bu konumlarını sürdürmek için sürekli karışıklık arzusunda olduklarını söylediği gruplar konusundaki tespitinin de evrensel bir olguya işaret ettiği söylenebilir.

Son olarak Sava Paşa'nın Haziran 1885 ve Ocak 1887 arasında devam eden Girit valiliği, birçok açıdan 'zorakiliklerin' ürünü, statükoyu korumaya dönük örnek bir ara dönem idaresi olarak görülebilir.

BİBLİYOGRAFYA

A. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Sultanahmet, İstanbul)[348]

1. Sadâret Evrâkı
   Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemi Girit Belgeleri(A.MTZ.GR)
   Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM)
   Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.NZD)
2. Bâb-ı Âlî Evrak Odası (Arşivi)
   Bâb-ı Âlî Evrak Odası Belgeleri (BEO)
3. Hâriciye Nezâreti
   Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO)
4. İrâdeler:
   İrâde Dâhiliye (İ.DH)
   İrâde Dosya Usulü (İ.DUİT)
   İrâde Eyâlet-i Mümtâze Girid (İ.MTZ.GR)
   İrâde Taltîfât (İ.TAL)
5. Maârif Nezâreti
   Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi (MF.MKT)
6. Meclis-i Vükelâ Mazbataları
   Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)
7. Şûrâ-yı Devlet
   Şûrâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD)
8. Yıldız Evrâkı
   Yıldız Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS)
   Yıldız Resmî Maruzât Evrakı (Y.A.RES)
   Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

[348] Atıf yapılan belgelerin künyeleri dipnotlarda verildiği için burada sadece belgelerin bulunduğu fonlar zikredilmiştir.

Yıldız Perakende Evrakı - Adliye ve Mezâhib Nezâreti (Y.PRK.AZN)

Yıldız Perakende Evrakı - Gazeteler Kısmı (Y.PRK.GZT)

Yıldız Perakende Evrakı - Umum Vilâyetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM)

B. Süreli Yayınlar

Girid, Vilâyet Gazetesi, 29 Cumâde'l-Âhire 1299-5 Mayıs 1298, numara: 634.

Mir'ât-ı Girid, Girid Hanya'da Basılır Gayr-i Resmi Gazetedir, 7 Ramazan 1304-18 Mayıs 1303, numara: 24.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye, Dersaâdet 1301 ve 1304.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Girid, Hanya, 1307.

The British Medical Journal, Nov. 22, 1879.

C. Basılı Eserler ve Makaleler

Adıyeke, Ayşe Nükhet: *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908),* TTK Basımevi, Ankara 2000.

Adıyeke, Nükhet A. – Adıyeke, Nuri: *Fethinden Kaybına Girit,* Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006.

Akçura, Yusuf: *Üç Tarz-ı Siyaset,* Lotus Yayınevi, Ankara 2005.

Akyol, Taha: *Medine'den Lozan'a*, Milliyet Yay., İstanbul 1996.

Alexiou, Stylianos: *Minos Uygarlığı*, (çev. Dr. Elif Tül Tulunay), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1991.

Armaoğlu, Fahir: *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914),* TTK Basımevi, Ankara, 1997.

Aydın, Mahir: *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK Basımevi, Ankara 1992.

_____: *Girit Sarı Kitap*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Berkes, Niyazi: *The Development of Secularism in Turkey*, Hurst&Company, London, India 1998.

Beyhan, Mehmet Ali: "Girit'e Dair Önemli Bir Kaynak: Mahmud Celaleddin Paşa'nın Girit İhtilâli Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3.Dizi, S.22 (2011/1), 133-155.

Bilsel, Cemil M.: *Lozan*, C. II, Ahmed İhsan Matbaası Ltd., İstanbul 1933.

Bölükbaşı, Ö. Faruk: *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II.Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay.,, İstanbul 2005.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, "Girit", C.VIII, Gelişim Yay., 1986, (yayın yeri yok), 4583-4586.

Canard, M. – Mantran, R.: "Ikritish", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. III, E.J.Brill, Leiden 1971, 1082-1087.

Cevad, Mahmud: *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcrâât*ı, (haz. Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2001.

Christides, Vassilios: *The Conquest Of Crete By The Arabs (Ca. 824) A Turning Point in The Struggle Between Byzantium And Islam,* Akademia Athenon, Athens 1984.

Danişmend, İsmail Hâmi: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

Davison, Roderic H.: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876,*(çev. Osman Akınhay), C.II, Papirüs Yay., İstanbul 1997.

Düstûr, Birinci Tertib, C. IV, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1295.

Ergin, Osman: *Türkiye Maarif Tarihi*, C.I-II, İstanbul 1977.

Engin, Vahdettin: *1868'den 1923'e Mekteb-i Sultânî*, Galasaraylılar Derneği, İstanul 2003.

Evliya Çelebi: *Seyahatnâme (Akdeniz Adaları ve Girit Fethi),* (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.

Freese, J.H.: Freese, *A Short Popular History of Crete,* Jarrolld&Sons Printers, London 1897.

Gencer, Bedri: "Osmanlı Kozmopolitanizmi için Tabiî Hukuk Teorisi", *Bilimnâme*, XIII (2007/2), 7-36.

Girid, (Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaasında Tab' Olunmuştur), İstanbul 1328.

Grene, Molly: *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean,* Princeton Univercity Press, New Jersey 2000.

Gülsoy, Ersin: *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670),* Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2004.

Gür, Refik A.: "İslam Hukuku Üzerine Düşünceler ve Sava Paşa", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.VI, Cüz 1-2 (1975), İstanbul, 1-35.

Hocaoğlu, Mehmet: *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1989.

Işın, Mithat: *Tarihte Girit ve Türkler,* Askeri Deniz Matbaası, (yayın yeri yok) 1945.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs", *Belleten*, S.210, Ankara 1990, 699-739.

_____: "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârulfünûn-ı Sultânî", *Belleten*, S.218, Ankara 1993, 201-239.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal: *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, IV. Cüz, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

Jorga, Nicolae: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* (çev. Nilüfer Epçeli), C.V, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

_____: *Osmanlı Tarihi,* (çev. B.Sıtkı Baykal), C.V, Ankara Üniversitesi Yayımları, Ankara 1948.

Kallivretakis, Leonidas: "A Century of Revolutions: The Cretan Question between European and Near Eastern Politics", *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship* (edited by Paschalis M. Kitromilides) içinde, Edinburgh University Press, Edinburgh 2008, 11-36.

Kara, İsmail: *Hilafet Risaleleri*, C. IV, Klasik Yay., İstanbul 2004.

Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi,* C. V, TTK Basımevi, Ankara 1983.

Kâtip Çelebi: *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr,*(haz. Orhan Şaik Gökyay), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.

Kenanoğlu, Macit M.: "Sava Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul 2009, 183-184.

Kırmızı, Abdülhamit: "19.yy. Osmanlı Bürokrasisinin Kozmopolit Yapısı ve Rum Devlet Adamları", *Türkiye Günlüğü*, S.42, (Eylül-Ekim 1996), 119-125.

Koca, Ferhat: "Osmanlılar Döneminde Gayr-i Müslim Bir İslam Hukukçusu: Sava Paşa (Ö.1901), Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Dair Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.6, (2005), 93-101.

Kostopoulou, Elektra: *The Muslim Millet of Autonomous Crete: An Exploration into its Origins and Implications*, (Basılmamış Doktora Tezi), Boğaziçi University, İstanbul 2009.

Kuntay, Mithat Cemal: *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, C.II, Kısım II, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.

Küçük, Cevdet: *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1986.

Levend, Agâh Sırrı: *Şemsettin Sami*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1969.

Mekteb-i Sultânî(nin ellinci sene-i devriye-i tesisi münasebetiyle neşr olunmuştur), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1918.

Mismer, Charles: *Hâtırât-ı Âlem-i İslâm (İstanbul-Girid-Mısır-Cezair),* (çev. Hüdavendigâr Vilâyeti Mektupçusu Mehmed Rauf), Matbaa-i Vilâyet, Bursa 1327.

Mordtmann, A.D.: *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, (çev. Gertraude Habermann-Songu), Pera Yay., İstanbul 1999.

Mufassal Osmanlı Tarihi, C.VI, Güven Basımevi, İstanbul 1972.

Namık Kemal'in Husûsî Mektupları II, (haz. Fevziye Abdullah Tansel), İstanbul ve Midilli Mektupları-I, TTK Basımevi, Ankara 1969.

Namık Kemal'in Husûsî Mektupları III, (haz. Fevziye Abdullah Tansel), VI. Midilli Mektupları-II, TTK Basımevi, Ankara 1973.

Örenç, Ali Fuat: *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.

Özgül, Kayahan M.: *Münif Paşa*, Elips Kitap, Ankara 2005.

Özket, Hasan: *Sanayileşen Fıkıh: XIX. Asır İslam Hukuk Usûlü Çalışmaları (1800-1923)*, Medhal Bilimsel Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006.

Öztuna, Yılmaz: *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, C.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2005.

Pakalın, Mehmed Zeki: *Sicill-i Osmanî Zeyli,* (haz. Serdar Sakin), C. XVI, TTK Yay., Ankara 2008.

Sadi, Kerim: *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İletişim Yay., İstanbul 1994.

Salâhi, Mehmet: *Girit Meselesi(1866-1889)*, (haz. Münir Aktepe), Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1967.

Sarıyıldız, Gülden: *Sokak Yazıcıları Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler*, Derlem Yay., İstanbul 2010.

Sava Paşa: *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, (çev. Baha Arıkan), Diyanet İşleri Reisliği Yay., Ankara 1955.

Şimşir, Bilal N.: *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler I (1877-1878), TTK Basımevi, Ankara 1989.

_____: *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler II (1879), TTK Basımevi, Ankara 1989.

_____: *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler III (1880-1885), TTK Basımevi, Ankara 1989.

Tekin, Oğuz: *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yay., İstanbul 2008.

Thomson, George: *Tarih Öncesi Ege*, (çev. Celâl Üster), Homer Kitapevi, İstanbul 2007.

Tukin, Cemal: "Girit", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. XIV, İstanbul 1996, 85-93.

_____: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları", *Belleten*, C.IX, S.34, (Nisan 1945), 163-206.

Turan, Şerafettin: *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, Metis Yay., İstanbul 1990.

Turhan, Hikmet: *Şemsettin Sami Hayatı ve Eserleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1934.

Türkgeldi, Ali Fuat: *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, (haz. Prof.Dr. Bekir Sıtkı Baykal), C.III, TTK Basımevi, Ankara 1987.

Uçarol, Rifat: *Siyasi Tarih,* (Seri No. :4), Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1987.

D. Sözlükler

Devellioğlu, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.

Yılmaz, Fehmi: *Osmanlı Tarih Sözlüğü,* Gökkubbe Yay., İstanbul 2010.

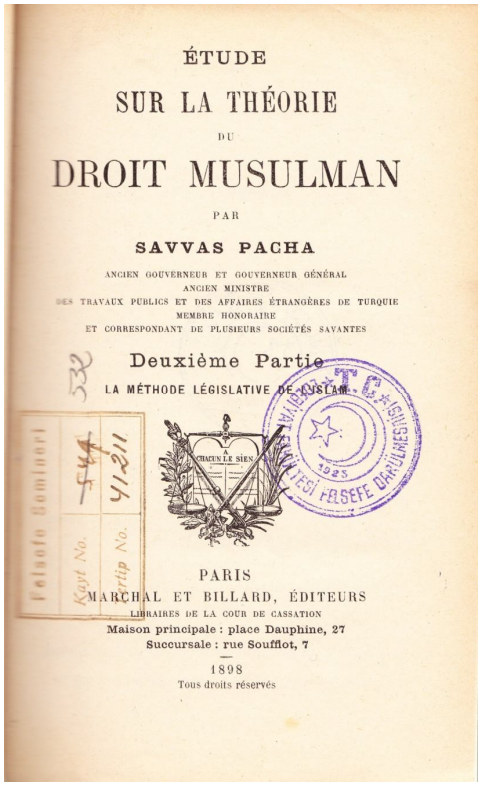
EK-1

Sava Paşa

(Kaynak: *Mekteb-i Sultânî(nin ellinci sene-i devriye-i tesisi münasebetiyle neşr olunmuştur)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1918.)

EK-2

ÉTUDE

SUR LA THÉORIE

DU

DROIT MUSULMAN

PAR

SAVVAS PACHA

ANCIEN GOUVERNEUR ET GOUVERNEUR GÉNÉRAL
ANCIEN MINISTRE
DES TRAVAUX PUBLICS ET DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES DE TURQUIE
MEMBRE HONORAIRE
ET CORRESPONDANT DE PLUSIEURS SOCIÉTÉS SAVANTES

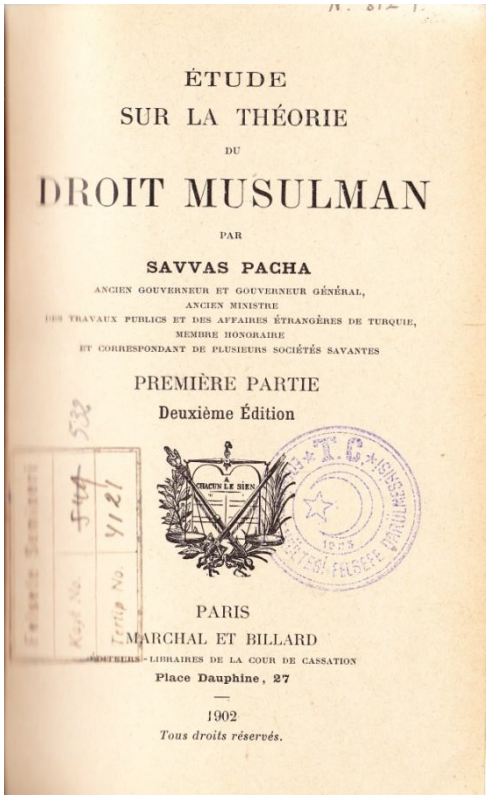
Deuxième Partie

LA MÉTHODE LÉGISLATIVE DE L'ISLAM

PARIS
MARCHAL ET BILLARD, ÉDITEURS
LIBRAIRES DE LA COUR DE CASSATION
Maison principale : place Dauphine, 27
Succursale : rue Soufflot, 7

1898

Tous droits réservés

ÉTUDE

SUR LA THÉORIE

DU

DROIT MUSULMAN

PAR

SAVVAS PACHA

ANCIEN GOUVERNEUR ET GOUVERNEUR GÉNÉRAL,
ANCIEN MINISTRE
DES TRAVAUX PUBLICS ET DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES DE TURQUIE,
MEMBRE HONORAIRE
ET CORRESPONDANT DE PLUSIEURS SOCIÉTÉS SAVANTES

PREMIÈRE PARTIE

Deuxième Édition

PARIS
MARCHAL ET BILLARD
ÉDITEURS-LIBRAIRES DE LA COUR DE CASSATION
Place Dauphine, 27

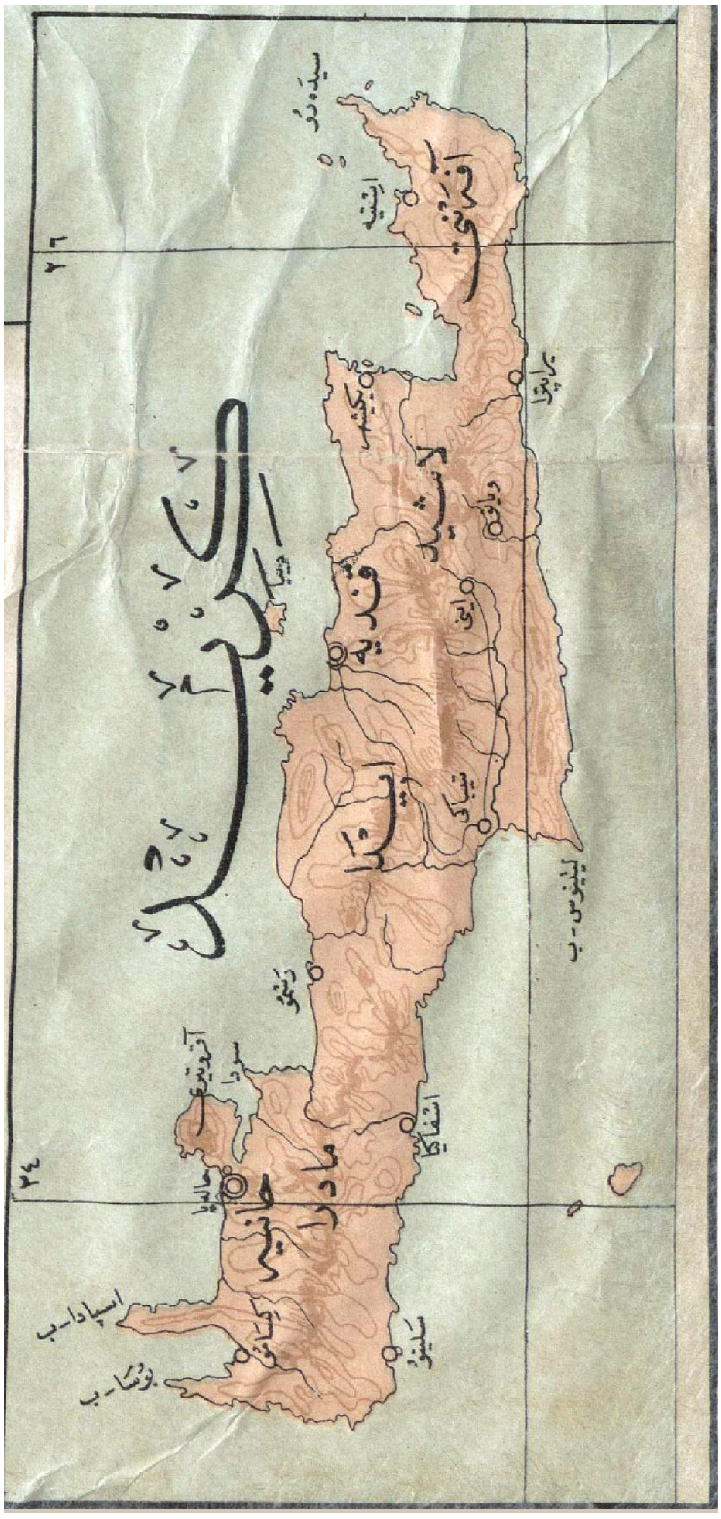
1902

Tous droits réservés.

Sava Paşa'nın meşhur eseri *Etude sur la Théorie du Droit Musulman* (*İslam Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd)*'ün (sağda) birinci baskısından (solda) ikinci baskısından iç kapak örnekleri.

EK-3

Girit Adası haritası (Kaynak: BOA, HRT.0171)

EK-4

Sava Paşa tarafından hazırlanıp Girit Genel Meclisine sunulan Girit'in 1301 (1885/1886) yılı ayrıntılı bütçesi.

Vilâyetin geçen üç yüz bir senesi muâmelât-ı mâliyesine dâir taraf-ı âli-i cenâb-ı vilâyetpenâhiden meclis-i idâre-i vilâyete i'tâ buyurulan lâyihanın suretidir.

Geçen üç yüz bir sene-i mâliyesi muhâsebe-i umûmiyesinin esbâb-ı mûcibesiyle beraber meclis-i idâre-i vilâyet tarafından zamân-ı in'ikâdı müterakkıbü'l-hulûl olan meclis-i umûmiye ibrâz olunması Girit nizamnâme-i mahsûsasında münderic mecâlis idâre nizamnâmesinin yirminci maddesi ahkâmı iktizâsından olmasıyla muhâsebe-i umûmiye-i mezkûrenin bi't-tertîb meclis-i idâreye i'tâsı hakkında muhâsebe-i vilâyete ta'limât-ı mukteziye i'tâ kılınmış ve binâen aleyh mezkûr muhâsebenin bu günlerde verileceği derkâr bulunmuştur.

Zikr olunan muhâsebenin tetkîkince mûcib-i suhûlet olmak ve mal sandığının elân bulunduğu hâl-i zarûretin def'i zımnında ittihâzı lâzım gelen tedâbir hakkında meclis-i idârenin nazar-ı dikkati celb edilmek üzere îzâhât-ı âtiyenin i'tâsına lüzûm görünmüştür. Şöyle ki:

Bâb-ı âlîce tasdîk buyurulan muvâzene mûcibince sene-i merkûme açığına mahsûben vilâyet mal sandığına terk olunan gümrük hâsılatının nısfı dâhil olduğu halde sene-i merkûmenin 7.963.302 kuruşa tahmîn olunan vâridâtı 7.276.520 kuruş 11 para tahakkuk etmiş ve bundan 6.465.782 kuruş sekiz para bi't-tahsîl âtîde münderiç cetvelden müstebân olacağı üzere 810.738 kuruş 3 para bakâyâ kalmıştır.

Cedvel 1

Dâhili-i Muvâzene Olan	Tahakkuk Eden	Tahsîl Olunan	Bakâyâ Kalan	Nev'-i Vâridât	Kısım	Madde
				Bi'l-vâsıta alınan tekâlîf ve rüsûmât	1	
4.250.000	4.374.184	4.004.480	369.704	Mahsûlât-ı sayfiye a'şârı		1
1.500.000	653.659,05	504.376,25	149.282,20	Revgan-ı zeyt a'şarı		2
115.078	131.702,20	120.722,10	10.980,10	Balık resmi		3
51.190	31.355,10	31.355,10		Sünger resmi		4
5.916.268	5.190.900,35	4.660.934,05	529.966,30	YEKÛN		
				Vâridât-ı mütenevvia	2	
75.203	72.574,37	71.681,37	893	Mehâkim-i umûmiye hâsılâtı		1
299.440	264.875,35	248.718	16.157,35	Mukâvelât kalemleri hâsılâtı		2
30.000	30.969,38	30.168,38	801	Terhînât kalemleri hâsılatı		3
1.871	663,30	663,30		Cezâ-yı nakdî hâsılâtı		4
9.999	11.719,20	11.719,20		Pul evrâkı bey'iyesi		5
69.251	56.367,39	56.367,39		A'şâr güzeştesi		6

9.253	9.694,30	9.694,30		Matbaa-i vilâyet hâsılâtı		7
3.782	31.051,12	31.051,12		Hâsılât-ı müteferrika		8
498.799	477.917,01	460.066,06	17.851,35	YEKÛN		
				Emlâk-ı mîriye	3	
34.860	35.293,10	10.271,25	25.021,25	Merâlar hâsılâtı		1
1.939	3.128,30	3.128,30		Dekâkîn-i mîriye ve sâire îcârâtı		2
3.762	2.420,20	2.290,20	130	Emlâk-ı mazbûta ve firârî hâsılâtı		3
40.571	40.842,20	15.690,35	25.151,25	YEKÛN		
				Orman ve maâdin	4	
7.663	3.817,35	3.817,35		Bilegü ve alçı taşı		1
7.663	3.817,35	3.817,35		YEKÛN		
6.463.302	5.713.479,11	5.140.509,01	572.970,10	CÜMLE YEKÛN		
1.500.000	1.563.041	1.325.273	237.767,33	Girid Rüsûmât Nezâreti'nin nısf hâsılâtı		
7.963.302	7.276.520,11	6.465.782,08	810.738,03	YEKÛN		

Masârifât cihetine gelince kezâlik muvâzene-i musaddaka mûcibince sene-i merkûmenin 12.625.000 kuruşa tahmîn olunan masârifâtı 12.490.501 kuruş 9 para tahakkuk eylemiş ve bundan 9.606.551 kuruş 33 para bi't-te'diye duyûn kalan 2.883.949 kuruş 16 paradan 900.000 kuruşu sarf olunmayan turuk ve limanlar tahsîsâtı ve 84.586 kuruş 6 parası meclis-i umûmînin fî 10 Hazîrân sene 300 tarihli kararnâmesi mûcibince zâid olmasından dolayı lağvolunan turuk me'mûrları maâşâtı tasarrufâtından hâsıl olup kusûrı olan 1.899.362 kuruş 36 para mal sandığının duyûnu kalıp masârifâtın mikdâr-ı muhammeni ile mütehakkık ve tesviye olunan mikdar ile duyûn kalan mikdarı âtîde münderic sûret-i muhâsebede gösterilmiştir.

Cedvel 2

Dâhili-i Muvâzene Olan	Tahakkuk Eden	Te'diye Olunan	Deyn Kalan	Nev'-i Masârifât
2.225.280	2.087.469,35	1.985.502,35	101.967	Birinci kısım umûr-ı dâhiliye
316.800	316.264	302.714	13.550	İkinci kısım umûr-ı mâliye
1.962.960	1.880.667,15	1.675.466,05	205.201,10	Üçüncü kısım umûr-ı adliye
5.179.860	4.999.091,05	3.816.990,24	1.182.095,21	Dördüncü kısım umûr-ı zabtiye
2.930.100	3.207.008,34	1.103.033,24	2.103.975,10	Beşinci kısım müteferrika
12.625.000	12.490.501,09	8.883.712,08	3.606.789,01	
		7.228.39,25	722.839,25	Te'diye olub henüz cedâvile idhâlen masraf kaydolunmayan
12.625.000	12.490.501,09	9.606.551,33	2.883.949,16	

Sene-i merkûmenin vâridât-i muhammenesi vâridât-ı mütehakkıkasıyla lede'l-muvâzene 631.238 kuruş noksân zuhûr ederek mesârif-i muhammenesi masârifât-ı mütehakkıkasıyla muvâzene olundukta evvelâ dâhiliye kısmından 137.810 kuruş beş para sâniyen mâliye kısmından 536 kuruş sâlisen adliye kısmından 104.871 kuruş 25 para râbian asâkir-i zabtiyenin zâbitân ve neferâtı tahsîsâtından ve palaska ve fişenk esmânından ve mesârif-i kırtâsiye ile karakol ve hapishanelerde îkâd edilen kanâdîl masârifiyle îcâr bedelâtından 190.768 kuruş 35 para hamisen masârif-i mütenevvia kısmından 247.542 kuruş 25 para ki cem'an 681.529 kuruş 10 para tasarrufât hâsıl olduğu ve bir de evvelâ asâkir-i zabtiye maâşâtından 53.196 kuruş sâniyen maârif tahsîsâtına ilâve olunan 500.000 sâlisen mecâlis için istikrâ olunan hâneler bedel-i îcârından ve me'mûrîn-i mülkiye harcırâhından ve aceze-i mahbûsîn ile cüzzâm fukarâsı muayyenâtından 44.987 kuruş 25 para ki cem'an 598.183 kuruş 25 para fazla sarf olunduğu tahakkuk eder. Fazla olarak sarf olunan meblağ-ı mezkûr tasarrufât-ı mezkûreden lede't-tenzîl muvâzene dâhilinde olan aklâm-ı muhtelife tasarrufâtından tesviye olunmak üzere maârif tahsîsâtına ilâvesi makâm-ı sâfiye hâsıl olmuştur. Aklm-ı mezkûrenin müfredâtı zîrde dercolunan üç kıt'a cedvelde tasrîh olunmuştur.

Cedvel 3

Dâhili-i Muvâzene Olan	Tahakkuk Eden	Te'diye Olub Cedâvile İdhâlen Mahsûb Olunan	Te'diye Olub Henüz Cedâvile İdhâl Olunmayan	Deyn Kalan	Nev'-i Masârifât
					Beşinci kısım masârifât-ı müteferrika
1.000.000	1.500.000	597.461,15		902.538,25	Maârif tahsîsâtı
600.000	600.000			600.000	Turuk tahsîsâtı
300.000	300.000			300.000	Limanlar tahsîsâtı
36.000	36.000	3.1262		4.738	Başmühendis
36.000	36.000	27.517,20		8482,20	Mühendisler
19.200	19.200	8.049		11.151	Merkez-i vilâyet tesviye-i turuk kalemi
24.000	24.000	10.611		13.389	Elviye turuk kalemleri
36.000	36.000	17.874		18.126	Turuk bekcileri
2.000	2.000	200		1.800	Kırtâsiye
24.100	24.100			24.100	Başmühendisin maâşına îcâbında zammedilmek üzere tahsîsât
2.800	2.800			2.800	İtalya'dan celb edilecek mühendisin harcırâhı
1.50.000	1.50.000	35.000		115.000	Kurâ-yı mevkûfe a'şârına mukâbil evkâf sandıkları tahsîsâtı

30.000	16.637,30	5.278,25	11.359,05		Mefrûşât masârifi
40.000	41.966,30	29.401,20		12.565,10	Mehâkim ve mecâlis îcârâtı
90.000	64.420	62.596,30	1.823,10		Tarâk vapuru masârifi
5.000	6.799,20	4.350,10	2.449,10		Me'mûrîn-i mülkiye harcırâhı
150.000	154.861,30	126.071,30	28.790		Mahbûsîn fukarâsının itmek muayyenâtı bahâsı
60.000	67.468,10	47.447,20	200.020,30		Cüzzâm fukarâsının itmek muayyenâtı bahâsı
30.000	58.890,15	49.033,30	9.857,25		Masârif-i müteferrika
25.000					Müttehemleri derdest edenlere verilmek üzere tahsîsât
110.000	3.810,05	2.810,05	1.000		Ta'mirât-ı müteferrika
100.000	17.174,25	4.888	12.286,25		Habshâneler ta'mirâtı
45.000	41.250,30	39.552,20		1.698,10	Kırtâsiye
5.000	3.627,39	3.627,339			Telgraf ücürâtı
10.000					Girid Târîhinin ücret-i tab'iyesi
2.930.100	3.207.008	1.103.033,24	87.587,05	2.016.388,25	

Cedvel 4

Dâhili-i Muvâzene Olan	Tahakkuk Eden	Te'diye Olub Cedâvile İdhâlen Mahsûb Olunan	Te'diye Olub Henüz Cedâvile İdhâl Olunmayan	Deyn Kalan	
					Üçüncü kısım umûr-ı adliye
1.902.960	1.813.665,35	1.670.737,05		142.928,30	Maâşât
50.000	62.272,20		62.272,20		Şuhûdun harcırâhı
10.000	4.729	4.729			Müddeî-i umûmîler ile müstantıklar harcırâhı
1.962.960	1.880.667,15	1.675.466,05	62.272,20	142.928,30	

Cedvel 5

Dâhili-i Muvâzene	Tahakkuk Eden	Te'diye Olub	Te'diye Olub Henüz	Deyn Kalan	Nev'-i Masârifât

Olan		Cedâvile İdhâlen Mahsûb Olunan	Cedâvile İdhâl Olunmayan		
					Dördüncü kısım umûr-ı zabtiye
4.551.360	4.604.556	3.625.144,34	408.978,05	570.433,01	Maâşât
20.160	20.160	19.066,20		2.093,20	Yüzbaşından mülazım-ı sânîye kadar piyâde süvârîlerin elbise ve ayakkabı bahâsı
404.670	294.086,10	101.690,20	163.270,35	29.124,35	Serçavuştan nefere kadar piyâde ve süvârîlerin yağmurluk bahâsı
17.350					Piyâde ve süvârîlerin palaska bahâsı
5.000					Fişenk bahâsı
3.000	2.500	2.390		110	Mühimmât-ı kırtâsiye
25.000	24.529,15	21.278,10		3.251,05	Koğuş ve karakolhânelerde îkâd olunan kanâdilin revgan-ı zeyt bahâsı
40.000	35.319,30	31.444,30		3.875	Karakohâneler îcârâtı
10.000	8.375,20	7.157,20			Mücrimîn ve eşhâs-ı sâire ile yanlarına terfîk olunan zabtiyelerin masârifi
10.000	4.999.091,05	3.816.995,24	572.990	609.105	YEKÛN

Ancak bâlâda beyân olunduğu üzere sene-i merkûme vâridâtından yalnız 6.465.782 kuruş 8 para tahsîl olunduğu halde te'diye olunan mikdâr mecmûı 9.606.551 kuruş 33 paraya bâliğ olduğundan vâridât-ı müstahsileden fazla olarak 3.140.769 kuruş 25 para sarf olunmuştur. Binâen aleyh fazla olarak sarf olunan meblağ-ı mezkûrun sûret ve cihet-i sarfı maddesinin tahkîki lâzım gelir.

Âtîde derc olunan sûret-i muhâsebeden müstebân olduğu üzere maârif tahsîsâtından ihtiyâd sermâyesi ittihâz olunan akçeden ve bazı umûr-ı Nâfıaya sarf olunmak üzere tahsîs olunan mebâliğden ve bir de doksan sekiz senesi fazla-i vâridâtından hazîne-i celîleye aid olan nısfının mal sandığının deyni olan lâzıme-i tekmîlinden olmak üzere 2.620.276 kuruş 3 para mal sandığında nakden mevcûd bulunmak lazım gelir idi.

Cedvel 6

	730.727	Henüz taksîm olunmayan maârif muhassasâtı
650.727	80.000	Hanya Hıristiyan maârifine verilen 25.000 fî 28 Kânûn-ı Evvel sene 300 20.000 fî 19 Şubat sene 300 35.000 fî 31 Mart sene 301 80.000
93.027,25		Küçük nehirler üzerine yapılacak köprü masârifi
154.415,30		Kazâ yollarının masârif-i ta'miriyesi
378.393,05		Liman ve rıhtımlar masârifi
200.000		Merkez-i vilâyette inşa olunacak habshânenin masârif-i inşâiyesi
343.245,30		Cüzzâm fukarâsına mahsûs inşâ olunacak devâirin masârifi
88.294,35		Hanya ve Resmo habshânelerinin masârif-i ta'miriyesi
150.000		Fukarâya verilecek muâlecât bahâsı olarak nevâhi dairelerine verilecek olan
178.962,18		Me'mûrînin 96 senesi maâşâtından hâsıl olan sikke farkından kusûr kalan
383.218,20		Vilâyetin 98 senesi fazla-i vâridâtından hazîne-i celîleye âid kısmın bakiyesi
2.620.286,03		

Bâlâdaki sarf-ı muhâsebede gösterilen 2.620.286 kuruş 3 paradan 2.399.538 kuruş 11 para geçen sene mâliyenin masârifine sarf olunup fazlası olan 220.767 kuruş 32 para devren sene-i hâzıranın deyni bulunmuştur.

Ber-minvâl-i muharrer nakden mevcûd bulunması lâzım gelen mebâliğden sene-i merkûme masârifine sarf olunan mebâliğ sene-i merkûmenin evâlilinde sarf olunmuştur. Çünkü mahsûlât-ı sayfiyenin icrâ-yı müzâyedesiyle ilzâm-ı ihâlesine kadar mal sandığının fikdân-ı vâridâtıyla beraber ihâle olunan a'şâr bedelâtının tahsîline şehr-i ağustos içinde mübâşeret olunmuştur. Mezkûr akçenin ol zamandan beri sarf olunduğu şundan dahî tahakkuk eder ki cezîrenin umûr-ı mâliyesine atf-ı nazar-ı dikkat etmeğe ihtilâs-ı vakt ettiğim şehr-i temmuzun ibtidâsında kuyûd-ı muhâsebeden müstebân olduğu üzere mal sandığında yalnız 434.868 kuruş mevcûd bulunmuş idi. Maa mâfîh sâlifü'z-zikr 2.399.538 kuruş 12 para fazla olarak te'diye olunduğu bâlâda beyân olunan masârifatın kapatılmasına gayr-i kâfi olduğundan kusûr-ı fazla-i masârifin cihet-i sarfı hakkında dahi îzâhât i'tâsı lâzımeden bulunmuştur. Şöyle ki âtîdeki sûret-i muhâsebeden tahakkuk edeceği vechile sinîn-i sâbıka bakâyâsından olmak üzere geçen sene-i mâliye zarfında 1.488.036 para tahsîl olunup bundan 746.805 kuruş 3 para sinîn-i sâbıka masârifine sarf olunarak kusûr kalan 741.231 kuruş 22 para geçen sene-i mâliyenin masârifine sarf olunmuştur.

Cedvel 7

	511.219,11	95 senesinden 300 senesi nihâyetine kadar mahsûlât-ı sayfiye a'şârı bakâyâsından tahsîlât
	964.339,14	95 senesinden 300 senesi nihâyetine kadar revgan-ı zeyt

		a‘şârı bakâyâsından tahsîlât
	3.209	300 senesi balıkhâne rüsûmu tahsîlâtı
	131	Emlâk-i mazbûta ve fırârî bakâyâsı tahsîlâtı
1.488.036,25	1.488.036,25	
746.805,03		95 senesinden 300 senesi nihâyetine kadar sinîn-i sâbıka duyûnâtından te’diyât
741.231,22		301 senesi masârifâtına verilen

Şu hâlde mal sandığında nakden bulunması lâzım gelen mebâliğden alınmış olan 2.399.538 kuruş 11 para sinîn-i sâbıka bakâyâsından ileri gelen 741.231 kuruş 22 paraya lede’l-ilâve iş bu iki kalem akçe vâridât-ı müstahsileden fazla olarak sarf olunan 3.140.769 kuruş 33 para idiği anlaşılır.

Tafsîlât-ı muharrereden evvelâ te’diye olunan mebâliğin mikdâr-ı mecmûı 9.606.551 kuruş 33 paraya bâliğ olup bundan 6.460.782 kuruş geçen sene-i mâliyenin vâridât-ı müstahsilesi olup 2.399.538 kuruş 11 parası nakden mal sandığına mevcûd bulunması lâzım gelen akçeden ve 741.231 kuruş 22 parası dahi sinîn-i sâbıka bakâyâsı tahsîlâtından ileri geldiği sâniyen dâhiliye ve mâliye ve adliye ve zabtiye maâşâtıyla maârif tahsîsâtı ve diğer ba‘zı masârif-i mübreme olmak üzere mal sandığının elân duyûnu 1, 899, 362 kuruş 38 paradan ibaret bulunduğu salisen geçen sene-i mâliyenin vâridâtından kalmış olan 810.738 kuruş 3 para sâlifü’z-zikr 1.899.362 kuruştan lede’t-tenzîl mal sandığının duyûn-ı sahîhası 1.088.624 kuruş 33 paradan ibâret olduğu anlaşılır. Şu hâlde sene-i mâliye-i sâbıkadan kalmış olan duyûn 3.488.163 kuruş 4 paradan ibâret olub bunlardan 2.399.538 kuruş 11 parası ber-minvâl-i muharrer nakden mevcûd bulunması lâzım gelen tahsîsâttan alınan meblağ olup kusûru duyûn-ı sahîha idiği bâlâda beyân olunan 1.088.624 kuruş 33 para idiği derkârdır.

İşte geçen üç yüz bir senesinin açığı bundan ibâret olub muvâzenede tahmîni olarak murakkam olan 4.661.698 kuruş açığıyla lede’l-muvâzene 1. 173.534 kuruş 36 para noksân olduğu anlaşılır.

Mezkûr açığın büdceye tenezzül etmesi bâlâda beyân ve îzâh olunduğu üzere hâsıl olan tasarrufâttan ve sinîn-i sâbıka bakâyâsının tahsîli emrinde vâki‘ olan sa‘y-ü gayretle tahsîlât-ı vâkıadan sene-i sâbıka masârifine 700.000 kuruştan ziyâde akçe sarf olunmasından ileri gelmiştir.

Muhâsebât-ı mezkûrenin sıhhate makrûniyetce tereddüd olunmamak üzere şurası dahî beyân olunur ki turuk ve limanlar için muvazenede murakkam olan tahsîsâtın ve bir de zâid olmasından dolayı lağv olunan turuk memuriyetlerinin maâşâtından hâsıl olan tasarrufâtın bâliğ olduğu 984.586 kuruş 20 paranın adem-i sarfı maddesi zikr oluna açığın tenâkusuna medâr olmuştur ki tasarruf olunan şu akçe hakkında sene-i hâzıra zarfında icrâsı lâzım gelen umûr-ı Nâfıa için verilecek karara göre îcâbının kararlaştırılması meclis-i umûmiye aittir. Binâen aleyh mâl sandığının geçen bin üç yüz senesi şubatının yirmi sekizinci günündeki makbûzât ve medfûâtının muhâsebesi âtîdeki cedvelde gösterilir.

Cetvel 8

Vâridât		Masârifât	
6.465.782,08	Tahsîlât	9.606.551	Te'diyât
810.738,03	Bakâyâ kalan	1.088.624,33	Maâşât duyûnâtı
2.399.538,11	Nakden mevcûd olması lâzım gelen	984.586,20	Tasarrufât
741.231,14	Sinîn-i sâbıka bakâyâsı tahsîlâtı	810.738,03	Vâridât bakâyâsı
1.088.624,33	Maâşât duyûnâtı		
984.586,20	Tasarrufât		
12.490.501,09		12.490.501,09	

Ber-minvâl-i meşrûh nakden mevcûd bulunması lâzım gelen mebâliğden alınıp sene-i sâbıka masârifine sarf olunan ve açığın sülüsânı raddesinde bulunan 2.399.538 kuruş 11 para mâl sandığının deyni olup sene-i hâzıra ise feyizli görünmekte olduğundan hem hazîne-i celîlenin alacağı olan akçe tesviye olunmak ve hem de kusûr kalan akçenin tahsîs olunduğu umûr-ı Nâfıaya sarf olunabilmek üzere deyn-i mezkûrun sene-i hâzıra vâridâtından tesviyesi husûsuna ehemmiyetle bakılması elzemdir. Mâl sandığının deyn-i sahîhi olup açığın diğer sülüsü raddesinde bulunan 1.088.624 kuruş 33 paranın tedâriki maddesi mevâdd-ı müsta'celedendir. Bâlâda dercolunan müfredâtlı cedâvilden müstebân olduğu üzere yalnız mekteblerin 900.000 kuruştan ziyâde alacağı olub bunun maârif hey'etlerine te'hîr-i i'tâsı hâlinde mekâtib-i mezkûrenin idâresi sektedâr olacağı derkârdır. Maâşâtdan olmak üzere asâkir-i zabtiyenin alacağı olan 570.000 küsûr kuruşun dahî müstehakkına i'tâsı elzemdir.

Eğer ki sene-i sâbıka vâridâtından 810.738 kuruş 3 para bakâyâ kalmış ise de ma'lûm olduğu üzere sene-i sâbıkanın feyizsizliği münâsebetiyle akçenin fikdânından ve ahvâl-i hâzıra ilcââtıyla i'tibâr-ı mâli-i umûmiye halel gelmesinden ve bununla beraber mîrîye medyûn olanlar emlâk ve akârâtını dûn bahâ ile satmağa mecbûr edilmesi muvâfık-ı hakkâniyet görülmemesinden bakâyâ-yı mezkûrenin emr-i tahsîli dûçar-ı teahhur olacağı derkâr olub maa mâfîh kıyâs olunduğuna göre bakâyâ-yı mezkûre lâ ekall iki üç mâh zarfında tahsîl olunması me'mûl olunmakla berâber şu akçeyi verecek olan medyûnlar ile kefilleri emlâk ve akâr ashâbından olmalarıyla mâl sandığı zarar-dîde olmasınca muhâtara olmadığı bedîhîdir. Şu hâlde bakâyâ-yı mezkûre peyderper tahsîl olunacak ise de diğer taraftan açığın lâzıme-i tekmîlinin kapatılması zımnında istikrâz akdine lüzûm-ı kaviyy vardır. Çünkü böyle bir istikrâz addolunmadığı halde mâl sandığının zarûret-i hâzırası def' olunamayacağı gibi maâşâtının te'hîr-i tesviyesinden birinci derecede asâkir-i zabtiye ve ikinci derece dahî me'mûrîn-i sâire her türlü muzâyaka ve zarurete dûçar olacakları ve umûr-ı câriyeye dahî mutlaka halel geleceği ve cezîre mekteblerinin hâl-i muattaliyete uğramaları muhakkak bulunmuştur.

İstikrâz maddesi hakkında geçen sene in'ikâd eden meclis-i umûmide cereyân eden müzakerât esnâsında istikrâzın dâhilen akdi ve mümkün ise istikrâz olunacak paranın menâfi' sandığından alınması yolunda re'yler beyân olunması üzerine menâfi' sandıklarına medyûn olanlar hakkında tedâbîr-i cebriye-i fevkalâde isti'mâl olunmaksızın ne mikdâr akçe ikrâz olunabileceği menâfi' sandığı merkez me'mûriyetinden lede's-suâl 10. 000 lira kadar bir meblağın bilâ müşkilât ikrâz mümkün olduğu cevâbı verilmiştir. İstikrâz hakkında meclis-i umûmîce verilen karar üzerine istikrâzın akdine Bâb-ı Âlî tarafından dahî

me'zûniyet-i lâzıme verilmiş olduğundan gerek mâl ve gerek menâfi' sandıklarına îrâs-ı mazarrat edemeyecek şerâit ve mâl sandığının tahsîlâtına göre temdîd olunabilmek üzere bir va'de-i münâsibe ile menâfi' sandığından on bin liralık bir istikrâzın akdi husûsunu meclis-i idâreye dermiyân eylerim. Menâfi' sandığıyla hesâb-ı cârî açılması sandık-ı mezkûr nizamnâmesi hükmünce câiz olduğundan istikrâz olunacak mebâliğ-i mezkûrenin hesâb-ı câri açılmasıyla alınıp verilmesi daha münâsip olacağını zanneylerim. Şuralarını pîş-i nazar-ı mutâlaaya vaz'ını tavsiye ile beraber bu bâbda meclisin gelecek bir ictimâında karâr-ı kat'i verilmek üzere keyfiyeti arîz ve amîk tezekkür ve mülahaza etmenizi beyân eylerim.

Bununla berâber bâlâda beyân olunan yirmi ikinci madde-i nizâmiyeye tevfîkan mütekarribü'l-ictimâ' olan meclis-i umûmiye ibrâz olunmak üzere sene-i merkûme muhâsebe-i umûmiye-i kat'iyesi vakit ve zamanıyla tertîb olunabilmek üzere sene-i sâbıkanın ahvâl-i mâliyesine müteallik olarak işbu lâyihada münderic husûsâtın nazar-ı mütâlaaya alınmasıyla sene-i merkûme muhâsebe-i umûmiyesinin merbûtâtından olub muhâsebe-i vilâyette bulunan müfredatlı cedâvilden ma'lumât-ı lâzıme-i kuyûdiyenin ahz olunmasını tavsiye ve ihtâr eylerim.

Fî 20 Mart sene 302 Vâli-i Vilâyet-i Girid

Sava

(BOA, İ.MTZ.GR, 18/625, lef 3, varak 6-9)